CHDPU
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI
5 YOSH

Т.Л. ХУРВАЛИЕВА
С.Н. ЖЎРАЕВА

ИЖТИМОИЙ ПСИХОЛОГИЯ

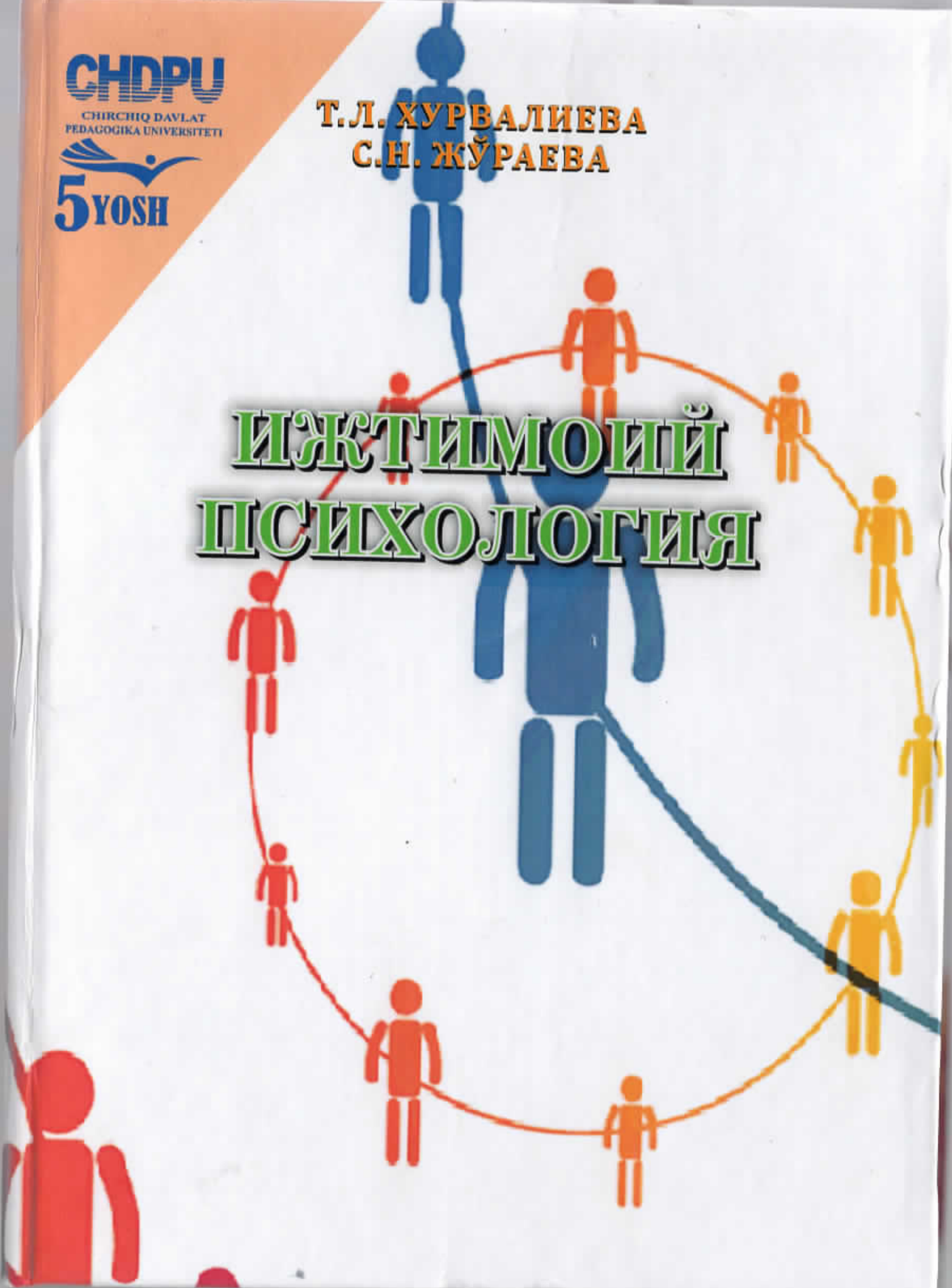

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ЧИРЧИҚ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ

Хурвалиева Тармиза Латиповна
Жўраева Соҳибжамол Норқобиловна

ИЖТИМОИЙ ПСИХОЛОГИЯ
ЎҚУВ ҚЎЛЛАНМА

Билим соҳаси:	100000 – Гуманитар
Таълим соҳаси:	110000 – Педагогика
Таълим йўналиши:	5110900 – Педагогика ва психология

-13816/83-

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI
AXBOROT RESURS MARKAZI

ЧИРЧИҚ – 2023
«YANGI CHIRCHIQ PRINTS»NASHRIYOTI

УДК 04.08-01; 04.08.
ББК 88.3я 723

Т.Л.Хурвалиева., С.Н.Жўраева.
Ижтимоий психология / Ўқув қўлланма . – Чирчиқ. «Yangi chirchiq prints», 2023. – 208 б.

Мазкур ўқув қўлланмада ижтимоий психология фанининг мақсади, предмети ва вазифалари, ижтимоий психологиянинг фан сифатида шаклланиши, ривожланиш тарихи, ижтимоий психологиянинг назарий манбалари, ижтимоий психологиянинг асосий мавзулари, табдиқий ва амалий соҳалари, асосий методлари, ундаги шахс, гуруҳ, бошқарув, муомала муаммолари назарий жиҳатдан ёритиб берилган. Шунингдек, ўқув қўлланмада ҳаёт жараёнидаги конфликтлар ва уларни самарали ечим топиш йўллари келтирилган Умуман олганда конфлектологиянинг мазмун-моҳиятига урғу берилган.

Ушбу ўқув қўлланма ҳозирги кунда психологиянинг алоҳида соҳаси сифатида ижтимоий-сиёсий жараёнларни тўлиқ тушуниш ва унга адекват муносабат ўрната олишга ёрдам берар экан, таълим йўналишларидан академик лицей, касб-ҳунар коллежлари ва олий ўқув юртларида таҳсил олаётган “Педагогика ва психология” йўналиши талабаларига айниқса, магистрантлари, аспирантлари, илмий изланувчилари, шунингдек, психология фани ўқитувчилари учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: психология фанлари доктори, профессор Ғ.Б.Шоумаров

Тақризчилар:

Авлаев О.-Тошкент ВЧДПИ, психология фанлари номзоди, доцент

Шамшетова А.-ЎзДЖТУ, психология фанлари номзоди, доцент

Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2022 йил 19 сентябрдаги 302-сонли қарорига мувофиқ ўқув қўлланма сифатида нашрга тавсия этилган.

ISBN 978-9943-9167-6-0

©Т.Л. Хурвалиева ва бошқ., 2023,
©«Yangi chirchiq prints» нашриёти, 2023.

К И Р И Ш

Ҳозирги даврда ижтимоий психологиянинг долзарблиги ва унинг жамиятдаги содир бўлаётган барча жараёнларга алоқадорлиги унинг тадбиқий соҳаларининг доирасини ҳам кенгайтирди. Унинг асосий-тадбиқий амалий соҳаларига:саноат ижтимоий психологияси, бошқарув психологияси, оила ва никоҳ борасидаги ижтимоий-психологик ишлар, сиёсат ва иқтисодиётни такомиллаштириш муаммолари, қонунбузарликнинг олдини олиш эҳтиёжи ҳамда оммавий ахборот воситалари борасидаги амалий вазифалар киради.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сон Фармонида Ўзбекистон Республикасида олий таълимни тизимли ислоҳ қилишнинг устувор йўналишларини белгилаш, замонавий билим ва юксак маънавий-ахлоқий фазилатларга эга, мустақил фикрлайдиган юқори малакали кадрлар тайёрлаш жараёнини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш, олий таълимни модернизация қилиш, илғор таълим технологияларига асосланган ҳолда ижтимоий соҳа ва иқтисодиёт тармоқларини ривожлантириш мақсад қилиб олинган.

Олимлар ва тадқиқотчилар кўпроқ назарий масалаларни ҳал қилиш, умумий қонун-қоидаларни шарҳлаш, тушунтириш орқали жамият ва инсоният тараққиёти сабабларини ёритишга уринганлар. Лекин биз учун ижтимоий тараққиёт ва инсон тафаккури рифожланишини тезлаштирувчи, унинг давр ва кишилар руҳига ҳамоҳанг тарзда кечишини таъминлаб берувчи тадбиқий хусусиятли ишлар ва илмий изланишлар зарур. Зеро, мамлакатимизда рўй бераётган туб ижтимоий-сиёсий ислоҳотлар айнан шуни талаб қилмоқда. Бунда эътиборга лойиқ долзарб муаммолардан бири-ёшларда янгича дунёқарашни шакллантириш, уларни янгича демократик муносабатларга руҳий жиҳатдан тайёрлашдир.

Бу вазифани бажаришда ижтимоий психологиянинг ўрни ва ролини аниқлаш, тадбиқий изланишларни амалга ошириш ва ижтимоий психологик амалиёт доирасида ушбу вазифани амалга ошириш йўлларини топиш учун ҳозирги замон ижтимоий психологиясининг асосий тадбиқий йўналишларини белгилаш мақсадга мувофиқ.

Ижтимоий психология–кишиларнинг ижтимоий гуруҳларга бирлашишини, гуруҳий тавсифий, шахснинг руҳий фаолияти ва хулқ-атворини, ижтимоий психологик қонуниятлар, ҳолатлар, ҳодисалар,

ижтимоий установка кабиларни тадқиқ қилувчи психология соҳаси ҳисобланади. Авваллари ижтимоий психологияда воқелик фалсафий нуқтаи назардан ўрганилиб келинган, лекин шахс, гуруҳ, жамоа муносабатлари қамраб олинмаган. Ижтимоий психология фанига умумий психология, социология, антропология, этика, криминология, фалсафа каби фанлар асос бўлиб хизмат қилган. 19-асрнинг 2-ярмида уни фан сифатида ривожлантиришга илк уринишлар бўлган. Жаҳон жамоатчилиги томонидан ижтимоий психология 1908 йилдан фан сифатида тан олинган.

2-жаҳон урушидан кейинги йилларда АҚШ ва бошқа(лар) мамлакатларда психология муаммолари юзасидан тадқиқотлар ўтказила бошланди. Айниқса, АҚШда Которнинг ўтказган тажрибаси, Э.Мейнинг изланишлари психология соҳаси тарихида муҳим рол ўйнади. Бу тадқиқотларга кичик гуруҳлар асосий объект қилиб олинган, тажрибалар эса лаборатория шароитида ўтказилган. Бу йўналиш фан сифатида мулоқот, муомала қонуниятлари, шахслараро муносабат, шахсий ва гуруҳий ўзаро таъсир, гуруҳларнинг ички ва ташқи тузилиши, уларнинг турлари, таснифи, оммавий ҳолатлар ва ҳаракатлар, ижтимоий ва миллий онг, менталитет, миллий қиёфа, характер, таъб, анъана, одат, маросим ва бошқа(лар)ни текширади.

Ижтимоий психология бир неча соҳаларни ўз ичига қамраб олади: этнопсихология, дин психологияси, оила психологияси, бошқарув (менежмент) ва маркетинг психологияси, кичик ва катта гуруҳ психологияси, модалар психологияси, реклама психологияси, инсонни инсон томонидан идрок қилиш психологияси, амалий ижтимоий психология кабилар. Ўзбекистонда бу йўналишдаги тадқиқотлар, асосан, мустақиллик даврида йўлга қўйила бошланди. Бу ишлар заминида ижтимоий психология соҳаларидан бири - “Оила психологияси” илмий мактаби вужудга келди.

Кейинги йилларда инсонларни ўзига жалб қиладиган, кўпдан-кўп эҳтиёжларини қондиришга хизмат қиладиган инсон билан боғлиқ илм психология илмидир. Тадқиқотчиларнинг фикрича, инсон ҳаётида асосий рол ўйнайдиган илмлардан энг муҳими бу психология илми. Бунда ички психологик дунё ва инсоннинг ички руҳий кечинмалари, бизнинг ҳаётимиздаги хилма-хил осон ва қийин, яхши ва ёмон ҳаёт тарзидаги муаммолар инсонлар олдига бир қанча масалалар ечимига қандай кўз билан қараш кераклигига боғлиқ.

Инсонлар ҳаёт тарзидан қийналадилар ва уларга қарама-қарши бўлган ҳаётий вазиятларни излайдилар. Қандай қилиб уни топиш мумкин? Ҳаёт тажрибасидаги хатоларидан сабоқ чиқариш орқали муаммони ҳал қилиш

мумкин. Фақат у жуда қийин йўл, жуда катта асаб ва психологик зўриқишлар билан амалга ошади. Ҳаммадан ҳам яхшиси шахсий тажрибалар йўли билан ўз хатти-ҳаракати ва ўзга инсон хатти-ҳаракатлари, ўз хатти-ҳаракатларини бошқара олиш усулидир.

Бунда бизга психологик тайёргарлик катта ёрдам бериши мумкин.

Бу нарсалар инсонга керак нима учун? Бу тайёрловда биз асосий компонентни учга бўламиз.

1. Психологик маданиятни шакллантириш.
2. Психологик чуқур билимга эгалик.
3. Инсон меҳнат бозорида профессионал билимдонлигини кўрсатиши.

Психологик маданият-жисмоний тарбия тизимини давом этиши ўзининг психологик соғломлигига эътибор бериши, ўз-ўзини тан олиши ва бошқа инсоннинг маданияти ва ўзининг хулқ-атворини ўз ичига олади. Инсон ўзини ижтимоий муҳитга мослаб бориши лозим. Бу эса ҳаётда омма ичида ўзини кўрсатишда катта рол ўйнайди яъни: ёш мутахассис олийгоҳни тамомлагандан сўнг ўзига муносиб иш топа олиши ва ўзини ҳар қанча билимини заиф ва кучли томонларини билиши, ички потенциалини билиши ўзининг касби бўйича иш топа олиши каби ҳолларда кўринади.

Ушбу қўлланма асосан барча ҳаётий фаолиятдаги психологик ҳолатларнинг муҳим томонларини ўрганишга бағишланган. Раҳбарларга, бўлажак раҳбарларга (бакалавр, магистр) шунингдек кино актёр-актриса, шифокор, педагогларга, рассом, ҳайкалтарошларга ҳам алоқадордир.

Шу маънода психология фанининг муҳим тармоғи бўлмиш *ижтимоий психология* олдида турган вазифалар кўлами ва салмоғи каттадир.

Биз жамиятимиз ҳаётида рўй бераётган барча ўзгаришларнинг ижтимоий психологик моҳиятини ижтимоий психологиянинг бугунги ҳолати ва истиқболи нуқтаи назаридан таҳлил қилиш орқали бу фаннинг жамиятдаги ўрни ва имкониятларига баҳо беришни ният қилдик.

Ўқув қўлланмада кўтарилаётган масалалар ижтимоий ҳаёт сирларининг мухтасар баёни бўлса-да, маълум маънода ижтимоий психология ва конфликтологиянинг илмий амалиёт ва илмий тадқиқот қуроли сифатидаги имкониятлари тўғрисида тасаввур беради.

Ижтимоий психология ва конфликтологиянинг вазифаларидан келиб чиқиб, ўқувчилар ҳукмига ҳавола этилаётган ушбу китобнинг асосий мақсади инсоннинг жамият билан бўладиган кўплаб мураккаб муносабатлари тизимининг ижтимоий психологик механизмларини ёритиб беришдир. Ушбу ўқув қўлланма ёшларга айнан психологик билимлар асосларини берса-да, умид қиламизки, уларни ўз атрофида рўй бераётган ислоҳотларга холис баҳо

бериш, ўзи ва ўзгалар руҳияти сир-асрорларига бефарқ бўлмаслик, ўз лаёқатларини ўстиришнинг элементар воситаларидан бохабар бўлишга ёрдам беради.

Китоб ижтимоий психология ва конфликтология асослари бўйича қатор билимларни беради, бунда албатта ижтимоий психологиядаги тадбиқий, амалий соҳаларга, бошқарув ва раҳбарлик масалаларига, мулоқот ва уни самарали таъсир этиш йўлларига, мулоқотнинг шакл, босқич, воситаларига, шахснинг ижтимоий муносабатлардаги турли тоифаларига эътиборни қаратади. Ҳар бир мавзуда кўриладиган масалалар, қисқача хулоса, назорат саволлари ҳам берилган.

Республикамизда олиб борилаётган ижтимоий-иқтисодий ислоҳотлар аҳолидан юксак маданиятни, ўз касбининг моҳир устаси бўлишни талаб этади. Шу нуқтаи назардан касбий фаолият психологик ва педагогик жиҳатлари билан фарқланади. Касбий фаолиятнинг психологик жиҳатлари ходимларнинг келажакда ўз бурч ва мажбуриятларини самарали бажаришлари учун уларга зарур бўлган психологик-педагогик тамойиллар, категориялар ва тушунчаларни сингдириш ҳамда касб маданияти ва этикаси талабларига мувофиқ ҳатти-ҳаракатларини изоҳлаш, хизмат вазифаларини тўғри бажаришга ўргатиш, ўз касбига меҳр-муҳаббат, инсонга ҳурмат билан қарашни тарбиялашда намоён бўлади.

Ушбу ўқув қўлланмада талабаларининг мутахассис сифатида касбий шаклланиш таъсирининг психологик жиҳатларини очиб беришга яъни бугунги кунда иқтисодий ўзгаришлар туфайли қайсидир касб-ҳунар соҳалари ва мутахассисликлар учун жамият талаби анча сусайган бир пайтда ишлаб чиқаришда кадрлар фаолиятини тўғри бошқариш имкониятини шакллантириш ҳамда касб танлаш ва мутахассисларни тайёрлашдаги қатор муаммоларни жиддий равишда таҳлил қилишга ёрдам беришига ишонамиз.

I -БОБ
ИЖТИМОИЙ ПСИХОЛОГИЯНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

§ 1. Ижтимоий психологик ғояларнинг шаклланиш тарихи

Мавзу юзасидан таянч сўзлар:
Ижтимоий психология, социология, шахс ижтимоийлашуви, ижтимоий тасаввурлар, муомала, бошқарув, оила, катта ва кичик гуруҳлар психологияси.

Жамият-бу инсонлар мажмуидир. Унинг тараққиёти ва маънавий салоҳияти кўп жихатдан ана шу инсонлар ўртасида юзага келадиган ўзаро муносабатларнинг табиатига, улар амалга оширадиган мураккаб ижтимоий ҳамкорлик фаолиятининг мазмунига боғлиқ. Ҳар бир инсон жамиятда яшар экан, у унда ўзига хос ўрин ва мустақил мавқе эгаллашга интилади, шунинг учун у ўзига хос интилиш, лаёқат ва фаоллик намуналарини намойиш этади.

Ижтимоий психологиянинг фан сифатида ривожланиш тарихига назар ташлар эканмиз, унинг жамиятнинг тарихий ривожланиши билан боғлиқ ҳолда ривожланганлигининг, илмий жиҳатдан эса, фалсафий қарашлар таъсирида бўлиб, соф ижтимоий психологик назарияларнинг жуда кам сонли бўлганлигининг гувоҳи бўлишимиз мумкин.

Ижтимоий психология айнан мустакил юртимизнинг бунёдкорлари хисобланиши ёшларнинг психикасида шаклланиши зарур булган янгича карашларга ва узаро муносабатларга ўргатиш йўлларини ижтимоий психология масалалари доирасида ечишга ёрдам беради, юксак маданиятли ва маънавий етук халкка муносиб ворисларни тарбиялашга муайян хисса кушади.

Ижтимоий психология жамиятимизда шахслараро муносабатларнинг табиати ва конуниятларини урганувчи фан сифатида узининг назарий тамойилларини амалиётга тадбик этмоги ва шу оркали янгича мазмундаги демократик муносабатларнинг жамиятнинг хар бир жамоасида, оиласида ва фукаросида карор топишига, ёшларда янгича фикрлашни ва дунёкарашни шакллантириш жараёнига кумаклашиши зарур

Ижтимоий психология жуда қадимий ва шунинг билан бирга у ўта навқирон фандир. Унинг қадимийлиги инсоният тарихи, маданияти ва маънавиятининг илдизлари билан белгиланади. Улар аслини олиб қараганда,

у ёки бу жамиятда яшаган кишилар ўртасидаги ижтимоий муносабатларнинг ва тафаккурнинг ҳосиласи эканлиги билан эътироф этилса, у - ўз услубиёти, предмети ва фанлар тизимида тутган ўрнининг янгилиги инсоният тараққиётининг энг янги даврида шаклланганлиги ва ривожига туртки берганлиги билан тавсифланади. Дарҳақиқат, ижтимоий психологиянинг фан сифатида тан олиниши хусусида сўз борар экан, унинг расман эътироф этилиши 1908 йил дейилади. Чунки айнан шу йили инглиз олими В. Макдугалл ўзининг “Ижтимоий психологияга кириш” китобини, америкалик социолог Э.Росс эса “Ижтимоий психология”, деб номланган китобини чоп эттирган эди. Бу асарларда биринчи марта алоҳида фан - ижтимоий психологиянинг мавжудлиги тан олинди ва унинг предметига таъриф берилди. Иккала муаллиф ҳам - бири психолог, иккинчиси социолог бўлишига қарамай, бу фаннинг асосий предмети ижтимоий тараққиёт ҳамда психик тараққиёт қонуниятларини уйғунликда ўрганишдир, деган умумий хулосага келишган.

Инсоният тарихини ўрганар эканмиз мутафаккирлар, олимлар, алломалар ижтимоий психологик ҳодисалар билан жуда қизиққанликларини кузатамиз. Лекин улар бу ҳодисаларни ўз даври руҳида, ўз назарий ва ижтимоий қарашлари, ҳаттоки, турли оқимлар доирасида тушунтиришга уринганлар. Шунинг учун ҳам ижтимоий психологиянинг фан сифатидаги тараққиётини ўрганиш учун ижтимоий психологик муаммолар ёритилган асар ёки кашфиётчининг яшаган даври, унинг сиёсий қарашлари, жамиятнинг тараққиёт хусусиятларини ҳам ўрганиш лозим.

Инсонлар ўртасидага ўзаро муносабатларни ҳамда ҳар бир шахснинг жамиятдагн ўрни ва унинг турлича ижтимоий муносабатлари табиатини ўрганувчи қатор ижтимоий фанлар мавжуд бўлиб, уларнинг орасида **ижтимоий психология** алоҳида ўрин эгаллайди. Ижтимоий психологияни предмети бу – Шахс психологиясида психологик хусусиятларини, сифатларини, хислатларини, жамоадаги ўрнини, типологиясини, Шахсий жамоадаги мавқеини, мулоқот тизимидаги Шахслараро муносабатларни ўрганади.

Ижтимоий психология фанини вазифаси: Шахслараро муносабатлар, коммуникатив жараёнлар, лидерлик - сардор, раҳбарлик масалалари, уюсҳқоқлик – ҳодисаларини ўрганишдан иборатдир.

Брейнсторминг тадқиқоти, айниқса 50-йилларда Америка ва Франсия давлатларида турли технологик муаммоларни ҳал қилишда кенг қўлланилган ва унинг натижалари кўплаб мақола ва китобларда умумласҳтирилган.

Жамиятни инсонлар тасҳкил этади. Унинг тараққиёти ва маънавий бойлиги ана шу инсонлар ўртасида юзага келадиган ўзаро муносабатларнинг табиатига, улар амалга осҳирадиган ижтимоий ҳамкорлик фаолиятининг мазмунига боғлиқ. Ҳар бир инсон жамиятда ясҳар экан, У ўзига хос ўрин ва мавқе эгалласҳга интилади.

Инсонлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни ҳамда ҳар- бир Шахснинг жамоадаги ўрни ва унинг турлисҳа ижтимоий муносабатлари табиатини ўрганувсҳи бир қатор ижтимоий фанлар мавжуд бўлиб, уларнинг орасида ижтимоий психология алоҳида ўрин эгаллайди.

Жамият тараққиёти ва маънавий салоҳияти кўп жиҳатдан ана шу инсонлар ўртасида юзага келадиган ўзаро муносабатларнинг табиатига, улар амалга осҳирадиган мураккаб ижтимоий ҳамкорлик фаолиятининг мазмунига боғлиқ. Ҳар бир инсон жамиятда ясҳар экан унда ўз ўрнини, мавқеини эгалласҳга интилади, лаёқат ва фаоллик намуналарини намоён этади..

Ижтимоий психология - Шахснинг ижтимоий гуруҳ аъзоси сифатидаги фаолияти ва хулқ атвори қонуниятлари ҳамда гуруҳларнинг психологик хусусиятларини ўрганади.

Ижтимоий психология - одамларнинг жамиятда ҳамкорликдаги фаолиятлари жараёни давомида уларда ҳосил бўладиган таъсаввурлар-фикрлар, эътиқодлар, ғоялар, ҳис-туйғулар, кесҳинмалар турли хулқ - атвор сҳаклларини тушунтириб беради .

Ижтимоий психология бир қатор ижтимоий фанлар билан ўзвий боғлиқ. Улар қаторига социология, педагогика, фалсафа, умумий психология каби фанларни киритисҳ мумкин. Социология ижтимоий гуруҳлардаги индивидуал қадриятлар ва меъёрлар (норма) ларнинг табиати ҳамда характерини ўрганади. Ижтимоий психология эса улар шаклланишининг аниқ хусусиятлари ҳамда ясҳайдиган макро ва микро муҳитнинг таъсирини ҳисобга олади. Социология Шахс ижтимоий фаоллигининг манбаларини тушунтириб берса, ижтимоий психология эса бу фаолликнинг намоён бўлисҳ қонуниятларини ва йўналисҳини тадқиқ қилади ва бу фаоллик тўлиқ амалга осҳисҳининг шароитларини аниқласҳга ёрдам беради.

Инсоният тарихи мобайнида шахс ва жамият муносабатларининг Платон, Аристотель, Гоббс, Гельвеций, Локк, Гегель, Макиавелли, шарқ файласуфларидан Беруний, Форобий қарашларида талқин этилган. Социология фани намоёндалари томонидан ижтимоийлик қонунларининг жамоа руҳий ҳолатига боғлиқ равишда ўрганишлари 20 асрга келиб психоанализ, бихевиоризм, гештальд психология ичида ижтимоий хулқ-атвор доирасига олиб чиқилган. Когнитивизм (К.Левин, Ф.Хайдер), интеракционизм (Г.Мид, Г.Хаймен, Ф.Гофман) назарияларидаги ижтимоий ўзаро таъсир масалалари чуқур таҳлил этилган.

§2. Ижтимоий психологиянинг социология ва психология билан боғлиқлиги

Илмий манбалар ижтимоий психологиянинг давлат ва ҳуқуқ назарияси, сиёсий иқтисод, этика, фалсафа фанларининг ривожланиши билан узвий боғлиқлигини кўрсатади. Айниқса, фан тараққиётига фалсафа фани ўзининг сезиларли улушини қўшган. Шунинг учун ҳам америкалик олим Г.Олпорт ижтимоий психологик ғояларнинг яратилиши ва ривожланиши фалсафа билан унинг кўзга кўринган арбобларидан ҳисобланган Платон номи билан боғлиқ деб ёзган эди.

Масалан, Ф.Хайдернинг балансланштирилган тизимлар назарияси, Т.Ньюкомнинг коммуникатив актлар назарияси, Фестингернинг когнитив диссонанслар назарияси ва бошқалар шулар жумласига киради. Улардаги асосий ғоя шундан иборатки, шахс ўзига ўхшаш шахслар билан мулоқотга киришар экан, доимо муносабатларда руҳий мутаносиблик тенглик бўлишига, шу туфайли зиддиятлардан чиқишга ҳаракат қилади. Мақсад —

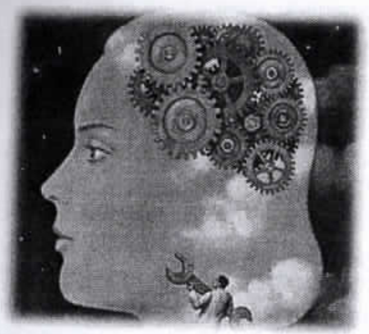

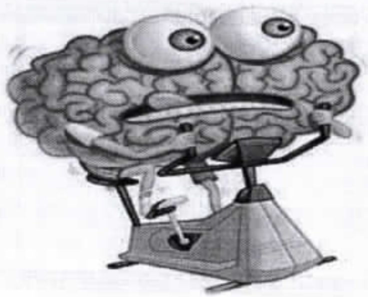

турли ижтимоий шароитларда шахс хулқ-атворининг психологик сабабларини тушунтириш ва зиддиятларнинг олдини олиш учун йўл-йўриқлар ишлаб чиқишдан иборат. Ҳозирги даврда ҳам таниқли ижтимоий психологлар Олпорт, Маслоу, К.Роджерс ва уларнинг сафдошлари гуманистик психология доирасида бу ишларни фаол давом эттирмоқдалар.

Навбатдаги назария *интеракционизм* бўлиб, бу аслида социологик назария бўлиб ҳисобланади. Унинг асосчиси Гербарт Мид бўлиб, унинг қарашлари таъсирида Т.Сарбиннинг роллар назарияси, Г.Хаймен ва Р.Мертонларнинг референт гуруҳлар назарияси, Ф.Гофманнинг ижтимоий драмматургия назариялари шаклланди. Улар турли ижтимоий шароитлардаги хулқ-атворларни тушунтириш орқали шахс ижтимоий психологик сифатларининг сабабларини топишга ҳаракат қилдилар. Ҳар бир шахс доимо ижтимоий ўзаро таъсир тизимида мавжуд бўладики, унда у тўғри ҳаракат қилиш учун ўзгаларни тушунишга ҳаракат қилиши, ўзгалар ролини қабул қилишга тайёр бўлиши лозим. Лекин ўзгалар ролини тўғри қабул қилиш учун унда "умумлаштирилган ўзга" образи бўлиши лозимки, бу образ шахслараро мулоқот жараёнида, ҳар бир шахс учун ибратли бўлган кишилар гуруҳи билан мулоқотда бўлиш жараёнида шаклланадн. Яъни шахс фаоллиги тан олинади, бу эса фан тарихида ўта прогрессив ҳол эди.

Функционал психология XX – аср бошларида Франция, Германия, АҚШ, Буюк Британия, Россия ва Швецарияда юзага келди. Асосий вакиллари У.Жемс (АҚШ, 1842 – 1910), Д.Дьюи (1859 – 1952), Д.Энджел (1869 – 1949), Р.Вудворц (1869 – 1962) ва бошқалардир.

Функционал психология ўзигача психология фанида ҳукмрон бўлган (Э.Титченер 1867 – 1927) таркибий психология ғоявий қарашларини енгиб ўтишига тўғри келди. Таркибий психология оқимининг фикрича, психология фанининг предмети материя бўлган онгдир, унинг ўрганиш усули эса ўз – ўзини кузатишдир, бунда материя "онг"нинг қандай элементлардан ташкил

топгани ва унинг қандай структураларни ташкил этиши аниқланди. Психология – бу алоҳида реаллик соҳаси бўлиши – сезгилар, шакллар ва ҳис – туйғулар дунёсидир.

Э.Титченер мактаби психологияни “соф” назарй фан сифатида ривожлантириш ғояси билан чиқди.

Лекин, бу йўналиш психологиянинг бевосита амалий вазифаларини бажаришда ожизлик қиларди. Тараққиёт эҳтиёжлари психологиядан амалий вазифаларни ечишни талаб қилар эди.

Функционал психологиянинг асосий вазифаси, америкалик психолог Д.Энджел фикрича қуйидагилардан иборатдир:

1) ақлий операциялар, қандай қилиб ва нима учун амалга оширилишини ўрганиш;

2) онгга – организм ва муҳит ўртасидаги юзага келадиган муаммоларни ечиш қуроли сифатида қараш;

3) у онгни материя, организмга нисбатан мустақил ҳолатида эмас, балки организм билан биргаликда яхлит психофизиологик организм сифатида қарайди.

Психология лаборатория шароитларидаги тадқиқотларни таҳлил этиш билангина чекланиб қолмасдан, балки реал муаммоларни ишлаб чиқиши лозим, масалан, педагогик, ташхис қўйиш ва ҳ.қ.

Функционал психология элемент, структуралар ўрнига онглар, операциялар функциялар муаммосини илгари сурди. Бу йўналиш учун психика – бу функциядир дейиш етарли бўлмасдан, руҳий ҳодисаларни тушунтиришда эволюцион – биологик таълимот усулидан фойдаланиш муҳимдир.

Функция тушунчасига – бу оқимда, руҳий жараёнларнинг мослашуви, адаптация хусусиятидан келиб чиқиб қаралади.

Функционал психология ҳатти – ҳаракат тушунчаси биологик – мослашувчанлик маъносида тушунган ҳолда, ундан ҳам мураккаброқ муаммони илгари сурди. Яъни, ҳулқ – атворнинг мурккаблашуви ва турли шароитлардаги муаммолар натижасида ҳулқ – атворни янада мураккаблашуви муаммосини илгари сурди.

20-30 йилларда болалар ва ўсмирлар ижтимоий психологик тараққиётини ўрганишга қаратилган икки йўналиш пайдо бўлдики, улар ҳам қатор камчиликлардан ҳоли бўла олмадилар. Масалан, биологик ёки биогенетик назария тарафдорлари шахснинг шаклланишида ирсий ва биологик наслий омиллар етакчи рол ўйнайди, деб ҳисоблашса, социологик

ёки социогенетик назариётчилар бу борада ижтимоий муҳит ролини ниҳоятда ортиқ эканлигини ҳимоя қилиб чиқдилар.

30-йиллардаги олимлар шахснинг шаклланишида ижтимоий муҳитнинг, жамоанинг ролини, таълим-тарбиянинг аҳамиятини исботлашга уриндилар. Лекин 40-60- йиллар ижтимоий-психология тараққиётида нисбатан сокинлик даври бўлди. Чунки психология соҳасида олиб борилган тадқиқотлар ичида ижтимоий психологик тадқиқотлар йўқ ҳисоб эди. Бу фан Русияда ва бошқа собиқ иттифоқдош жумҳуриятларда 70- йиллардан кейин кескин ривожлана бошлади.

§ 3. Рус психологиясида ижтимоий психологиянинг предмети ҳақида баҳслар

Ижтимоий психологиянинг асосчиси деб ҳақли равишда В.М.Бехтеревни кўрсатиш мумкин. У ўзининг рефлексология назарияси доирасидан шахс хулқ-атворининг мотивларини тушунтиришга уринганлардан биридир. Унинг фикрича, барча онгли ва онгсиз жараёнлар ташқи хулқ-атворда, ҳаракатларда ифодаланади, шунинг учун ҳам ташқи ҳаракатларни, қилиқларни, нутқни, товушни ўрганиш орқали шахснинг ўзини ва бу ҳаракатларнинг сабабларини ўрганиш мумкин. Бехтерев асосан социологияни биология билан психологияни эса физиология билан аралаштириб юборди, шунинг учун шахс ва жамият тараққиётининг универсал қонунларини аниқлашда чалкашликка йўлиқди.

Шу ўринда айтиш жоизки, биринчидан, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий жараёндаги ўзгаришлар янги касблар пайдо бўлиши ҳамда мавжудлигининг жамиятдаги мавқеига, мутахассиснинг касбий камолатига сўзсиз таъсир кўрсатади. Иккинчидан, касбнинг стихияли тарзда ривожланиши мутахассиснинг фаол камол топишига олиб келмайди. Бу мутахассислик мажбуриятларини бажаришнинг ўзи етарли эмаслигидан ходимлар мотивациясини тўғри бошқаришга зарурат туғдиради. Учинчидан, касбий таълимнинг онгли ва мақсадли ташкил этмаслик ҳам касбий тайёргарликнинг самарали бўлишини таъминламайди. Тўртинчидан, касбий камолотнинг тўлақонли бўлишига бўлғуси мутахассис субъектини саралаш, танлаб олиш, таълим бериш, жой-жойига қўйиш, қайта тайёрлаш, ходимларни психологик реабилитация қилишни психологик кузатиб бориш орқали эришилади. Ўзгаришлар ёшларнинг касбни танлаш ва эгаллашига таъсир кўрсатади.Ижтимоий психологиянинг алоҳида фан бўлиб ажралиб чиқишига сабаб бўлган илмий манбалар икки фан - психология ва социология фанларининг эришган ютуқлари ва ҳар қайсисининг доирасида

маълум муаммоларнинг ечилиши учун яна қўшимча алоҳида фаннинг бўлиши лозимлигини тан олиш туфайли юзага келди.

§4. Ижтимоий психологиянинг таркибий тузилиши ва уларнинг характерини ўрганиш

19 асрнинг охири ва 20 аср бошларида фанда уч назария пайдо бўлдики, улар ҳақли равишда ижтимоий психологиянинг мустақил илмий йўналиш сифатида шаклланишига ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшдилар. Бу уч назарияни бирлаштириб турган нарса шу бўлдики, уларнинг ҳар бири мустақил тарзда шахс билан жамият муносабатини илмий асосда тушунтиришни изланишларнинг асосий мавзуси деб ҳисобладилар. Бу уч манба - халқлар психологияси, омма психологияси ва ижтимоий хулқ-атвор инстинктлари назарияларидир.

Халқлар психологияси назарияси ижтимоий психологик назария сифатида 19 асрнинг ўрталарида Германияда шаклланди. Ундаги асосий ғоя шу эдики, айрим индивидлардан юқори турадиган руҳ мавжуд бўлиб, бу руҳ ўзидан ҳам юқори турадиган илоҳий яхлитликка бўйсунади. Бу илоҳий яхлитлик эса халқ ёки миллатдир. Айрим индивидлар ана шу яхлитликнинг бўлаклари бўлиб, улар бу руҳга бўйсунадилар. Яъни, шахс билан жамият

ўртасидаги қарама-қаршилик муаммоси жамият фойдасига ҳал қилинади. Бу назариянинг тарихий-мафкуравий асоси бўлиб Гегель фалсафаси ва немис романтизми хизмат қилган. “Халқлар психологияси” ибораси биринчи марта файласуф М.Лацарус ҳамда тилшунос Г.Штейнталларнинг “Халқлар психологияси тўғрисида кириш сўзи” китобида ифодалаб берилган: “Тарихни юргизувчи асосий куч бу халқ ёки

шу яхлитликнинг руҳи бўлиб, бу руҳ санъатда, динда, тилда, афсоналарда, анъаналарда ўз аксини топади. Индивиднинг онги шу яхлитликнинг маҳсули бўлиб, уларнинг йиғиндиси ўз навбатида халқ онгини ташкил этади. Халқлар психологиясининг вазифаси халқ руҳи моҳиятини ўрганиш, халқ руҳияти қонунларини очиш, халқ психологиясига оид бўлган ўзига хос хусусиятларнинг пайдо бўлиши ва йўналишини тушунтириб беришдир”.

Олимлар шахс билан жамият муносабати хусусида қуйидаги мулоҳазаларини баён этадилар: «Одам ўз моҳияти жиҳатидан ижтимоий мавжудот бўлиб, у жамият ҳаёти билан узвий боғлиқ, чунки у ўзига ўхшашларга қараб ривожланади, бошқаларга тақлид қилиб ҳаракат қилади ва улар таъқибидан қочади...». Халқлар психологиясининг асосчилари фақат назарий мулоҳазалар юритиш билан чекланадилар, чунки уларда ўз фикрларини исбот қилиш учун тадқиқот ишлари йўқ эди.

“Психологиянинг отаси” ҳисобланган Вильгелм Вундт эса худди ана шу тадқиқотта асосланган маълумотлар тўплашга ўз диққатини қаратди. У ўзининг “Инсон ва ҳайвон руҳи ҳақида лекциялар”и (1863 й) ва 1900 йилда босмадан чиққан ўн томли “Халқлар психологияси” асарларида асосан ўзи тўплаган эмпирик маълумотлар асосида халқлар психологиясига бағишланган фикрлари тизимини баён этди. Унинг фан олдидаги хизмати шундан иборат эдики, эмпирик маълумотлар тўплаш усуллари, тўпланган манбаларни шарҳлаш борасида бебаҳо билимлар тўплади. Унинг фикрича, психология фани икки қисмдан иборат: физиологик психология ва халқлар психологияси. Физиологик психология инсон руҳиятини ўрганувчи экспериментал фан бўлиб, олий психик жараёнлар-тафаккур ва нутқдан ташқари барча нарсани тажриба усулида тадқиқ этиш мумкин. Тажриба усулида ўрганиб бўлмайдиган барча олий руҳ ҳолатларини халқлар психологияси ўрганади, чунки ундаги ўрганиш усуллари ўзига хосдир-у маданий маҳсуллар ҳисобланган тил, афсоналар, одатлар, санъат асарлари, инсон тафаккурининг мураккаб томонларини очиб беради.

Шунга қарамай Вундтнинг қарашлари идеалистик асосда бўлган, яъни у ндивид билан жамият ўртасидаги мураккаб диалектик муносабатни идеалистик асосда туриб ҳал қилган ва жамиятнинг ролини абсолют тушуниб, шахснинг тарихини яратишдаги, ижтимоий жараёнлардаги фаол ўрнини кўра билмаган. Унинг издошлари-Русиялик А. Потебни, немис олими Т. Гейгер ва бошқалар ҳам у йўл қўйган мафкуравий камчиликни олдини ола олмадилар, лекин улар бир фикрда якдил эдиларки, халқлар психологияси индивидуал психологиядан фарқ қилади, шунинг учун ҳам махсус фан керакки, у ўзига хос усуллар ёрдамида шахс ва жамият муносабатлари

қонунларнни очиб бериши лозим. Худди ана шу хулосалар ижтимоий психологиянинг фан сифатида шаклланишига илмий асос бўлди.

Омма психологияси назарияси пайдо бўлишига тарихий асос ишчилар синфининг пайдо бўлиши ва Европада ишчилар ҳаракатининг оммавий тус олиши бўлди. Яъни, ХИХ асрнинг иккинчи ярмида ишчилар ҳаракати шундай кенг тус олдики, тартибсиз ҳаракатлар уюшган ҳаракат даражасига кўтарилди. Шунинг учун ҳам шу ҳаракатларнинг қонунларини билиш, уларни бошқариш усулларини ўйлаб топиш зарур эди.

Оммавий ходисаларни ўрганиш натижасида 1890 йилда Габриэл Тарднинг “Тақлид қилиш қонунлари” деб аталган биринчи китоби чиқди. Тард Францияда рўй бераётган оммавий ҳодисаларни, шу ҳодисаларда иштирок этаётганларнинг хулқ-атворларини тақлид қилиш орқали тушунтиради. Бу ҳаракатлар иррационал (яъни ақлнинг иштирокисиз) табиатга эга бўлиб, ҳар бир индивид оммага қўшилган заҳоти унга тақлид қилишга тайёрлик инстинкти устун бўлиб қолади

Социолог Лебон эса асосан диққатини оммани элитага-жамиятдан юқори турувчи танланган гуруҳларга қарши қўйишга каратди. У омманинг айрим ҳолларида, айниқса бирор ҳодиса рўй берганда “қизиққонлик” хусусияти устун туриши ҳақида ёзади. Унинг фикрича, бир қанча одамларнинг бир ерда тўпланиши оммани ҳосил қилади ва бу одамлар ким бўлишидан қатъи назар-олимми ёки оддий инсонми, шу заҳотиёқ кузатувчанлик ва зийракликни йўқотади. Чунки бу ҳолатда улар ҳолатини инстинктлар ва ҳиссиётлар бошқаради. Лебон шахснинг омма ҳолатидаги белгиларига тўхталиб қуйидагиларни ажратади:

1. *Шахсий сифатларнинг йўқолиши.* Бошқа одамлар таъсирида индивид ўзига хос сифатларни йўқотиши, бунинг ўрнига импульсив инстинктив ҳаракатларни амалга ошириши мумкинлиги.

2. *Ҳиссиётларга ўта берилувчанлик.* Оммада ақл, тафаккур, ҳиссиёт, инстинктларга ўз ўрнини бўшатади. Шунинг учун ҳам омманинг таъсирчанлиги ўта ошиб кетади.

3. *Ақлий сифатларнинг йўқолиши.* Омманинг «ақли» уни ташкил этувчилар ақлидан анча паст бўлади. Шунинг учун ҳам омманинг тайзиқига учрамаслик учун ҳар бир киши ақлан мулоҳаза юритишдан бош тортиши, мунозарадан қочиши лозим.

4. *Шахсий масъулиятнинг йўқолиши.* Оммага қўшилиб қолган шахс шунчалик ҳиссиётларга берилиб кетиши мумкинки, у ўз ҳаракатларини назорат қилиш, ўз ишига масъулиятни эсидан чиқаради. Якка ҳолда содир қила олмайдиган ишини, у оммага қўшилиб қилиб қўйиши мумкин.

-13816/83-

Бундай холатнинг, яъни шахснинг омма орасидаги психологияси тўғрисидаги фикрларни айни шундай тарзда Ортеги Гассет ва Эрнесто Грассилар ҳам кўрсатиб бергандирлар.

Шундай қилиб, омма тартибсиз, у мустақил равишда тартиб ўрнатиш қобилиятига эга эмас. Шунинг учун ҳам унга доимо “доҳий” керак, доҳийлар - элита ташқаридан келиб омма ўтасида тартиб ўрнатиши мумкин.

Ижтимоий хулқ-атвор инстинктлари назарияси XX асрнинг бошида Англияда шаклланди. Унинг асосчиси инглиз психологи Уильям Макдугалл бўлиб, у ўзининг 1908 йилда ёзган "Ижтимоий психологияга кириш" китобидаги инсон хулқ-атворларининг мотиви ёки уни ҳаракатга келтирувчи куч инстинктлардир, - деб ёзган. Кейинчалик у инстинкт тушунчаси билан бирга лаёқат, интилиш ибораларини ҳам ишлата бошлади. Унинг фикрича, хулқ-атворни таъминловчи нарса туғма, психофизиологик тайёрлик ҳолати бўлиб, у наслдан-наслга ўзатилади. Макдугалл барча ҳаракатларни рефлексив ҳолда тушунтиришга интилиб, рефлексив ёйга хос бўлган барча қисмлар- яъни эфферент қабул қилувчи, рецептив бўлим, эфферент (ҳаракат) ва марказий бўлимдан иборат тизим сифатида тасаввур қилади. Барча ижтимоий ҳаракатлар ҳам ана шундай рефлексив табиатга эгадир, деб уқтиради.

Ҳиссиёт билан инстинктлар боғлиқлигини Макдугалл жуфтликларда кўрсатишга ҳаракат қилган: масалан, кураш инстинкти-қўрқув, ғазаб ҳисси; насл қолдириш инстинкти-рашк аёллардаги тобелик ҳисси; ўзлаштириш инстинкти- хусусийликка интилиш ҳисси ва ҳоказо. Ижтимоий ҳодисаларни тушунтиришда туғма инстинктлар ролининг юқори қўйганлиги учун бу

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI
AXBOROT RESURS MARKAZI

назария илмий тараққиёт босқичида салбий ўрин тутди, деб айтишимиз мумкин. Лекин унинг айрим ҳодисалар сабабларини тушунтиришга ҳаракат қилиши фан олдига улкан вазифаларни қўйди. Ижтимоий психология фан сифатида ана шу муаммоларни тадқиқ қилиши лозим эди.

Демак, юқорида тўхтаб ўтилган учала назариянинг аҳамияти шундан иборат эдики, улар янги туғилиши лозим бўлган фан-ижтимоий психологиянинг тадқиқот мавзуини очиб берди. Қолаверса, бу уччала йўналиш ҳам назарий қарашларни исбот қилишда объектив текширув усули ҳисобланган экспериментдан фойдаланиш заруриятини кўрсатди. Бу нарса яна бир бор махсус фаннинг келажак режаларини аниқлашга ёрдам берди.

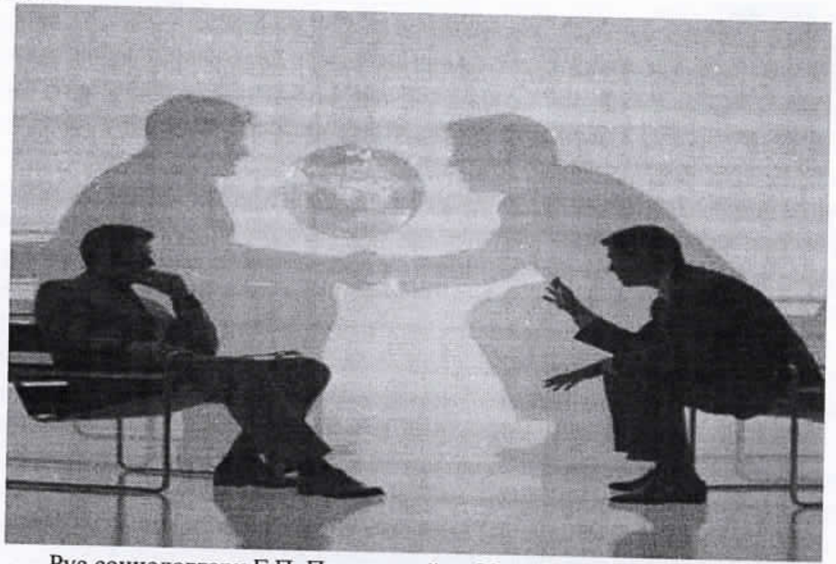

Рус социологлари Г.П. Предвечний ва Ю.А. Шерковинларнинг "Социал психология" китобида эса унинг предмети"... объектив борлиқнинг ва унда рўй берадиган ҳодисаларнинг психика томонидан ўзига хос тарзда инъикос этилишидир",-деб ҳисобланилади. Бу муаллифлар ижтимоий психологиянинг барча ўрганиш объектларини шарҳлар эканлар, кўпрок социологик ёндашиш билан муаммоларни ечишга ҳаракат қилганлар.

Ижтимоий психологиянинг мавзу баҳсини таърифлашга айнан психологик ёндашув А.В.Петровский ва В.В. Шпалинскийларнинг «Жамоанинг ижтимоий психологияси» китобларида баён этилган. Бу муаллифларнинг фикрича, «Ижтимоий психология-психология фанининг шундай тармоғики, у турли

уюшган ва уюшмаган гуруҳлардаги одамларнинг мулоқати, ўзаро таъсир ва муносабатларидан келиб чиқадиган психик ҳодисаларни ўрганади."

Шунинг учун ҳам Г.М.Андреева ижтимоий психологиянинг мавзу баҳси ҳақидаги ҳозирги замон қарашларини умумлаштириб, бу ўринда уч хил ёндашиш борлигини эътироф этади. Биринчиси, социологик ёндашиш бўлиб, унинг тарафдорларининг фикрича, ижтимоий психология асосан оммавий психологик жараёнларни—халқлар психологияси, оммавий маросимлар, удумлар, расм-русмларнинг инсон онгига сингиши, ижтимоий хулқ-атворда намоён бўлишини ўрганиши керак. Иккинчи—психологик ёндашув тарафдорлари асосан психологлар бўлиб, улар асосий диққатни шахснинг ижтимоий психологик хислатларига, унинг турли гуруҳларда тутган ўрни, мавқеи, ижтимоий установкалар ва ҳоказоларга қаратмоқ лозим, деб ҳисоблайдилар.

Америка ижтимоий психологиясида ҳам ижтимоий психологиянинг мавзу баҳси борасида ўзоқ тортишувлар мавжуд бўлган. Чунки, шу пайтгача шахс ва жамият муаммолари соҳасида икки хил ёндашув бўлиб келган эди: психология инсон табиатини, унинг психикасини, социология эса, жамият табиати, психикасини ўрганиб келди. Ижтимоий психология пайдо бўлдики, у инсоннинг жамиятга муносабатининг психологик томонини ўрганмоқда.

Кичик гуруҳлар ва жамоалар психологияси

Биринчидан, унинг асосий йўналиши *кичик гуруҳлар ва жамоалар психологиясини* ўрганишдан иборатдир. Ҳар бир шахс ҳамиша маълум ижтимоий гуруҳлап доирасида фаолият кўрсатади. Бу унинг оиласи, меҳнат жамоаси, кўча-куйдаги норасмий гуруҳдаги дўстлари даврасп, ўқув жамоаси ва ҳоказолардир.

Шахсни ижтимоий-психологик ўрганиш

Иккинчидан, шахснинг ижтимоий психологик қиёфаси масаласи ҳам бугунги кундаги ўзгаришлар ва маънавий жиҳатдан покланиш даврида ўта муҳим соҳадир. Шахсни ижтимоий психологик ўрганиш тадқиқотларининг объекти сифатида қаралганда, аввало унинг хулқ-атвори, ижтимоий мотивлари, унинг йўналишлари, хулқ-атвор нормалари, шахснинг жамиятда турли ижтимоий роллари, мавқеи, ижтимоий қўшилиш омиллари-ижтимоийлашуви; шахснинг ўз-ўзига баҳоси, муносабати, ҳурмати ҳамда ижтимоий, тарихий ва маданий шарт-шароитларнинг шахс онгига таъсири, шахс типлари ўрганилади.

Оммавий ижтимоий-психологик ҳодисалар

Учинчидан, жамият миқёсида рўй берадиган оммавий ҳодисалар ижтимоий психология учун тадбиқий аҳамиятга эга. Ижтимоий психологияда

оммавий ҳодисалар деганда турли кишилар гуруҳида шахслараро муносабатлар ва ўзаро таъсир жараёнлари; миллий этнопсихология ҳамда синфлар психологияси муаммолари; миллий маданият, урф-одатлар, анъаналар, удумлар, ақидаларнинг шахс шаклланишидаги роли; оломон психологиясига оид психологик қонуниятлар; турли гуруҳларда одамларнинг бир-бирини идрок қилишлари ва тушунишлари, ўзаро таъсир масалалари тушунилади.

Тўртинчидан, оила-ижтимоий психологиянинг ўрганиш объекти сифатида. Бу ерда оилага хос психологик жараёнлар, оила аъзоларининг бир-бирларига муносабатлари, никоҳдаги ўзаро мослик масалалари, оилавий конфликтларнинг психологик омиллари, оилада бола тарбиясининг ижтимоий психологик методлари ўрганилади.

Бу ўринда Президентнинг 2020 йил 18 февралдаги «Жамиятда ижтимоий-маънавий муҳитни соғломлаштириш, маҳалла институтини янада қўллаб-қувватлаш ҳамда оила ва хотин-қизлар билан ишлаш тизимини янги даражага олиб чиқиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-5938-сон Фармонига мувофиқ Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги «Оила» илмий-амалий тадқиқот маркази ҳамда «Маҳалла зиёси» ўқув-услубий маркази негизида «Маҳалла ва оила» илмий-тадқиқот институти ташкил этилганлигини алоҳида такидлаш мумкин.

§5. Ижтимоий психологиянинг бошқа соҳалар билан узвийлиги

Руҳий жараёнларни динамик нуқтаи-назардан қараш мақсадга йўналтирилган майллар ва тенденцияларни бир кичик тизимдан иккинчисига ўтиш сифатида қарар эди.

Иқтисодий нуқтаи – назардан қараш эса психик жараёнларга энергетик таъминланиш нуқтаи – назаридан қарашни ифода этар эди (хусусан, либидо – энергияси билан) Фрейд фикрига кўра, энергетик манба у (ид) дир. Ид – кўр – кўрона инстинктлар, ёки жинсий ёки агрессия инстинктлари тўпланган жой бўлиб, субъектнинг ташқи реалликга муносабатларидан қатъий назар, дарҳол қондирилишига ҳаракат қилади. Ушбу реалликка мослашишни эго таъминлайди. Эго атроф – муҳит ва организм ҳолати тўғрисида ахборотни қабул қилади, уни хотирасига сақлайди, индивиднинг жавоб реакцияларини, унинг ўз-ўзини сақлаш манфаатлари асосида тартибга солади.

Зигмунд Фрейд таълимоти ушбу австриялик психологнинг ўз номи билан аталади. Бу таълимотида шахс тараққиёти ва таркиби иррационал, онгга қарама – қарши бўлган омиллар билан тушунтирилади ва ушбу асосида психотерапия техникасидан фойдаланилади. Ушбу таълимот дастлаб

неврозларни даволаш жараёнларида шаклланган. З.Фрейд таълимоти индивид онгсизлик ҳолатида чуқур яширинган психик кучлар (улар орасидаги энг муҳими сексуал майл – либидо) ва индивид учун душман бўлган ижтимоий муҳитда яшаб қолиш зарурияти натижасида абадул – абад яширин уришни ўрганади.

Ижтимоий муҳит томонидан қўйилган таъкидлар (онг “цензурасини” яратди), руҳий жароҳат етказган ҳолда онгсизлик ҳолатини майллар энергиясини бостиради, у эса нерв симптомлари, туш кўришлар, хато ҳатти - ҳаракатлар, ноҳушликни унутиш каби воситаларида юзага ёриб чиқади. Психик жараёнлар фрейдизмда учта нуқтаи назардан кўриб чиқилди: топик, динамик ва иқтисодий. Дастлаб топик тизим Фрейдда учта даражада таклиф қилинди: онгсизлик, онг олдин ва онг ҳолатлари, улар ўртасидаги муносабат цензура воситаси ёрдамида тартибга солиниб туради. 20-йилларнинг бошидан Фрейд томонидан бошқа даражалар ажратиб кўрсатилади: мен (эго), у (ид) ва олий – мен (супер – это), кейинги икки тизим онгсизлик қатламида жойлашгандир.

Супер–эго ахлоқий андозалар, таъқиқлар ва рағбатлантиришларни ўз ичига олган бўлиб уларнинг барчаси индивид томонидан онгсиз ҳолда тарбия жараёнида, аввало ота – оналаридан ўзлаштирилгандир.

Эгога Ид, супер – эго ва ташқи реаллик томонидан қўйиладиган талаблар бир – бирига мос бўлмаганлиги сабабли, у доимо конфликтли ҳолатда бўлади. Бу эса чидаб бўлмайдиган зўриқиш ҳолатини юзага келтиради, бундан эса индивид “ҳимоя механизмлари”, яъни сиқиб чиқариш, сублимациялаш, регрессиялар воситасида қутқарилади.

Психотерапиянинг вазифаси, жароҳат етказган кечинмаларни аниқлаш ва улардан катарсис, сиқиб чиқарилган майлларни англаш, нерв симптомлари сабабларини аниқлаш йўллари билан шахсни озод қилишдир. Бунинг учун туш кўришларини таҳлил қилиш, эркин ассоциациялар усулларидан фойдаланилади.

Ижтимоий психология ўрганадиган энг асосий ва юқорида таъкидлаб ўтилган муаммоларни ўз ичига олган масалалардан бири - бу *муомаладир.* Психолог олимларнннг фикрича, бугунги кунда ижтимоий психологиянинг предмети ҳам ва унинг доирасида ўтказиладиган барча тадқиқотларнинг умумий объекти ҳам муомаладир. Унинг инсон ҳаётида тутган ўрнини аниқлаш турли ижтимоий фаолиятлар шароитида самара берадиган муомала турлари ва услубларини ёритиш, унинг соф психологик механизмларини тадқиқ этиш, фаннинг энг муҳим тадбиқий йўналишларидандир. Шунинг учун ҳам ҳар бир конкрет шароитда шахслараро мулоқот самарадорлигини

ошириш омилларини ўрганиш ҳозирги ижтимоий психологиядаги муҳим муаммолардандир.

Бу мавзу якунида талаба ижтимоий психология фани ривожланишида ва фан сифатида шаклланишида бутун жаҳон, Россия, собиқ иттифоқ, Ўзбекистон миқёсида ўтказилган ва ўтказилаётган илмий йўналиш ва тадқиқотларнинг моҳияти билан, ижтимоий психологик тадқиқотларнинг методологик муаммолари билан бевосита танишиш имкониятига эга бўла оладилар.

Ижтимоий психология мустақил фан сифатида ўз тарихи, вужудга келишидаги уч назарий манба: халқлар психологияси, омма психологияси ва ижтимоий хулқ-атвор инстинктлари назарияларига таянади. Унинг пайдо бўлишида социологик ва психологик ёндашув мавжуд бўлиб, ижтимоий шарт-шароит шу фанни юзага келишига асос бўлгандир. Бу фан психологиянинг алоҳида фан тармоғи бўлиб, унда социология, шахс ижтимоийлашуви, ижтимоий тасаввурлар, муомала, бошқарув, оила, катта ва кичик гуруҳлар психологияси тўғрисида умумий билимлар ўрганилади, шу билан бирга инсон ва жамият муносабатларидаги ўзига хос илмий ёндашувларни тушуниб олиш имконияти яратилади.

§ 6. Ижтимоий психологиянинг ривожланиш тарихи

Платон ўзининг "Давлат" ва "Қонунлар" деб аталган диалогларида шахснинг жамият билан алоқалари масаласига тўхталиб, жамият индивидга нисбатан ўзгармас бир бирликки, унинг тараққиёти жамият ривожланиши

қонунларига бўйсунади, деган фикрни ҳимоя қилган. Унга қарама-қарши фикрни Аристотел баён этиб, индивидни барча ижтимоий ўзгаришларнинг сабабчиси, чунки унда бунга имкон берувчи психологик тизимлар бор, деб ёзади. Яъни, шахс ва жамият ўртасидаги муносабат масаласи Платонда жамият фойдасига ҳал бўлган бўлса, Аристотелда бу нарса шахс фойдасига ечилган. Улардан кейинги янги давр файласуфлари Гоббс, Гельвеций, Локк, Руссо, Гегель, Макиавелли, шарқ файласуфларидан Беруний, Форобийлар ҳам барча асарларида шахс ва жамият қарама-қаршиликларини илмий асосда шарҳлашга уриндилар, лекин ҳеч қайсиси бу муаммони ижтимоий психологик муаммо даражасига кўтара олмади.

Шундай қилиб, юқорида қайд қилинган илмий-фалсафий, ижтимоий манбалар, шарт-шароитлар туфайли ижтимоий-психологик ғоялар шаклланиб борди. Бу қарашлар соф психологияга ҳам ўхшамаган, социология доирасидан чиқиб кетадиган алоҳида фаннинг—ижтимоий психологиянинг пайдо бўлиши учун замин ролини ўтади.

XX аср шу билан характерли эдики, у турли фанлар олдига конкрет топшириқлар қўя бошлади. Шунинг учун психология фани олдида тадқиқотлар асосида психологик қонуниятларни асослаш вазифаси турар эди. Иккинчидан эса, Америкада кўпгина психологлар ўз тадқиқот объектларини лабораторияларда айрим психик жараёнларни ўрганишдан кичик гуруҳларга кўчира бошладилар. Бу даврда психологияда шаклланиб бўлган уч асосий оқим (психоанализ, бихевиоризм ва гештальт психология) ичида ҳам ижтимоий хулқ-атворни кичик гуруҳлар доирасида ўрганиш тенденцияси пайдо бўлди. Бунда асосий диққат кичик гуруҳларга ва уларда турлича экспериментлар ўтказишга қаратилган эди. Бундай ҳолатнинг пайдо бўлганлиги ижтимоий психологиянинг фан сифатида шаклланишида ниҳоятда катта роль ўйнади.

Гештальд психология йўналиши негизида махсус ижтимоий психологик йўналишларнинг-интеракционизм ва когнитивизмнинг пайдо бўлганлиги эса бу фаннинг экспериментал эканлигини яна бир бор исбот қилди.

Гештальт психология (немисча – Гештальт – образ, шакл) Германияда XX асрнинг биринчи чорагида юзага келган оқимдир. Бу оқим ўз компонентларига нисбатан бирламчи бўлган, яхлит структуралар (гештальт) нуқтаи – назаридан психологияни ўрганиш дастури билан чиқди. Гештальт психология (В.Вундт, Э.Б.Титченер) томонидан онгни элементларга бўлиш тамойили ва ассоциация қонунлари ёки ижодий синтез асосида улардан психик феноменларни келтириб чиқариш ғоясига қарши чиқди.

Яхлитликнинг ички, систематик тузилишининг уни қисмларга ажратувчи хусусиятлар ва функциялар белгилайди, деган ғоя дастлаб идрокни тажрибавий ўрганишга қўлланди. Бу унинг бир қатор муҳим хусусиятларини аниқлаш имконини берди: барқарорлик (константлик), структуравийлик, предмет образининг (фигура) уни ўраб турган фонга боғлиқлиги ва ҳ.қ. Психик гешталликлар ва унинг қайта ҳосил қилинган тузилмалари индивидуал онгнинг хусусияти сифатида қаралди, бу эса ўз навбатида предметлар дунёси ва нерв тизими фаолиятига боғланди.

Асосий вакиллари немис психологлари М.Вертхеймер, В.Кёлер, К.Кофкалардир. Зигмунд Фрейд психологияга бир қатор муҳим муаммоларни олиб кирди: онгсизлик ҳолидаги мотивлаштириш, психикада нормал ва патологик ҳодисаларнинг муносабати, унинг ҳимоя механизмлари, сексуал омилнинг роли, шахснинг мураккаб тизими, субъектив психик тузулишидаги зиддиятлар ва конфликтлар ва ҳ.к.

Д.Уотсон психология ярим асрдан ортиқроқ давр давомида экспериментал фан бўлганлигига қарамасдан бошқа табиий фанлар ўртасида ўз ўрнини эгаллаб олмаганлигига сабаб, психология предмети ва тадқиқот усулларининг нотўғри қўйилганлигидадир деб баҳолашади. Психология фанининг предмети сифатида онг ўрнига хулқ-атворни ўрганиши лозим деган, даъволар билан чиқди. Барча психик ҳодисалар дейилганда, онгга тегишлиликнинг тушунилиши танқид қилди, унинг фикрича "ўрта аср тасавурларидан" йироқ янги атамалар киритилиши керак. Шундай атамалар сифатида қўзғатувчи ва реакция атамаларини таклиф қилди.

Д.Уотсон ўз фаолиятини функционалистлар ва таркибий психология ўртасида тўхтовсиз баҳслар кетаётган даврдан бошлади. Бу баҳслардан, иккита йўналишни ҳам рад этиш тўғрисидаги хулосага келди. Чунки, улардан

бири онгнинг таркибини, иккинчиси эса унинг функциясини ўрганишга ҳаракат қиларди.

Д.Уотсон ўзининг дастлабки қарашларини "Ҳулқ-атвор: таққослаш психологиясига кириш" (1914) ва "Бехевиористлар нуқтаи назаридан психолгия" (1919) китобларида "қўзғатувчи-реакция", "кўникмалар ҳосил бўлиши" каби атамалар билан тушунтириб беришга ҳаракат қилади. Хулқ – атвор қонуниятлари, бехевиоризм таълимотига кўра, "кириш қўзғатувчи ва чиқиш" (жавоб реакция) ўртасидаги ўзаро муносабатлардан иборатдир. Бу тизим ичидаги (психологик ва физиологик) жараёнлар, тўғридан-тўғри кузатиш имкони йўқлиги сабабли, илмий таҳлил этишдан йироқда турадилар. Бихевиоризмнинг асосий усули организмларга атроф – муҳитдаги таъсирга жавобан организм реакцияларини кузатиш ва тажрибавий ўрганиш бўлиб, улар ўртасидаги ўзгарувчиларни корреляционларини боғланишда математик тавсифлашдир.

"Қўзғатувчи-реакция" муносабатлари организмнинг муҳитга муносабатини асосий бирлигидир.

Бихевиоризм йўналишида Ч.Хантер, К.Лешли томонидан тажрибалар олиб борилди. Бундан ташқари Эдвард Толмен ва К.Холл томонидан бихевиорзимнинг янги йўналиши необхивеиоризм ривожлантиради.

Бихевиаризм анъанавий "қўзғатувчи – реакция"дан ташқари ҳар қандай субъектив ҳодисаларни тан олмас эди. Шунинг учун ҳам шу вақтгача анъанавий бихевиористлар томонидан рад этиб келинаётган образ, мотив каби бошқа психологик ҳодисаларга бихевиоризмни қўллашни необихевиористлар ўз олдига асосий мақсад қилиб қўйди. Бу типдаги тадқиқотларда "қўзғатувчи – реакция" ўртасида рўй берадиган ички жараёнларни "медиаторлар" тушунчаси воситасида ифодалашга ҳаракат қилинди. "Медиаторлар" функция эмас, балки хулқ – атворнинг реал омилларидир, деган ғояни илгари сурди. Э.Толмен ўз таълимотида бевосита учта йўналиш: бихевиоризм, гештальт психология, динамизм псиохологияси ғояларни уйғунлаштиришга ҳаракат қилади.

Ушбу мақсадда Э.Толмен томонидан оралиқ ўзгарувчилар тушунчаси киритилди, улар бевосита қўзғатувчилар ва жавоб хулқ – атвори ўртасида амал қиладиган, билиш ва қўзғатиш омилларининг мажмуи сифатида тушунилди. Оралиқ ўзгарувчилар бу қўзғатувчилар (мустақил ўзгарувчилар) га ҳаракат реакциялари (боғлиқ ўзгарувчилар)ни воситалигини таъминлайдиган детерминантлардир. Бунинг учун Э.Толмен каламушлар устида лабиринт кўникмаларини эгаллаш бўйича кўплаб тажрибалар

ўтказади. Кўникмалар ҳосил бўлиши жараёнида каламушларнинг ўзига хос ихтирочилиги маълум бўлди.

Ўз вақтида Торндайк томонидан ифодаланган машқ қилиш ва самара қонуниятлари янгича баҳоланди. Машқ қилишнинг асл моҳияти, бу муайян билиш структураларининг ҳосил бўлишлигидир. Каламуш лабиринтда йўл топишга шунинг учун ҳам ўрганадики, унду ушбу йўлнинг "билиш харитаси" ҳосил бўлади, бу эса анъанавий бихевиоризмда, таърифланганидек ҳаракат реакцияларининг йиғиндиси эмас. Мақсадга интилган хайвонлар муҳит сигналларини фарқлайдилар. Бу билан ўз кутаётган натижаларини боғлайдилар. Агар, кутилаётган натижа тасдиқланмаса, хулқ-атвор бузилади.

Э.Толмен томонидан "яширин ўқиш" тушунчаси ҳам киритилди. Бу дегани яширин, кузатиб бўлмайдиган ўқишнинг вужудга келишидир. Ўқиш жараёни мустаҳкамлайдиган қўзғатувчи бўлмаган ҳолларда ҳам рўй беради. Хайвонлар хатти – ҳаракатлар эҳтимоллиги билан вазиятни гўёки тадқиқ этади. Умуман бихевиоризм тўғрисида хулоса қиладиган бўлсак, Д.Уотсон томонидан хулқ – атвор тушунчасидан онг далиллари (образ) чиқариб ташлашга ҳаракат қилинган бўлса, необихевиоризмда эса хулқ – атвор ҳатти – ҳаракатларига образлар (Толман) ва периферик даражадаги нерв жараёнлари киритишга ҳаракат қилинди. Улар ўрнига эса, Скиннер тадқиқотлари юзага келди, у радикал тарзда ўзгартириш қилишни мўлжаллаган эди.

Ижтимоий психологиянинг фан сифатида юртимизда ривожланиш тарихига эътибор берадиган бўлсак шуни таъкидлаш лозимки, у охирги ўн йилликлар мобайнида шаклланмоқда. Айниқса бу борада психолог олимлар М.Г.Давлетшин, В.М.Каримова, Ғ.Б.Шоумаров, Э.Ғозиев, Н.А.Соғинов, Б.М.Умаров кабиларнинг бир қатор илмий-тадқиқот ишлари ва илмий мақолаларини келтириш мумкин. Лекин тарихан, умуман психологиянинг Ўзбекистон ҳудудида шаклланишини таҳлил қилинса, унинг диний-фалсафий олимлар ва қарашлар тизимида ўзига хос тарзда шаклланиб келганлигини кузатамиз.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Ўзбекистонда ўтказилаётган ижтимоий психологик тадқиқотлар асосан оила ва оилавий муносабатларга бағишланган. Бу борада бир қатор психологлардан В.Каримова, Ғ.Шоумаров бошчилигидаги илмий ишларни келтириш мумкин. Масалан, Ғ.Б.Шоумаров бошчилигидаги олимлар томонидан оиланинг ижтимоий-психологик вазифалари, оиладаги шахслараро муносабатлар, оила негизида юзага келадиган ҳиссий муносабатлар, оила қуриш мотивлари, оиланинг болалар

тарбиясига бевосита таъсир кўрсатадиган ижтимоий-психологик омиллари каби бир қатор жиҳатлари ўрганилди.

В.Каримова ва унинг бошчилигидаги илмий ишларида ёшлардаги оила хусусидаги тасаввурлар, уларнинг оила мотивлари, оила қуриш омилларига муносабатлари, оила турига кўра нотўлиқ оила муҳитидаги шахс индивидуал-психологик хусусиятлари, ўз-ўзини баҳолаши, оила муҳитида шахсда намоён бўладиган феминин ва маскулин сифатлар нуқтаи назаридан ёндашишлари таҳлил этиб берилгандир.

Рус олимаси Г.М.Андреева таъкидлаганидек, ижтимоий психология соҳасида ишлаётган мутахассиснинг аслида ким эканлиги - психологми, файласуфми ёки социологми - унинг ушбу фан предметига ёндашувида ўз аксини топади, чунки агар у социолог бўлса, ижтимоий қонуниятларни аввал бошдан жамиятдаги анъаналар ва умумий қоидалар тилида тушунтиришга интилса, психолог - конкрет олинган шахе психологиясининг қонуниятларини умумжамият қонун-қоидаларига тадбиқ этишга ҳаракат қилади.

1- БОБ БЎЙИЧА ҚИСҚАЧА ХУЛОСА

Муайян шахснинг хатти-ҳаракатини тушунишнинг илмий ёндашуви маълум бир ижтимоий контекстни, яъни инсоннинг барча ижтимоий муҳит билан яқин алоқасини ҳисобга олишни ўз ичига олади.

Ижтимоий психология-одамлар бир-бирларини билиш моделлари, уларнинг ўзаро муносабатларини ўрганадиган фан. Ижтимоий психологнинг диққат марказида одамларнинг фикрлари, ҳис-туйғулари ва жисмоний шахсларнинг ҳаракатлари шаклида намоён бўлган турли хил алоқалар оқибатлари мавжуд. Ушбу алоқалар бевосита (юзма-юз) ва воситалар орқали (оммавий ахборот воситаларидан фойдаланиш орқали) бўлиши мумкин.

Ижтимоий психологиянинг фан сифатида тузилиши қуйидаги бўлимларни ўз ичига олади: шахснинг ижтимоий психологияси ва шахслараро ўзаро муносабатлар, гуруҳларнинг ижтимоий психологияси.

Социология ва шахсият психологиясидан фарқли ўлароқ, ижтимоий психологиянинг фан сифатида ўзига хослиги интерперсонал таҳлил даражасини қўллашдир. Ижтимоий психологларнинг диққат-эътибори ҳозирги ижтимоий вазиятга қаратилган бўлиб, унда ҳар қандай шахс пайдо бўлди. Ижтимоий вазият маълум бир муҳитда бошқа одамларни, уларнинг нуқтаи назарини ва хатти-ҳаракатларини, шунингдек, ушбу шахсга муносабатни ўз ичига олади.

Ўтган асрнинг бошидан буён ижтимоий психологиянинг иккита йўналиши-психологик ва ижтимоий жиҳатдан шакллана бошлади. Ҳар иккала йўналиш ҳам ижтимоий хулқ-атворни ҳисобга олади. Ижтимоий психологиянинг диққат марказида шахс туради. Ижтимоий психологиянинг асосий йўналиши-бутун гуруҳ ёки жамият ҳисобланади. Замонавий ижтимоий психологиянинг ҳар иккала йўналиши ўзаро бойитилиб, бир-бирига таъсир қилади.

Мавзу юзасидан назорат учун саволлар:

1. Ижтимоий психология фанининг ривожланиш тарихи.
2. Ижтимоий психологиянинг Россияда ўрганилиши.
3. Ижтимоий психологиянинг Ўзбекистонда ўрганилиши.
4. Ижтимоий психологиянинг уч назарий манбаи.
5. Ижтимоий психология фани предмети.
6. Ижтимоий психология фанининг вазифалари.
7. Ижтимоий психологиянинг бошқа соҳалар билан боғлиқлиги.
8. Ижтимоий психология фанини ўрганишнинг ҳозирги давр учун аҳамияти.

II-БОБ
ИЖТИМОИЙ ПСИХОЛОГИЯНИНГ АСОСИЙ ЗАМОНАВИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ

§ 1. Ижтимоий психологик тадқиқотлар

Мавзу юзасидан таянч сўзлар:
Методология, метод, валидлик, кузатиш методи, эксперимент, ҳужжатларни ўрганиш методи, анкета методи. сўров, тест – сўров, тест топшириқ ижтимоий-психологик, проектив тестлар, гуруҳ ичида, гуруҳ ташқарисида

Ижтимоий психология тўғрисида гапириладиган бўлса, шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, аввало жамиятнинг бу фан олдига қўяётган талаблари ўзига хос бўлиб, бу талаблар жавоб бериш учун унинг текшириш услублари у даражада мукаммал эмаслигидадир. Чунки шу давргача ижтимоий психологияда кузатилган ходиса шу бўлдики, бу фандаги назарий ишлар тадбиқий ишлардан анча кўпдир.

Ижтимоий психологик тадқиқотлар аввало америкалик олимлар К.Халл ва В.Скиннерлар номи билан боғлиқ. Уларнинг издошлари ҳисобланган К.Миллер, Д.Доллард, Дж.Тибо, Г.Келли ва бошқалар диада-икки киши ўртасидаги муносабатларнинг хилма-хил экспериментал кўринишларини тадқиқ қилиб, уларда математик ўйин назарияси элементларини кузатдилар. Диада шароитида тажрибада ўтказилган тадқиқотларда асосан мустаҳкамлаш ғоясини исбот қилишга уринилди. Классик бихевиоризмдан фарқли ўлароқ ижтимоий психологик бихевиористлар ҳайвонлар ўрнига лабораторияга нақд пулга одамларни таклиф эта бошладилар, шунинг учун ҳам уларнинг ғоясида биологизм ва механизм тарзда илгариги ҳайвонларда тўпланган далиллар моделини инсонларда қўллаш ҳоллари кузатилди.

Бихевиоризм (ингл. Бехвиоур – ҳулқ - атвор) XX аср америка психологиясидаги йўналиш бўлиб, онгни илмий тадқиқот предмети сифатида ўрганишни рад этади, психикага ҳулқ – атворнинг турли шакллари сифатида қаралиб, ҳулқ – атвор эса ташқи муҳит кузатувчиларига организм реакциялари мажмуи сифатида қаралади.

Бихевиоризм қарашларининг дастлабки дастури 1913 йилда америкалик зоопсихолог Д.Уотсон ("Психология, бихевиорист уни қандай тушунади" мақоласида) томонидан илгари сурилган.

Г.М.Андреева ижтимоий психологиянинг методологияси муамоларига тўхталар экан, унинг бу борадаги интилишлари, вазифалари кўплигини таъкидлайди. Методологик муаммоларга қизиқиш,- деб ёзади у,-ижтимоий

психологиянинг кучсизлиги эмас, балки унинг етилиш даврига кирганлигининг белгисидир.

Ижтимоий психологик тадқиқотларнинг методологик муаммоларига қуйидагилар киради:

Биринчидан, эмпирик маълумотлар муаммоси, яъни қай турдаги маълумотларни ижтимоий психологик маълумотлар сифатида қабул қилиш мумкин. Чунки бихевиористлар бундай маълумотлар сифатида кўз билан кўриб қайд қилинадиган хулқ-атвор шаклларини қабул қилишса, когнитив психология вакиллари фақат онгга таалуқли бўлган белгиларни тушунадилар. Демак, ҳар қандай тадқиқотчи иш бошламай туриб, аввало нимани эмпирик бирлик қилиб олишини аниқ тасаввур қилиши ва унинг назарий жиҳатлари тўғрисида тасаввурга эга бўлиши керак Бундан ташқари, тадқиқот бирлиги аниқланган тақдирда, қандай ҳажмдаги бирликлар тадқиқотчини қаноатлантириши масаласи ҳам муҳимдир. Шунинг учун экспериментал ва корреляцион тадқиқотлар бор.

Иккинчи методологик муаммо-бу у ёки бу ижтимоий психологик назария асосида қонуниятлар яратиш ва илмий тахминлар қилиш муаммоси. Илмий тадқикот бошлашдан олдин тадқиқотчи маълум тахминлар юритади, лекин шу тахминларнинг аниқ чиқиши ўша муаммо бўйича пишиқ - пухта назариянинг бор-йўқлигига бевосита боғлиқ. Шунинг учун ижтимоий психологияда гипотезалар тузиш ва улар асосида керакли умумий хулоса чиқариш ишини билиш керакдир.

Учинчи муаммо-бу ижтимоий психологик маълумотларнинг сифати масаласи, яъни қандай маълумотни сифатли, ишонарли деб аташ мумкинлиги масаласидир. Ўрганиш объектининг ҳажми ёки сони хусусида шуни айтиш мумкинки, кўпинча текширилувчи қанчалик кўп бўлса, маълумот шунчалик ишончли бўлади, деган нотўғри фикр мавжуд. Агар гипотезалар тўғри илгари сурилган бўлса, у кичикроқ гуруҳда ўтказган экспериментларининг маълумотига ҳам ишониши мумкин.

тадқиқот услубини-методларини тўғри танлашда пилотаж — синов тадқиқоти ўтказишнинг аҳамияти каттадир. Бунда ўша гипотезаларнинг қанчалик асослилигини ҳам, методиканинг айнан мақсадга мувофиқлигини ҳам, текширилувчилар объектининг тўғри танланганлигини ҳам, маълумотларнинг турғунлиги, ишончлилигини ҳам текшириб олиш мумкин. Бундан ташқари, шу босқичда тадқиқотчи эксперимент ёки анкета ўтказиш учун қулай вазият ва вақтни белгилаш, ўз ёрдамчиларининг ишга қанчалик яроқликларини ҳам синаб олиш имкониятига эга бўлади.

Методологик ишларга қарашли тадбирларнинг сифати ва савияси тадқиқотчининг қанчалик илмий саводхон эканлигини белгиловчи кўрсаткичлар ҳисобланади ва у ўтказган илмий тадқиқот ишининг баҳосини белгилайди.

Ўзбекистонда ижтимоий-психологик тадқиқотларнинг ўрни ва истиқболлари, оила ва оилавий муносабатлар (Ғ.Шоумаров, В.Каримова, Н.Соғинов), зиддиятли холатлар (М.Давлетшин, Т.Адизова), муомала психологияси муаммолари (Э.Ғозиев, Р.Тошимов)юзасидан илмий тадқиқотлар олиб борилган.

Ўзбекистонда ижтимоий психологик тадқиқотларнинг ўрни ва истиқболлари

Ижтимоий психологиянинг фан сифатида юртимизда ривожланиш тарихига эътибор берадиган боълсак шуни таъкидлаш лозимки, у охирги ўн йилликлар мобайнида шаклланмоқда. Айниқса бу борада психолог олимлар М.Г.Давлешин, В.М.Каримова, Ғ.Б.Шоумаров, Э.Ғозиев, Н.А.Соғинов, Б.М.Умаров қабиларнинг бир қатор илмий-тадқиқот ишлари ва илмий мақолаларини келтириш мумкин. Лекин тарихан, умуман психологиянинг Ўзбекистон ҳудудида шаклланиши таҳлил қилинса, унинг диний-фалсафий олимлар ва қарашлар тизимида оъзига хос тарзда сҳаклланиб келганлигини коъзатамиз.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Ўзбекистонда ўтказилаётган ижтимоий психологик тадқиқотлар асосан оила ва оилавий муносабатларга бағишланган. Бу борада бир қатор психологлардан В.Каримова, Ғ.Б.Шоумаров бошчилигидаги илмий ишларни келтириш мумкин. Масалан, Ғ.Б.Шоумаров бошчилигидаги олимлар томонидан оиланинг ижтимоий-психологик вазифалари, оиладаги шахслараро муносабатлар, оила негизида юзага келадиган ҳиссий муносабатлар, оила қуриш мотивлари, оиланинг болалар тарбиясига бевосита таъсир коърсатадиган ижтимоий-психологик омиллари каби бир қатор жиҳатлари оърганилди.

Шу ўринда С.Н.Жўраеванинг монографиясидаги ёшлар ўртасида ўтказилган сўровнома таҳлилини тақдим этмоқчимиз.

Касбнинг ёшлар ҳаётига таъсири бўйича натижалар таҳлили **(фоиз)**

Сўровноманинг миқдорий натижалари	Катта аҳамиятга эга н= 63	Аҳамиятга эга эмаслик н=3	Билмайман н = 7

Касбнинг ёшлар ҳаётига таъсири	86,30	4,10	9,58

Касбнинг ёшлар ҳаётига таъсири

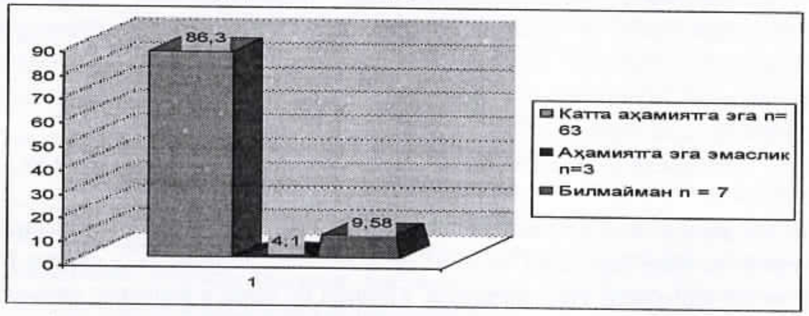

1-расм .Касбнинг ёшлар ҳаётига таъсири

Юқоридаги маълумотлардан шуни хулоса қилисҳ мумкинки, талабаларнинг 86,30 фоизи "касбнинг ёшлар ҳаётига таъсири аҳамиятли", 4,10 фоизи "аҳамиятга эга эмас" ва 9,58 фоизи эса "бунинг моҳияти нимадан иборат эканлигини ўйлаб ҳам кўрмаганман" кўринисҳидаги жавобларни берисҳганлар.

Шу ўринда айтиш жоизки, биринчидан, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий жараёндаги ўзгарисҳлар янги касблар пайдо бўлиши ҳамда мавжудлигининг жамиятдаги мавқеига, мутахассиснинг касбий камолатига сўзсиз таъсир кўрсатади. Иккинчидан, касбнинг стихияли тарзда ривожланиши мутахассиснинг фаол камол топишига олиб келмайди. Бу мутахассислик мажбуриятларини бажаришнинг ўзи этарли эмаслигидан ходимлар мотивациясини тўғри бошқаришга зарурат туғдиради. Учинчидан, касбий таълимнинг онгли ва мақсадли ташкил этмаслик ҳам касбий тайёргарликнинг самарали бўлишини таъминламайди. Тўртинчидан, касбий камолотнинг тўлақонли бўлишига бўлғуси мутахассис субъектини саралаш, танлаб олиш таълим бериш, жой-жойига қўйиш, қайта тайёрлаш, ходимларни психологик реабилитация қилишни психологик кузатиб бориш орқали эришилади. Ўзгаришлар ёшларнинг касбни танлаш ва эгаллашига таъсир кўрсатади.

§ 2. Ижтимоий психологияда психоаналитик концепция

Психоанализ доирасида ижтимоий психологик тадқиқотлар Э. Фромм ва Дж.Салливен ишлари билан боғлиқ бихевиористлардан фарқли ўлароқ бу ерда экспериментлар икки киши эмас, балки кўпчилик иштирокида ўтказила бошлади. Уларнинг издошлари (В.Байон, В.Беннис, Г.Шепарде, В.Шутк) ўтказган тадқиқотлар туфайли ҳозирги кунда ҳам катта қизиқиш билан ўрганилаётган кичик Т-гуруҳлар психологияси яратилди. Унда гуруҳ шароитида бир одамнинг бошқаларга таъсири, гуруҳнинг айрим индивидлар фикрларига таъсири каби масалалар ишлаб чиқилди ва ижтимоий психологик тренинглар ўтказишга асос солинди.

Психологияда ҳар бир методика натижаси анализ қилинади. Аниқланган натижаларга психоанализ натижаси тўғридан тўғри кўрсатилмасада, силлиқ тарздаги тушунчалар бериши шарт. Психоанализ тартиби, кўриниш, олиб бориш босқичлари ҳақида мижоз маълумотга эга бўлиши лозим. Психологлар шахснинг ҳолатига қараб психоанализни танлайди ва унга тақдим этади. Шахс ўзини психоанализ қилиши жараёнларида ҳам ўзининг саволларига жавоб топа бошлайди. Психоанализ матнли, расмли, жадвал шаклида тақдим этилиши мумкин.

Психоанализлар шуни кўрсатдики, кишилар бегона бўлишса ҳам кўча қўйда бир-бирига табассум қилишади. Аҳоли кўп шаҳарларда ва кичик шаҳарчаларда бу ҳаракат қанчалик бир-биридан фарқ қилади. Ким кўпроқ кулади аёлларми эркакларми? Ёшларми ёки кексаларми? Эътиборни тортадиган баъзи ҳолатлар ҳам бор. Масалан баъзилар кучли изтиробда бўлишади.

Сапгироз синдромига чалинганлар ўз яқинларини кўришганда улар ўзларини бошқа одам қилиб кўрсатганликларига ишонишади.

Сатарел синдромига чалинганлар вафот этади. Психология амалиётида ноёб иқтидор эгалари имкониятлари чекланганлар ёки ҳаёт тарзи одатдагидек шахслар ҳам учрайди. Касаллик тариҳида бир киши танланади ва тиббий кузатилади, касаллик тарихи қимматли бўлиши мумкин, лекин кузатилувчи бу шахс ва шунга ўхшаш шахс бир маротаба кузатилади. Қолган кузатилувчилар шу одамни имтиҳон қилишади. Биз ҳақиқий меҳр-шавқатли текширувчи ёки муҳим қисмларни бўрттириб ёки тушунмай имтиҳон қиляпмизми текшириб кўришади. Яхшиси тадқиқотларни эҳтиёткорлик билан талқин қилишимиз керак.

Тадқиқотда халқ муайян эътиқод нуқтаи назарда савол жавоб асосида бажарилади нима бўлишидан қатъий назар, касби, мансаби ҳаттоки

қўшнилар ўртасида ҳам сўровлар бўлади. Сиз ҳам тадқиқот натижаларини тез-тез ўқиб тушунишингиз керак бўлади.

§ 3. Ижтимоий психологик йўналиш. Когнитив ва гуманистик йўналиш

Когнитивизм К.Левин назарияси асосида пайдо бўлган психологик йўналиш бўлиб, ундаги ўрганиш обьекти муносабатлар тизимидаги кишилар, уларнинг билиш жараёнлари, онг тизимига тааллуқли бўлган когнитив ҳолатлар бўлди. Когнитизм доирасида шундай мукаммал, бошқаларга ўхшамас назариялар яратилдики, улар ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Гуманизм психологияси, ўзини "учинчи куч" сифатида бихевиоризм ва фрейдизм қарама – қарши қўяди, бу таълимотлар асосан шахсни ўтмишга боғлаб, қўяди, инсондаги асосий нарса эса келажакка интилиш, ўз имкониятларини эркин амалга оширишдир (Г.Олпорт), айниқса ижодий имкониятларини (А.Маслоу), ўзига ишончни мустаҳкамлаш ва "идеал мен" га эришиш имконияти (К.Рожерс) сифатида қарайди. Бу ерда марказий рол муҳитга мослашишни таъминлайдиган мотивлар, конформ хулқ – атворга эмас, балки инсоний мендаги конструктив асоснинг ўсишига қаратилади. К.Рожерс ушбу шаклни "мижозда марказлашган терапия" деб атайди, бу эса психотерапевтдан ёрдам сўраб мурожаат этган индивидга, "бемор" сифатида эмас, балки мижоз сифатида қарашни тақозо этади, бунда индивид уни хавотирга солаётган ҳаётий муаммоларни ечиш учун маъсулиятни ўз зиммасига олади.

§4. Гуманистик психологиянинг асосий тамойиллари

Гуманистик психологиянинг асосий тамойиллари қуйидагилардан иборатдир:

- инсон яхлит ҳолда ўрганилиши лозим;
- ҳар бир инсон ноёб бир ҳодисалар, алоҳида ҳолларни таҳлил этиш;
- статистик умумлаштиришларга қараганда, инсон олам учун очиқдир, инсоннинг оламдаги ва ўзидаги кечинмалари асосий психологик реалликдир;
- инсон ҳаёти инсоннинг шаклланиши ва борлиги сифатидаги ягона жараён сифатида қаралиши лозим;

- инсон ривожланиши ва ўз – ўзини намоён этишнинг чексиз имкониятлари билан таъминлангандир, бу эса унинг табиатининг бир қисмини ташкил этади;
- маънолар ва қадриятлар воситасида ташқи детерминантлардан муайян даражадаги эркинлик хусусиятига эгадир, улардан эса ўзининг танлашида фойдаланади; инсон – бу фаол ва ижодкор мавжудот.

II- БОБ БЎЙИЧА ҚИСҚАЧА ХУЛОСА

Психологияда ҳар бир методика натижаси анализ қилинади. Аниқланган натижаларга психоанализ натижаси тўғридан тўғри кўрсатилмасада, силлиқ тарздаги тушунчалар бериши шарт. Психоанализ тартиби, кўриниш, олиб бориш босқичлари ҳақида мижоз маълумотга эга бўлиши лозим. Психологлар шахснинг ҳолатига қараб психоанализни танлайди ва унга тақдим этади.

Гуманизм психологияси ғарб психологиясидаги оқим бўлиб, ўзининг асосий предмети сифатида шахсни ноёб яхлит тизим сифатида қарайди, гуманизм психологияси фикрича шахс қандайдир олдиндан берилган ҳолатда бўлиб, ўз – ўзини фаоллаштиришнинг "очиқ имкониятлари" фақат инсонлар учун хосдир.

Тадқиқот услубини-методларини тўғри танлашда пилотаж — синов тадқиқоти ўтказишнинг аҳамияти каттадир. Бунда ўша гипотезаларнинг қанчалик асослилигини ҳам, методиканинг айнан мақсадга мувофиқлигини ҳам, текширилувчилар объектининг тўғри танланганлигини ҳам, маълумотларнинг турғунлиги, ишончлилигини ҳам текшириб олиш мумкин. Бундан ташқари, шу босқичда тадқиқотчи эксперимент ёки анкета ўтказиш учун қулай вазият ва вақтни белгилаш, ўз ёрдамчиларининг ишга қанчалик яроқликларини ҳам синаб олиш имкониятига эга бўлади.

Мавзу юзасидан назорат учун саволлар:

1.Ижтимоий психологик тадқиқотлар.
2.Бихевиоризм XX аср америка психологиясидаги йўналиш.
3. Ижтимоий психологияда психоаналитик концепция.
4.Ижтимоий психологик йўналиш.
5.Когнитив ва гуманистик йўналиш.
6.Гуманистик психологиянинг асосий тамойиллари.

III- БОБ
ИЖТИМОИЙ-ПСИХОЛОГИК ТАДҚИҚОТЛАРНИНГ МЕТОДОЛОГИЯСИ

§ 1 Ижтимоий тадқиқотларнинг методологияси

Мавзу юзасидан таянч сўзлар:
Методология, тадқиқот, эмпирик, объект, конкрет, метод, предмет, интерпритация, эксперимент, интервью, контент-анализ, тест, моделлаштириш, анкета, проектив, социометрия.

“Методология" тушунчасининг илмий моҳияти нимада? Бу тушунчани турли назарий қарашлардаги олимлар турлича шарҳлайдилар ва тушунадилар. Масалан, америкалик психологлар методология деганда, тадқиқот жараёнида ишлатиладнган барча тадқиқот услублари ва техник жараёнларни тушунадилар. Лекин “методология" тушунчаси аслида услублар йиғиндисидан ҳам кенгроқ тушунчадир. Яъни, “методология" тушунчаси “конкрет методлар" ёки техник усуллар тушунчаларидан кенгроқдир.

Тадқиқот объекти ва предметини аниқлаш: кўпинча меҳнат жамоалари объект бўлиб хизмат қилади. Объект қанчалик аниқ бўлса, метод шунчалик тўғри танланган бўлади. Эмперик тадқиқот типик объектлари одамлар фикри, жамоадаги муносабатлар, сиёсий жараёнлар. Бу объектга бир неча предмет тўғри келиши мумкин. Предмет «онг тузилмаси» ва ҳоказо. Умуман объект (лат. предмет) - фалсафада киши онгидан ташқарида, унга боғлиқ бўлмаган холда мавжуд бўлган ҳар қандай ходиса. 1

Кенг маънода - киши билишга интилган предмет, ҳодиса (масалан, ўрганиш объекти) ва ўз фаолиятини шунга йўналтириш (кўриш объекти).

Объект одатда мустақил тушунча сифатида тадқиқочи ихтиёридан четда туради ва махсус ўрганилади. Предмет эса тадқиқотчи томонидан муайян шаклга солинади ва маҳсус тадқиқот кўлами сифатида ўрганилади. Объект предметидан маъно доираси жиҳатидан анча кенг, предмет объектнинг ҳосилидир. Биргина объектнинг ўзида бир неча алоҳида тадқиқот предметларини ажратиб олиб ўрганиши мумкин. Ижтимоий воқеаликни объект сифатида қайд этиши ва унда предметни ажратиб чиқариш, ҳамиша юзага келган ижтимоий зиддиятли муаммо ва бу муаммони ҳал этиш ҳолатлари билан чамбарчас боғлиқ. Баъзан тадқиқотчи олдин махсус масала, яъни предметни аниқлаб олади ва шундан сўнг шу масала атрофидаги муҳит,

1Davis S. F. Handbook of Research Methods in Experimental Psychology. – Blackwell Publishing Ltd, 2003. – p.46-49.

масалага қон-қариндош томонларини, яъни объектни белгилайди. Бу 2 ёндашув диалектик материализимнинг индуктив билиш усулларига мувофиқ ва ҳар икки ёндашув ҳам тўғри деб эътироф этиши мумкин.

Объект - бу ҳақиқий мавжуд бўлган тузилма бўлиб, предмет - абстракт қўйилган тадқиқот муаммосидир.

4. Муаммони назарий таҳлил қилиш ва асосий тушунчаларни ишлаб чиқиш:

а) деффециялашни (таърифлаш), яъни илм-фанда ишлаб чиқилган назарий ва методологик нуқтаи назаридан муаммонинг асосий тушунчаларини аниқлаш, назарий асослар бўлмаганда эса тадқиқотчи ўз концепциясини мустақил яратиш керак.

б) тадқиқот тушунчаларига боғлиқ, яъни муаммонинг назарий таҳлили бевосита тушунча билан диалектик узвийликда ривожланади. Бунда назарий ва эмпирик кўрсаткичлар ўзаро алоқада бўлади.

5. Тадқиқот объектининг тахминий, системали таҳлили:

Ўрганилаётган объект системали таҳлил қилинади. Бу объектни, ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маънавий боғлиқликда ўрганишдир. Системали таҳлил натижасида фақат объектдаги мавжудлик механизмига эмас, балки институционал, оилавий-маиший, шахсий тузилмалар ҳам аниқланади. Объектнинг системали таҳлили асосида гипотеза шаклланади.

Тушунчаларни назарий ва эмпирик интерпритацияси:

Дастурни тузишдаги кейинги қадам, бу интерпритациядир. Интрепритация - шарҳлаш, изоҳлаш, тушунтириб бериш, талқин қилиш натижасида олинган тушунчалар элементидир. Дастурни тузишда тушунчалар назарий ва эмпирик интерпритация талқин қилинади:

а) назарий интерпритация (изоҳлаш) - бу тушунчалар мазмуни муаммонинг назарий аспекти нуқтаи-назардан тушунтириши («эътиқод» ва «қадрият» типи белгиланади).

б) эмпирик (эксперимент) интерпритация тушунчаларни эмпирик фактлар билан таққослаш, ўрганилаётган соҳа билан мослигини аниқлаш, операционал тушунча тўплаш.

§ 2. Ижтимоий тадқиқотларга қўйиладиган асосий талаблар

Тадқиқот мақсади ва вазифаларни белгилаш: ижтимоий психологик тадқиқот буюртмачи ва бажарувчилар ўртасидаги муносабат ўзаро келишиб олинади. Тадқиқот учун сарф қилинадиган харажатлар: молиявий ва меҳнат ресурслари ҳисоблаб чиқилади.

Бунда мақсад ва вазифа аниқлаб олинади. Мақсад-бу онгда олдиндан пайқалган тадқиқот натижасидир. Муаммони ўрганиш даражаси, ижтимоий буюртма, тадқиқот манфаатларига боғлиқ бўлади. Эмпирик (эксперимент) тадқиқотнинг умумий мақсади: объект ривожланиш турлари, тузилмаси, ўзгарувчанлиги ва тенденцияларидир.

Бу фактлар турли мақсадларга қўлланиши мумкин:

а) назарий хулосалар олишда;

б) ўрганиш методининг эффективлиги, билиш имконияти орқали хулосалар олишда;

в) амалий маслаҳатлар олишда;

г) кам ўрганилган соҳа бўйича информация тўплаганда.

Ижтимоий психологик тадқиқот мақсади турлича бўлиши мумкин. Масалан, муайян ишлаб чиқариш корхонасида меҳнат унумдорлигини кўтариш муаммосини ижтимоий психологик тадқиқот қилиш зарур бўлса, бунда асосий мақсад меҳнат унумдорлиги пастлигининг асосий сабабларини аниқлаш, мавжуд яширин иқтисодий имкониятларни қидириб топиш ва мавжуд шарт-шароити ўзгаришидан иборат бўлади. Тадқиқотнинг асосий вазифаси эса белгилаб олинган мақсаднинг мазмунан, услубий ва ташкилий жиҳатдан янада ойдинлаштириб олишдан иборат бўлади.

Ижтимоий психологик тадқиқотларда мақсад-бу тадқиқотларни назарий ёки амалий йўналишларда бўлишини кўрсатувчи мўлжал вазифасини ўтайди. Айни вақтда дастур ўтказилаётган тадқиқот қандай муаммони ҳал этиши ёки қандай характердаги натижаларга эга бўлиши хусусида конкрет саволларга жавоб бериши лозим.

§ 3. Ижтимоий психологик тадқиқотларнинг дастури

Ижтимоий-психологик тадқиқотлар унинг дастурини, шу жумладан иш режасини тузиш билан бошланади. Тадқиқот мавзусини танлаш ўз тажрибаси, ҳамкасблари билан алоқалар, махсус адабиётларни ўқиш билан боғлиқ.

Тадқиқотчи томонидан тегишли маълумотлар ўзлаштирилган бўлса, у фаразларни шакллантиради. Ушбу фаразлар тадқиқотчида келиб чиқадиган муайян назариянинг мантиқий натижаси бўлиши керак.

Кейинги босқич-тадқиқот режасини танлаш. Тадқиқотнинг иккита асосий тури мавжуд: корреляция ва экспериментал. Корреляция тадқиқотлари икки ёки ундан ортиқ омил ўртасидаги муносабатларни аниқлашга қаратилган. Шу билан бирга, тадқиқотчи бу омилларнинг ҳеч

бирини манипуляция қилишга уринмайди. Эксперимент ҳолатида тадқиқотчи баъзи омилларни манипуляция қилиш қобилиятига эга.

Тадқиқот режасини аниқлаш ва уни тайёрлаш бўйича ишни тугатгандан сўнг, кузатув, сўровлар ёки ҳужжатларни таҳлил қилиш (контентни таҳлил қилиш) ёрдамида асосий маълумотларни тўплашни бошлашингиз мумкин. Асосий маълумотлар тўплангандан сўнг, тадқиқотчи уларни қайта ишлаш ва таҳлил қилиш билан шуғулланади. Барча ишларнинг натижаси илмий ҳисоботдир.

Энг қадимги илмий усул-кузатиш. Бу маълум бир турдаги маълумотларни тўплаш мақсадида атроф-муҳит ҳодисаларининг айнан ва мақсадли идрокидир. Тадқиқотчи бир қатор олдиндан белгиланган тоифалардан фойдаланганида, шахсларнинг реакциялари қайд этилган бўлса, кузатиш стандартлаштирилган (тизимли) деб аталади. Кузатувда ностандартлик (тузилмасиз) бу эрда тадқиқотчи фақат энг кенг тарқалган режага асосланади. Сўровнинг мақсади респондентларнинг сўзларидан объектив ва субъектив фактлар ҳақида маълумот олишдир. Тадқиқот усулларининг барча хилма-хиллиги иккита асосий турга қисқартирилиши мумкин: а) юзма - юз сўров - интервью; б) ёзишмалар-сўровномалар.

Сўроқ методлари. Сўроқ методлари ижтимоий психологик тадқиқотларда кенг қўлланилади, айниқса, анкета сўрови ва интервью методлари.

Ёзма сўроқ ёки анкетанинг афзаллиги шундаки, унинг ёрдамида бир вақтнинг ўзида кўпгина одамлар фикрини ўрганиш мумкин бўлади. Унга киритилган саволлар, улардан кутиладиган жавоблар (ёпиқ анкета), ёки эркин ўз фикрини баён этиш имкониятини берувчи (очиқ анкета) сўровномалар аниқ ва равон тилда жавоб берувчилар тушуниш даражасига монанд тўзилган бўлса, шубҳасиз, қимматли бирламчи материаллар тўпланади.

Сўроқнинг ҳам эркин ва стандартлаштирилган шакллари мавжуд бўлиб, биринчисида олдиндан нималар сўралиши қатъий белгилаб олинмайди, иккинчи шаклида эса, хаттоки, компъютерда дастури ишлаб чиқилиб, минглаб одамларда бир хил талаблар доирасида сўроқ ўтказилиши назарда тутилади.

Бу методларни қўллашни қатор методологик қийинчиликлари мавжуд, чунки, бу ерда доим шахслараро ўзаро муносабатлар, ўзаро таъсир шакллари мавжуд бўлиб, тадқиқотчининг субъектив муносабатларини ҳам инкор қилиб бўлмайди. Тадқиқот мобайнида шахслараро идрок ва субъектив бир-бирини тушунишга қаратилган барча қонуниятлар ишлайди. Шунга қарамай, жуда

кўп ижтимоий психологик маълумотларни тўплашда сўроқ методлари энг қулай усуллар сифатида ишлатиб келинмоқда.

§ 4. Ижтимоий психологик тадқиқотларнинг фаол методлари (кузатиш, эксперимент, анкета, суҳбат, интервью, социометрия, контент-анализ)

Ижтимоий психологиядаги асосий методлар: кузатиш (ташқи, ички, эркин, стандартлаштирилган, гуруҳ ичида, гуруҳ ташқарисида), сўроқ (оғзаки, ёзма, эркин, стандартлаштирилган), тест (топшириқ, сўров, проектив, социометрик), эксперимент (табиий, лаборатория), моделлаштириш (математик, мантиқий, техник, кибернетик). Кузатиш методи ва унинг ижтимоий ходисаларни талқин этишдаги ўзига хос моҳияти. Хужжатларни ўрганиш методи, унинг афзалликлари. Контент-анализ усулининг илмий моҳияти (Х.Лассуэлл, Б.Берельсон). Матнни анализ қилишда амалга ошириш лозим бўлган қоидалар. Сўроқ методи ва уни олиб боришдаги интервью, анкета шакллари. Анкета тузилишидаги уч қисм, унинг ёпиқ ва очиқ шакллари. Ижтимоий психологик тестларнинг турлари ва уларни қўллаш шартлари. Ижтимоий-психологик экспериментларнинг гуруҳ шароитида ўтказиш йўллари.

Аниқ изланиш предметига эга бўлган ҳар қандай фан ўша предметининг моҳиятини ёритиш ва материаллар тўплаш учун махсус усуллар ва воситалардан фойдаланади ва улар фаннинг **методлари** деб юритилади.

1-жадвал.

Ижтимоий психологиянинг фаол методлари

АСОСИЙ МЕТОДЛАР	Асосий методларнинг вариантлари
КУЗАТИШ	Ташқи (объектив кузатиш) Ички (субъектив, ўз-ўзини кузатиш) Эркин кузатив Стандартлаштирилган Гуруҳ ичида кузатиш Гуруҳ ташқарисида кузатиш
ЭКСПЕРИМЕНТ	Табиий эксперимент Лаборатория эксперименти
АНКЕТА	Ёзма равишда суровнома ўтказиш
СУҲБАТ	Оғзаки суҳбат Ёзма суҳбат Эркин (суҳбат) Стандартлаштирилган суҳбат
ТЕСТЛАР	Тест – сўров Тест - топшириқ Проектив тест Социометрик тест
МОДЕЛЛАШТИРИШ	Математик моделлаштириш Мантиқий моделлаштириш Техник моделлаштириш Кибернетик моделлаштириш
СОЦИОМЕТРИЯ	Яккка тартибда ёзма Гуруҳий шаклда ёзма
ҲУЖЖАТЛАРНИ ЎРГАНИШ	Ижтимоий ўрганиш Психологик ўрганиш Мотивацион ўрганиш Классификацион ўрганиш
КОНТЕНТ-АНАЛИЗ	Матнни анализ қилиш Ибора ва тушунчаларни анализ қилиш
ИНТЕРВЬЮ	Синалувчидан интервью олиш Яккка ва жуфтликда

Ижтимоий психология фанида қўлланиладиган методлар ўз мазмун моҳиятига кўра умумий психологиядаги методларга айнан ўхшаш бўлиши билан бирга, шахс ва жамият муносабатларини ифодалаб беришда, ижтимоий ходисаларни атрофлича ўрганишда ўзига хос методларни қўллаш зарур эканлиги билан ажралиб туради. Шунга кўра, биз ушбу жадвалда ижтимоий психологияда қўлланиладиган методларни келтирамиз.

Кузатиш методи ва унга қўйилган шартлар

Кузатиш методи ижтимоий психологияда ўзига хос ижтимоий шароитларда, ўзига хос вазиятлар ва маълум гуруҳларда ишлатилади. Бунда тадқиқотчи энг аввало нимани кузатаман, қандай йўл билан кузатаман, кузатив бирлиги қилиб нимани оламан, кузативни қанча вақт мобайнида давом эттираман деган қатор саволларга жавоб топгандан кейингина илмий тадқиқотини бошлайди.

Демак, кузатиш методи ёрдамида аниқ ишлаб чиқилган режа асосида кузатувчини қизиқтирган у ёки бу ижтимоий хулқ-атвор шакллари қайд этилади. Бу услуб қўлланилганда тадқиқотчи бир қанча қоидаларга риоя қилиши лозим. Чунончи, кузатиш мақсадининг аниқ бўлиши ва унинг илмий мақсадларга мос келиши; кузатиш шаклини танлаш ва кузатиш натижаларини қайд этиш усулларини ишлаб чиқиш; маълум режа-схема асосида муттасил кузатив олиб бориш; олинган натижаларнинг асослилиги ва ишончлилигини бошқа усуллар ёрдамида текшириб кўриш.

Кузатиш кузатувчи томонидан кузатиш объекти бўлмиш одамлар гуруҳи билан бирга яшаб, уларга қўшилиб иш тутиб, табиий шароитларда маълумот тўпланса, бундай кузатиш турини "биргаликдаги кузатив" деб аталади. Бундай кузатишнинг классик мисолига америкалик ижтимоий психолог У.Уайтнинг ўсмирлар психологияси, улар гуруҳидаги ижтимоий психологик ҳодисаларни ўрганишга қаратилган машҳур тадқиқотини киритиш мумкин.

Бошқа ҳолларда эса кузатувчи ўз объектини четдан кузатади, шунинг учун ҳам бундай кузатив тури **"четдан кузатив"** ёки **"объектив кузатиш"** деб аталади. Бу усул худди умумий психологияда бўлгани каби ташқи хулқ-атворни қайд қилиш натижасида маълумот тўплашга асосланади. Бундай йўл билан илмий фактларни исбот қилиш қийин, лекин барибир, у ҳам ижтимоий психологияда ёрдамчи усул сифатида ишлатилади. Бизнинг фикримизча, ижтимоий психологик тренинглар шароитида ҳар бир шахснинг хулқ-атворини кузатиш муҳим маълумотлар тўплашга ёрдам беради, чунки бунда кузатиш методига хос бўлган энг қимматли нарса-шароитларнинг табиийлиги сақлаб қолинади.

Демак, ижтимоий ходисаларни ўрганишда кузатиш методининг ташқи (объектив кузатиш), ички (субъектив, ўз-ўзини кузатиш), эркин кузатув, стандартлаштирилган, гуруҳ ичида кузатиш, гуруҳ ташқарисида кузатиш каби турларидан фойдаланилади.

Ижтимоий психологик эксперимент-бу ижтимоий ҳодисаларни ўрганиш мақсадида текширувчи билан текширилувчи ўртасидаги мақсадга қаратилган мулоқотдир. Бундай мулоқотнинг бўлиши учун экспериментатор, яъни текширувчи махсус шароит яратади ва ана шу шароитда аниқ режа асосида фактлар тўплайди. Умумий психологияда бўлгани каби, ижтимоий психологияда ҳам табиий ва лаборатория эксперименти турлари фарқланади.

Табиий экспериментга мисол қилиб, рус педагоги А.Макаренконинг жамоанинг шаклланиши ва уни уюштириш борасида олиб борган тадқиқотларини олиш мумкин. Америкалик психолог М.Шериф эса гуруҳлараро муносабатларга тааллуқли феноменларни табиий шароитларда махсус режа асосида текшириб ўрганган. Унинг асосий мақсади вақтинчалик тузилган жамоа-ёзги таътил лагерларида кооперация ҳамда турли зиддиятларнинг пайдо бўлишидаги психологик сабабларни ўрганишдан иборат эди.

Шундай қилиб, сўроқ методлари тадқиқотчи билан текширилувчининг бевосита (суҳбат, интервью) ёки билвосита (анкета) мулоқоти туфайли бирламчи маълумотлар тўплаш усулидир. Одамлар тилидан ёзма ёки оғзаки тарзда олинган фикрлар маълумотларнинг манбаи бўлиб хизмат қилади. Энг яхши суҳбат ёки интервью бу бевосита, эркин фикр алмашинуви шароитида ўзаро фикр алмашинувига қаратилган мулоқотдир. Чунки суҳбатдан фарқли,

интервью аниқ муаммо доирасида, қатъий бир йўналишда олиб борилади. Интервью олувчи суҳбатдошга нисбатан нейтрал мавқеда бўлиб, унинг фикрлашига халақит бермаслиги, айниқса, унга тайзиқ ўтказмаслиги лозим. Интервью жараёнининг самарали кечиши учун суҳбатдошда ўзига нисбатан ижобий муносабат шакллантириб, биринчи сўзларни аниқ, равон, ифодали баён қилиш муҳимдир.

Интервью ўтказишга одам махсус равишда тайёргарлик кўриши керак, чунки у одамдан қатор муҳим сифатларнинг бўлишини талаб қилади. Шунинг учун ҳам ижтимоий психологияда "ролли ўйинлар" методи ёрдамида психолог ёки социологлар махсус тайёргарлик курсидан ўтадилар.

Анкета методи ҳаммага таниш бўлган усуллардан бири. Лекин кўпинча анкетани ўтказган одам унинг тўзилиши қанчалик қийинлигини ёки олинган маълумотларни қайта ишлаб, шарҳлаш қийинлигини тасаввур қилмайди. Юқорида қайд этилганидек, анкетага киритилган саволларга кўра анкета **очиқ ва ёпиқ** турларга бўлинади. **Очиқ** анкета респондентдан ўз фикрини билганича баён этишни талаб қилади, **ёпиқ** шаклдаги анкета саволларининг эса жавоблари берилган бўлиб, текширилувчи ўзига маъқул бўлган, қарашлари, фикрлари билан мос бўлган жавобни беради. Очиқ саволларнинг камчилиги респондентларнинг ҳар доим ҳам қўйилган вазифага етарли даражада масъулият билан қарамаганлиги ҳамда ёзилган жавобларни статистик ишлов беришдаги қийинчиликлар бўлса, ёпиқ анкетада респондентга текширилувчи томонидан ўз фикрига эргаштиришга ўхшаш ҳолат ёки ҳар доим ҳам ҳамма саволнинг барча жавоб вариантларини топиб бўлмаслиқдир. Шундай ҳолатларда респондент ё умуман жавоб бермаслиги ёки таваккал бир вариантни белгилаб бериши мумкин.

Шунинг учун ҳам охирги пайтда ярим ёпиқ саволлардан иборат анкеталар тузилмоқдаки, уларда жавоб вариантларидан ташқари, яна қўшимча фикр билдириш учун қўшимча қаторлар қолдирилади.

Одатдаги анкета тузилиши жиҳатдан уч қисмга бўлинади:

1. **Кириш қисми ёки "респонденга мурожаат"** деб аталади. Бу қисмда одатда тадқиқот ўтказаётган ташкилот номи, оддий тилда тадқиқот мақсадлари ва уларнинг қандай фойдаси борлиги, текширилувчининг шахсий иштироки нима бериши, олинган маълумотларнинг умумлаштирилган ҳолда ишлатилиши (анонимлилик), анкетани тўлдириш йўллари ва бошқалар ёзилади. Йўриқнома-мурожаатнинг қанчалик яхши ёзилганлиги бевосита текширилувчининг ишга бўлган муносабатига боғлиқдир.

2. **Асосий қисм**. Бунга саволлар киритилади, лекин саволлар тартибига ҳам эътибор бериш керак, чунки бошидан бошлаб қийин саволлар берилса, бу нарса репондентни чўчитиб қўйиши, ҳаттоки, тўлдирмасдан, анкетани қайтариб беришига мажбур қилиши ҳам мумкин. Шунинг учун бошида енгил, холис саволлар бериб, текширилувчини қизиқтириб олиб, кейин қийинроқ, психологик саволларга ўтиш, охирида яна "нейтралроқ" саволлар бериш мақсадга мувофиқ.

3. **Якуний қисм ёки "паспортичка"** респондентнинг шахсий сифатидаги объектив маълумотларни олишга қаратилган бўлиб, унда шахснинг жинси, ёши, оилавий аҳволи, касб-кори ва бошқалар сўралади.

Анкеталар тарқатилиш услубига кўра, қўл билан тарқатиладиган, почта орқали юбориладиган, газета ёки журналлар орқали тўлдириладиган формаларга бўлинади.

Тўпланган маълумотларга, одатда, статистик қайта ишлов берилади ёки улар компьютерлар ёрдамида анализ қилинади.

Ҳужжатларни ўрганиш методи социология фанидан кириб келган. Бу методнинг қатор афзалликлари бор. Улардан муҳимлари шундан иборатки, у фаолиятнинг маҳсулини текширишга имкон беради ҳамда тўпланган маълумотларнинг ишончлилиги, математик қайта ишлаш имкониятининг борлиги билан ажралиб туради.

Тест методи. Тест тушунчаси инглизча синаш, текшириш, демакдир. Шахснинг ақлий ўсишини, қобилиятини текширишда қўлланиладиган қисқа стандарт масала, топшириқ, мисол, жумбоқлар тест деб аталади. Тест айниқса инсоннинг қандай касбни эгаллаши мумкинлигини касбга яроқлиги (мойиллиги) ёки яроқсизлигини, истеъдодлилар ёки ақли заифларни аниқлашда, одамларни муайян ўлчовларга биноан саралашда кенг қўлланилади. Ушбу методнинг қиймати тажрибанинг илмийлик даражасига, текширилувчининг маҳоратига ва қизиқишига, йиғилган психологик маълумотларнинг холислиги ва уларни илмий таҳлил қила билишга боғлиқдир.Тестлар психологиядан кириб келган усулдир, бу қисқа синов усули бўлиб, улар ёрдамида у ёки бу ижтимоий психологик ҳодиса қисқа муддат ичида бир техник усул-тестда текширилади. Тестларни қўллашнинг қулайлик томони-бир тест ёрдамида бир объектнинг у ёки бу хусусиятини бир неча марта, такрор-такрор синаб кўриш мумкин. Лекин уларни универсал деб бўлмайди, чунки у ёки бу тестни фақат қандай турдаги объектда синалган бўлса, шунга ўхшаш объектлардагина қўллаш мумкин, қолаверса, бунда олинган маълумотлар нисбий характерга эга бўлади. Лекин шундай бўлишига қарамай, тестлар, айниқса ҳозирги кунларда ҳаётимизга кенг кириб

келди. Шахс хусусиятларини текширувчи тестлардан ташқари, шахснинг мулоқот системасидаги ўрнини, ундаги мулоқот малакаларининг бор-йўқлигини синовчи, шахс ақлий сифатларини текширувчи тестлар кенг қўлланилмоқда. Лекин шуни эсдан чиқармаслик керакки, тестни тузиш, уни объектларда синовдан ўтказиш, хаттоки, тайёр тестни мослаштириш юксак билимларни, малакани талаб қиладиган ишдир.

Тестлар хусусида яна шуни айтиш мумкинки, ҳар бир тестнинг ўз "калити" бўлади ва бу калитнинг эгасида махсус лицензиялар, яъни келишувга кўра ишончли шахсларгагина сотиш, бериш ҳуқуқи бўлади. "Калитсиз" эса махсус тестларни ҳеч ким ишлата олмайди.

Тест - сўров олдиндан қатъий тарзда қабул қилинган саволларга бериладиган жавобларни тақозо этади. Масалан, Айзенкнинг 57 та саволдан иборат тести шахсдаги интроверсия - экстроверсияни ўлчайди, саволларга «ҳа» ёки «йўқ» тарзида жавоб бериш сўралади.

Тест - топшириқ одам хулқи ва ҳолатини амалга оширган ишлари асосида баҳолашни назарда тутади. Масалан, шахс тафаккуридаги ижодийлиликни аниқлаш учун кўпинча бир қарашда оддийгина топшириқ берилади: берилган 20 та доира шаклидаги шакллардан ўзи хохлаганча расмлар чизиш имконияти берилади. Маълум вақт ва тезликда бажарилиш суръати, расмларнинг ўзига хос ва бетакрорлигига қараб шахс фикрлаши жараёнининг нақадар ностандарт, ижодий ва креативлигига баҳо берилиб, миқдорий кўрсаткич аниқланади. Бу методларнинг умумий афзаллиги уларни турли ёш, жинс ва касб эгаларига нисбатан қўллашнинг қулайлиги, бир гуруҳда натижа бермаса, бошқа гуруҳда яна қайта текширув ўтказиш имкониятининг борлиги бўлса, камчилиги-баъзан текширилувчи агар тестнинг моҳиятини ёки калитини билиб қолса, сунъий тарзда унинг кечишига таъсир кўрсатиши, фактларни сохталаштириши мумкинлигидир.

Проектив тестлар. Бу усуллар тест усулларининг бир кўриниши бўлиб, унда текширилувчига аниқ тизим ёки кўринишга эга бўлмаган, ноаниқ нарсалар тавсия этилади ва уларни шарҳлаш топшириғи берилади. Яъни, текширилувчига турлича талқин қилиш мумкин бўлган расмлар, тугатилмаган ҳикоялар, бирор аниқ кўринишга эга бўлмаган буюмлар, ёғочлар берилиши мумкин, уларга қараб текширилувчи ўзининг ҳиссий дунёси, қизиқишлари, дунёқараши нуқтаи назаридан баҳо бериши мумкин.

Проектив усулларга машҳур "Роршахнинг сиёҳ доғлари" тестини киритиш мумкин (1921 й.). Бу доғлар икки томонлама симметрик шаклда берилган 10 хил доғлардан иборат бўлиб, ҳар бир доғ ҳар хил буёқли фонда кўрсатилади. Текширилувчидан ҳар бир "доғ" нинг нимани

эслатаётганлигини айтиш сўралади. Унинг фикридан ва сўзларидан, ассоциацияларга қараб (уларни контент-анализ қилиб) шахс хусусиятлари ҳақида хулоса қилинади.

Яна бир проектив усул-бу С.Розенцвейгнинг расмли ассоциациялар усулидир. Бунда ҳаётда тез-тез учраб турадиган зиддиятли вазиятларни акс эттирган расмлар текширилувчига тавсия қилинади. Бу расмларда бир томонда турган персонажлар нималарнидир гапираётган ҳолда гавдалантирилади, унга қарши томондаги шахс эса ҳали жавоб қайтариб улгурмаган, текширувчи текширилувчидан тез, қисқа муддат ичида бўш катакларга берилиши мумкин бўлган жавобни ёзишни сўрайди. Берилган жавобларга қараб шахснинг йўналишн, унинг зиддиятларга муносабати, агрессия-жаҳолат ҳиссининг хусусиятлари, бу ҳиснинг кимларга қаратилганлиги.

Социометрия методи. Бу тадқиқот методига АҚШлик Джон Морено асос солган бўлиб кичик (бирламчи) гуруҳ аъзолари ўртасида эмоционал муносабатларни бевосита ўрганиш ва даражасини ўлчашда қўлланилади. Мазкур метод ёрдамида муайян гуруҳдаги ҳар бир аъзонинг ўзаро муносабатларини аниқлаш учун унинг фаолиятида ким билан иштирок этиши сўралади. Олинган маълумотлар матрица, график, схема, жадвал, диаграмма шаклида ифодаланади.Улардаги миқдор кўрсаткичлари гуруҳдаги одамларнинг шахслараро муносабатлари мазмуни юзасидан маълум бир хулоса қилади. Бироқ маълумотлар гуруҳий муносабатларнинг ташқи кўринишини акс эттиради холос.

Материалларни маънавий жиҳатдан ҳам сифат, ҳам миқдорий анализ қилиниш усули ижтимоий психологияда **контент-анализ** деб аталади. Контент-анализнинг илмий моҳияти шуки, унинг ёрдамида бирор матнда маълум фикр, ғоя ёки тушунчаларнинг неча марта қайтарилиши қайд этилади, яъни маълум мазмун миқдор кўринишига келтирилади. Бу методнинг асосчилари америкалик социологлар Х.Лассуэлл ва Б.Берельсонлар бўлиб, улар бу усулни биринчи марта иккинчи жаҳон уруши йилларида бир сиёсий газетанинг мазмуни, унинг ғоявий йўналишини аниқлаш мақсадида қўллаган эдилар. Улар «Ҳақиқий америкалик» номли газетанинг кундалик чиқишларини контент-анализ қилиб, уларни фашистик йўналишидаги газета эканлигини исбот қилишган ва унинг чиқишини таъқиқлашга эришган эдилар.

Контент-анализни қўллашда тадқиқотчи олдида тўрган асосий муаммо бу текширув бирликлари-категорияларни аниқлашдир. Чунки бундай бирликлар тадқиқотнинг мақсади ва тадқиқотчининг эътикоди ва

дунёқарашига кўра ҳар хил бўлиши мумкин. Масалан, контент-анализнинг асосчилари Х.Лассуэлл ва Б.Берельсонлар бундай бирлик — рамзий бирлик ёки символлар бўлиши мумкин, деб ҳисоблашган бўлсалар, бошқа америкалик тадқиқотчи Л. Ловенталь бундай бирлик яхлит мавзу бўлиши керак деб ҳисоблайди. Аслида, бундай бирликлар контент-анализда илмий тахмин ва тадқиқотчининг методологик асослари билан белгиланиши керак. Шунинг учун ҳам кўпгина тадқиқотчиларни умумлаштириб, анализ учун бирликлар қуйидагилар бўлиши мумкин деб ҳисоблаймиз:

а) алоҳида иборалар ёки сўзларда билдирилган тушунчалар (масалан, демократия, фаоллик ташаббус, ҳамкорлик ва ҳоказо);

б) яхлит абзацлар, матнлар, мақолалар ва шунга ўхшашларда кўтарилган мавзулар (масалан, миллатлараро муносабатлар мавзуси, инсонлардаги миллий қадриятлар мавзуси ва ҳоказо);

в) тарихий алломалар, сиёсатшунослар, танқли шахсларнинг номлари;

г) ижтимоий ҳодиса, расмий ҳужжат, бирор аниқ факт, асар (масалан, оилавий конфликтлар, Ўзбекистон Конституцияси муҳокамаси, янги ёзилган асарга ўқувчиларнинг муносабати ва шунга ўхшаш).

Яхши ўтказилган контент-анализ аслида ижтимоий психологик тадқиқотларда жуда катта аҳамиятга эга. Контент-анализ тадқиқотчидан каттагина уқувни талаб қилади, чунки бир томондан, у ёки бу матнни тушуниш маҳорати бўлиши керак, иккинчи томондан, тадқиқот сўнгида қўлга киритилган миқдорий бирликларни яна қайта сифат формасига келтириш лозим, яъни тушунтириб бериш керак.

III- БОБ БЎЙИЧА ҚИСҚАЧА ХУЛОСА

Ижтимоий психологияда шундай методлар мавжудки, улар орқали шахс ва жамият муносабатаридан юзага келадиган турли жараёнларни ўрганиш, кузатиш, тадқиқ этиш имконияти юзага келади. Шундай методлар сирасига: кузатиш, сўров, анкета, контент-анализ, хужжатларни ўрганиш, ижтимоий-психологик эксперимент, ижтимоий-психологик тестлар киради. Мазкур мавзуда шу методлар, уларнинг афзалликлари, қўллаш шартлари баён этиб берилган. Иккита асосий интервью тури мавжуд. Стандартлаштирилган интервьюда саволларни шакллантириш ва уларнинг кетма-кетлиги олдиндан белгиланади. Ностандарт интервью, аксинча, фақат умумий режа асосида амалга оширилади.Ярим стандартлаштирилган (марказлаштирилган) интервьюда интервьюлар "керакли ва мумкин бўлган саволлар" рўйхати билан "кўрсатма" дан фойдаланилади.

Интервьюлар ва сўровномаларда ишлатиладиган саволлар очиқ (тузилмасиз) ва ёпиқ (тизимли) бўлинади. Биринчиси, респондентга шакл ёки унинг жавобларининг мазмуни ҳақида ҳеч қандай кўрсатма бермайди; иккинчиси-фақат ушбу жавоб вариантлари орасидан танлов қилишни таклиф қилади. Ҳар бир усулдан (интервю ва сўровномадан) фойдаланиш ўзига хос хусусиятларга эга. Уларнинг орасидаги танлов муаммоларни ўрганиш даражасига, тадқиқот мақсадларига ва умуман унинг дастурига боғлиқ.

Ҳужжатларни таҳлил қилиш усули ҳар қандай матнда, чизмаларда, фотосуратда ёки фильмда, магнит лентада ва бошқаларда тақдим этилган маълумотлардан тўғри фойдаланишга асосланган расмий ва норасмий ҳужжатлар таҳлили объекти сифатида хизмат қилиши мумкин. Шахсийлаштириш даражасига кўра, тадқиқотчидан мустақил равишда яратилган ҳужжатлар ва тадқиқотчининг топшириғига биноан тайёрланган "мақсадли" ҳужжатлар ҳам мавжуд. Контент таҳлиллари матн ёки тасвирнинг доимий элементларини ажратиш ва кейинчалик бу элементларни мунтазам равишда аниқлаш, кейинчалик квантификация ва таҳлил қилиш билан боғлиқ.

Мавзу юзасидан назорат учун саволлар:

1. Ижтимоий тадқиқотларнинг методологияси.
2. Ижтимоий психологик тадқиқотлар дастури.
3. Ижтимоий психологияда қўлланиладиган фаол методлар.
4. Ижтимоий ҳодисаларни контент-анализ усули орқали текшириш.
5. Ижтимоий-психологик эксперимент.
6. Ижтимоий психология учун хужжатларни ўрганиш методининг моҳияти.
7. Ижтимоий ҳодисаларни контент-анализ усули орқали текшириш.
8. Сўров, анкета ва тестлар усуллари.

тузилиши, психологик хусусиятлари (характер хислати, темперамент хусусиятлари, иродавий сифатлари, ақлий қобилиятлари, истеъдод даражалари, барқарор қизиқишлари, ҳукмрон мотивлари, ҳиссиёти ва шу кабиларнинг бирикмаси (мажмуаси) ҳар бир яққол, алоҳида одамда бетакрор, барқарор, турғун бирликни ташкил этади. Бу эса, ўз навбатида шахсни психологик тузилишининг нисбийлиги, қатъийлиги, стереотиплиги тўғрисидаги фикрни қатъий тасдиқлашга имкон яратади.

Психик ҳолатлар, ҳодисалар (ҳиссиёт, хоҳиш, орзу, тафаккур ва шу кабилар) узлуксиз равишда ўзгариб туриши, ижтимоий гуруҳларда, ҳаётий вазиятларда одам ўз зиммасига олган ролларига алоқадор хулқ-атворнинг ўзгариши, ёшни улғайиб бориши ҳам шахснинг психологик қиёфаси (миллийлик, этник таъсир асосида) муайян даражада барқарорликни сақлайди. Мазкур нисбий барқарорлик одам қатнашадиган унинг яшаш шароитлари, жисмоний хусусиятларининг қиёфаси билан уйғунликда шакллантирувчи ижтимоий муносабатлар йиғиндисининг доимийлиги билан узвий боғлиқдир. Бироқ биз қайд қилиб ўтган доимийлик нисбий хусусиятга эгадир. Чунки шахсни психик тузилишининг ўзгариши жаҳон психологларининг бир қатор тадқиқотларида ўрганилган. Бу ўзгаришлар одамнинг яшаш муҳити, амалга оширадиган фаолиятида намоён бўлувчи ҳисобланиб, улар ижтимоий таъсир, тарбия шароитига бевосита алоқадордир.

Демак, шахснинг нисбатан барқарор ва нисбатан ўзгарувчан хусусиятлари инсон хислатларининг яхлитлиги ва ўзаро боғлиқлигидан, таркиб топувчи мураккаб бирликдан иборатдир. Одатда шахсни психологик жиҳатдан ўрганиш ўз таркибига икки асосий илмий муаммони қамраб олади.

“Эндопсихика» ва «Экзопсихика” ҳақида тушунча

Юқорида таъкидлаб ўтилган илмий муаммолардан биринчиси бир шахсни бошқа одамлардан ажратиб турадиган индивидуал тузилишига эга эканлигидир. Ушбу яққол психологик муаммони ҳал қилиш шахснинг мазкур тузилишининг ички шароитларида ифодаланувчи хулқ-атворни олдиндан башорат қилиш имкониятини яратади. Мазкур масаланинг қўйилиши даставвал таълим ва тарбия эҳтиёжларидан, ташкилотчиликка оид фаолият соҳалари ва бошқа эҳтиёжлар замиридан келиб чиқади. Лекин бу масалани илмий асосда ҳал қилиш бошқа муаммони, яъни шахсни тоифаларга ажратиш (типология), унинг энг муҳим, мукаммал тузилишини аниқлаш билан боғлиқдир. Дарҳақиқат, шахс типологияси, шахсни типологик таҳлил қилишнинг энг нозик, ибратли жиҳатларини чеклаб ўтиш, у ҳақида етарли даражада тўла тасаввурга эга бўлишни хоҳласак, унинг энг умумий тасвирини умумлашган тарзда таъкидлаб ўтиш лозим.

Шахс тузилиши билан боғлиқ бўлган иккинчи масала эса бундай тузилишнинг бир қанча таркибий қисмларга ажратишни тақозо этади, бинобарин, ушбу бўлакларнинг йиғиндиси яхлит инсон шахсини вужудга келтиради. Жаҳон психологияси фанида психологлар шахсни психологик тузилишининг таркибий қисмларини турли моҳиятига асосланиб туркумларга ажратишни (классификациялашни) тавсия этмоқдалар.

Ҳозирги замон жаҳон психологиясида биологик (табиий) ва ижтимоий (социал) омил (фактор) нинг, воқеликнинг таъсири остида шаклланган инсон шахсида иккита муҳим қисм бўлганлигини тасдиқловчи назария юксак мавқени эгаллаб турибди. Мазкур назарияга биноан “ички психик” (“эндопсихик” - юнонча “эндо” ички деган маънони билдиради) қисмларга ажратилади, деган ғояни илгари сурилади. Ушбу талқинга кўра “эндопсихика” шахснинг психик тузилишининг ички қисмлари сифатида психик элементлар ва функцияларнинг ўзаро боғлиқлиги акс эттирилади. Унинг негизида инсоннинг нерв-психологик тузилиши билан “эндопсихик” айнан бир нарса деган тушунчани тасдиқлаш ётади, гўёки у одам шахсининг ички механизмини юзага келтиради. Психик тузилишнинг “экзопсихик” қисми бўлса шахснинг ташқи муҳитига нисбатан муносабатини, шахсга қарама-қарши бўлган барча жиҳатларини, шахслараро ва объектив муносабатини белгилайди. “Эндопсихика” ўз навбатида шахснинг таъсирланиши, хотира, тафаккур, хаёл каби билиш жараёнларининг хусусиятларини, иродавий зўр бериш хислатларини, ихтиёрсиз ҳаракатларни ва шу каби фазилатларни акс эттиради. “Экзопсихика” эса ўз таркибида шахс муносабатларининг тизимини ва унинг қизиқишлари, майллари, идеаллари, маслаги, устунлик қилувчи, ҳукмрон ҳиссиётларини, эгаллаган билимларни, тажрибаларни ва шу сингариларни қамраб олади. Табиий омилга (асосга) эга бўлган “эндопсихика” биологик шарт-шароитларга боғлиқдир, аксинча, “экзопсихика” ижтимоий воқеликлар таъсири остида юзага келади, таркиб топади ва такомиллашиб боради.

Шахснинг таркиб топиши бир қатор омилларга боғлиқ деган назариянинг намояндалари бўлмиш ҳозирги замон узоқ чет эл (АҚШ, Англия, Франция, Германия, Швецария ва бошқалар) психологлари оқибат натижасида шахснинг тузилишини ўша иккита асосий омилларга, яъни биологик ва ижтимоий (социал) воқеликларнинг таъсирига боғлиқ бўлган тузилишининг мавжудлигидан манфаатдордирлар. Объект-субъект муносабатини белгилайди. “Эндопсихика” ўз навбатида шахснинг таъсирланиши, идрок, тасаввур, хотира, тафаккур, хаёл жараёнларининг хусусиятларини, иродавий зўр бериш хислатларини, ихтиёрсиз (идеомотор)

ҳаракатларини ва шу каби фазилатларини акс эттиради. "Экзопсихика" эса ўз таркибига хос муносабатларининг тизимини ва унинг қизиқишлари, майллари, идеаллари, установкалари, маслаги, устунлик қилувчи, ҳукмрон ҳиссиётларини, эгалланган билимларни қамрайди.

Психология фанида кескин қайта қуриш жадал суръатлар билан давом этаётган бир даврда юқорида таҳлил қилинган қўш (икки) омиллик концепциясига қандай муносабатда бўлиш мақсадга мувофиқ?

Жумладан, диалектик материализм дарғаларининг ибораси билан айтганда, инсон шахсининг моҳияти барча ижтимоий муносабатлар йиғиндисидан иборат, бу ифодага ўта кескин эътироз билдиришга ҳожат йўқ. Чунки шахс ижтимоий мавжудод бўлганлиги (микромуҳит маҳсули эканлиги тан олинмаса-да) учун унда табиий-биологик тузилиш аломатлари сақланиб қолиши табиий ҳолдир. Масалан, шахс тузилишида биологик ва ижтимоий (социал) омилларни бирламчи деб эътироф қилиш муаммонинг бир томони (уларни ҳисобга олиш, албатта зарур), лекин иккинчи томони уларнинг ўзаро муносабатларини қай тарзда тушунишда ўз ифодасини топади. Кўпгина психологларнинг фикрича, бизнинг нуқтаи назаримизча, қўш омиллик назариянинг баҳсли жабҳаси шундан иборатки, бу назария ижтимоий омил билан биологик воқеликни, муҳит билан биологик тузилишни, "экзопсихика" билан "эндопсихика" ни механик равишда бир-бирига қарама-қарши қўяди, ўзаро таъсир этиш муаммосига лоқайдлик билан муносабатда бўлади. Мазкур концепция вакиллари шахснинг шаклланиши ва унинг тузилишига таъсир қилувчи табиий ва ижтимоий омиллар ички имкониятлари мавжуд эканлигини ҳисобга олмайдилар.

Таъкидлаб ўтилган фикрларни тасдиқлаш мақсадида улар ўтказган тажрибаларига мурожаат қиламиз. Қўш омиллик назария тадқиқотчилари тажрибаларида 80-130 см баландликдаги одамларнинг шахс хислатларини таркиб топтириш ўрганилган. Бунинг натижасида улар шахснинг тузилишида кўп хислатлари ўхшашлиги топилган. Бундай одамларнинг бўйи паст (пакана) бўлишларидан ташқари, уларнинг тузилишида ҳеч қандай нуқсон ва камчилик йўқ эканлиги аниқланган. Бундай тоифага кирувчи кишиларда болаларга хос кулгини, ҳеч бир танқидсиз оптимизмини, ўта соддаликни, муайян даражада ҳиссий (эмоционал) зўриқишни талаб қиладиган вазиятга нисбатан чидамлиликни, уят ҳиссининг камроқ эканлигини учратиш мумкиндир. Шахснинг хислатларига на "эндопсихика", на "экзопсихика" қисмларини киритиш мумкин эмас. Чунки шахснинг сифатлари митти одамларнинг психик хусусиятларининг маҳсули бўлиб, улар бўйига нисбатан ўз тенгқурлари ўртасидаги фарқ аниқланган даврдан эътиборан шундай бир

ижтимоий вазиятда пайдо бўлиши, таркиб топишининг такомиллашиши табиийдир. Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, теварак-атрофдагиларнинг митти одамларга бўйдор кишиларга қараганда бошқа муносабати, уларнинг писанд қилмаслиги, камситилиши, улар ҳам барча каби нарсаларни ҳис қилиш, орзу қилиш, ажабланиш, ҳайрон қолиш сабабли уларда шахснинг ўзига хос тузилиши вужудга келади. Бундай яққол воқелик уларнинг руҳий эзилишини, баъзан бошқаларга, ҳатто ўзларига нисбатан тажавузкорона йўл тутишларини ниқоблайди, холос. Мабодо биз митти одамлар (лилипутлар) ўзлари билан бап-баровар бўйли кишилар муҳитида яшайди деб тасаввур қилсак, у ҳолда уларда ҳам теварак-атрофдаги бошқа одамлардаги каби мутлақо бошқача шахсий фазилатлар, хусусиятлар, хислатлар, сифатлар мужассамлашиши мумкин бўлар эди.

Тараққийпарвар (гуманистик) психология фанида таъкидланганидек, шахс тузилишидаги табиий, органик жиҳатлар ва ҳолатлар унинг ижтимоий шарт-шароитларига боғлиқ таркибий қисмларидир. Шахс тузилишидаги табиий (анатомик-физиологик ва бошқа сифатлар) ва ижтимоий омиллар яхлит бирликни ташкил қилади ва улар ҳеч маҳал ихтиёрсиз равишда бир-бирига қарама-қарши қўйилишига йўл қўймаслик керак.

Шундай қилиб, илмий психология (материалистик деб аташдан сақланиш мақсадида) фанида барча категорияларга умумбашарий, умуминсоний тамойил нуқтаи назардан ёндашиш шахс тузилишида табиий (биологик) ва ижтимоий (социал) омиллар ролини тан олади, инсон шахсидаги биологик ва ижтимоий воқеликларни атиги шуларнинг негизида қарама-қарши қўйишга танқидий муносабатда бўлади.

Шахс муаммосини диалектик материализм позициясида туриб ҳимоя қилувчи собиқ совет психологияси ва бошқа тараққийпарвар йўналиш вакиллари шахснинг фаоллиги теварак-атрофдаги олам билан бўладиган ўзаро муносабат жараёнида фаолият вужудга келиши мумкин деган таълимотга асосланади. Шахсни фаоллигининг манбаи унинг эҳтиёжлари ҳисобланиб, худди шу эҳтиёжлар одамни муайян тарзда ва маълум йўналишга ҳаракат қилишга ундайди. Худди шу боисдан эҳтиёж шахс фаоллигининг манбаи сифатида юзага келади ва унинг яққол турмуш шароитига боғлиқлигини акс эттирувчи ҳолатдир.

Эҳтиёжларда шахснинг яққол ижтимоий турмуш шароитларига боғлиқлиги мотивлар тизими (мотивация) сифатида ўзининг фаол жабҳалари билан ифодаланади. Мотивлар маълум эҳтиёжларни қондиришга қаратилган фаолиятга нисбатан моликликдир, деган таърифланишга мутлақо мосдир. Психология фанида қизиқишлар деганда, одамларнинг билиш жараёнига

йўналтирилган эҳтиёжларнинг ҳиссий акс этишидир. Билиш эҳтиёжларини шахс томонидан қондирилиши унинг билимларидаги узилишларини тўлдиришга, таълим вазиятларига тўғри мослашишга ҳамда уларни тушинишга зарур имкониятлар яратади ва ёрдам беради.

Одатда шахсни ривожлантириш, шакллантириш, таркиб топтириш, камолотга етказиш мавжуд қарама-қаршиликларни, зиддиятли вазиятларни енгиш, иродавий зўр бериш, зўриқиш, танглик, жиддийлик ҳолатларини бошқариш, ўзини қўлга олиш орқали ушбу фаолиятни амалга оширишнинг оқилона, омилкор воситаларини (йўллари, усуллари, операциялари, кўникмалари, уқувлари, малакалари, одатлари, ҳаракатлари, саъй-ҳаракатлари кабиларни) ўзлаштириш, эгаллаш натижасида вужудга келади. Буларнинг барчаси имитация (тақлид), идентификация, рефлексия, стереотипизация, таълим, ўқитиш, ўқиш, ўрганиш, ўргатиш, сабоқ олиш, ўзлаштириш, мустақил билим олиш жараёнида юзага келтирилади. Мазкур ҳолатда аниқ фаолият орқали эҳтиёжни қондириш қонуний равишда янада юксакроқ, юқори босқичдаги янги хусусиятга эга бўлган эҳтиёжни туғдиради.

§ 2.Индивиднинг шахс сифатида ривожланишига оид назарияларнинг моҳияти. Биогенетик, социогенетик, биосоциогенетик назариялар

Жаҳон психологияси фанида шахснинг камолоти, унинг ривожланиши тўғрисида хилма-хил назариялар яратилган бўлиб, тадқиқотчилар инсон шахсини ўрганишда турлича позицияда турадилар ва муаммо моҳиятини ёритишда ўзига хос ёндашишга эгадирлар. Мазкур назариялар қаторига биогенетик, социогенетик, психогенетик, когнитивистик, психоаналистик, бихевиористик кабиларни киритиш мумкин. Қуйида санаб ўтилган назариялар ва уларнинг айрим намояндалари томонидан шахсни ривожлантиришнинг принциплари тўғрисидаги қарашларига тўхталиб ўтамиз.

Биогенетик назариянинг негизида инсоннинг биологик етилиши бош омил сифатида қабул қилинган бўлиб, қолган жараёнларнинг тараққиёти ихтиёрий хусусият касб этиб, улар билан ўзаро шунчаки алоқа тан олинади, холос. Мазкур назарияга биноан, тараққиётнинг бош мақсади - биологик детерминантларига (аниқловчиларига) қаратилади ва уларнинг моҳиятидан социал-психологик хусусиятлар келтирилиб чиқарилади.

Тараққиёт жараёнининг ўзи, даставвал биологик етилишнинг универсал босқичи сифатида шарҳланади ва талқин қилинади.

Биогенетик қонунни Ф.Мюллер ва Э.Геккеллар кашф қилишган. Биогенетик қонуният органнинг тараққиёти назариясини ташвиқот қилганда ҳамда антидарвинчиларга қарши курашда муайян даражада тарихий роль ўйнаган. Биогенетик қонунга кўра, шахс психологиясининг индивидуал тараққиёти (онтогенез) бутун инсоният тарихий тараққиётининг (филогенез) асосий босқичларини қисқача такрорлайди, деган ғоя ётади.

Немис психологи В.Штерннинг фикрича, чақалоқ (янги туғилган бола) ҳали у одам эмас, балки фақат сут эмизувчи ҳайвондир, у олти ойликдан ошгач, психик тараққиёти жиҳатидан фақат маймунлар даражасига тенглашади, икки ёшида эса оддий одам ҳолига келади, беш ёшларда ибтидоий пода ҳолатидаги одамлар даражасига етади, мактаб давридан бошлаб ибтидоий даврни бошидан кечиради, кичик мактаб ёшида ўрта аср кишилар онгига ва ниҳоят етукли даврдагина (16-18 ёшларда) у ҳозирги замон кишиларининг маданий даражасига эришади.

Биогенетик назариянинг йирик намояндаларидан бири бўлмиш америкалик психолог С.Холл психологик тараққиётнинг бош қонуни деб “рекапитуляция қонуни” ни (филогенезни қисқача такрорлашни) ҳисоблайди. Унинг фикрича, онтогенездаги индивидуал тараққиёт филогенезнинг муҳим босқичларини такрорлайди. Олимнинг талқинига биноан, гўдаклик ҳайвонларга хос тараққиёт палласини қайтаришдан бошқа нарса эмас. Болалик даври эса қадимги одамларнинг асосий машғулоти бўлган овчилик ва балиқчилик даврига айнан мос келади. 8-12 ёш оралиғида ўсиш даври ўсмир олди ёшидан иборат бўлиб, ёввойиликнинг охири ва цивилизациянинг бошланишидаги камолот чўққисига ҳамоҳангдир. Ўспиринлик эса жинсий етилишдан (12-13) бошланиб то етуклик даври кириб келгунга қадар (22-25 ёшгача) давом этиб, у романтизмга эквивалентдир. С.Холлнинг талқинига қараганда, бу даврлар “бўрон ва тазйиқлар”, ички ва ташқи конфликтлар (конфликт) дан иборат бўлиб, уларнинг кечиши давомида одамда “индивидуаллик туйғу” си вужудга келади. Шахсни ривожланишининг ушбу назарияси ўз даврида бир талай танқидий мулоҳазалар манбаи вазифасини ўтади, чунки инсон зотидаги ривожланиш босқичлари филогенезни айнан такрорламайди ва такрорлаши ҳам мумкин эмас.

Биогенетик концепциянинг бошқа бир тури немис “конституцион психологияси” (инсоннинг тана тузилишига асосланган назария) намояндалари томонидан ишлаб чиқилган. Э.Кречмер шахс (психологияси) типологияси негизига бир қанча биологик омилларни (масалан, тана тузилишининг типи ва бошқаларни) киритиб, инсоннинг жисмоний типи билан ўсишининг хусусияти ўртасида узвий боғлиқлик мавжуд, деб тахмин

қилади. Э.Кречмер одамларни иккита катта гуруҳга ажратади ва унинг бир бошқа <u>циклоид</u> тоифасига хос (тез қўзғалувчи, ҳис-туйғуси ўта барқарор), иккинчи учида эса <u>шизоид</u> тоифасига (одамови, муносабатга қийин киришувчи, ҳис-туйғуси чекланган) хос одамлар туришини айтади. Бу тахминини у шахс ривожланиши даврига кўчиришга ҳаракат қилади, натижада ўсмирларда циклоид хусусиятлари, (ўта қўзғалувчанлик, тажовузкорлик, аффектив табиатлилик, илк ўспиринларда эса шизоидлик хусусиятлари бўлади, дея хулоса чиқаради. Лекин инсонда биологик шартланган сифатлар ҳамиша етакчи ва ҳал қилувчи роль ўйнай олмайди, чунки шахснинг индивидуал-типологик хусусиятлари бир-бирига айнан мос тушмайди.

Биогенетик назариянинг намояндалари америкалик психологлар А.Гезелл ва С.Холл тараққиётнинг биологик моделига чамалаб иш кўрадилар, бу жараёнда мувозанат, интеграция ва янгиланиш цикллари ўзаро ўрин алмашиниб туради, деган хулосага келадилар.

Психология тарихида биологизмнинг энг яққол кўриниши Зигмунд Фрейднинг шахс талқинида ўз ифодасини топган. Унинг таълимотига биноан, шахснинг барча хатти-ҳаракатлари (хулқи) онгсиз биологик майллар ёки инстинктлар билан шартланган, айниқса биринчи навбатда, у жинсий (сексуал) майлига (либидога) боғлиқдир. Бунга ўхшаш биологизаторлик омиллари инсон хулқини белгиловчи бирдан-бир мезон ёки бетакрор туртки ролини бажара олмайди.

Биогенетик назариянинг қарама-қарши кўриниши - бу аксил қутбга жойлашган **социогенетик** назария ҳисобланади. Социогенетик ёндашишга биноан, шахсда рўй берадиган ўзгаришлар жамиятнинг тузилиши, ижтимоийлашиш (социализация) усуллари, уни қуршаб турган одамлар билан ўзаро муносабати воситаларидан келиб чиққан ҳолда тушунтирилади. Ижтимоийлашув назариясига кўра, инсон биологик тур сифатида туғилиб, ҳаётнинг ижтимоий шарт-шароитларининг бевосита таъсири остида шахсга айланади.

Ғарбий Европанинг энг муҳим нуфузли назарияларидан бири - бу роллар назариясидир. Ушбу назариянинг моҳиятига биноан жамият ўзининг ҳар бир аъзосига статус (ҳақ-ҳуқуқ) деб номланган хатти-ҳаракат (хулқ) нинг барқарор усуллари мажмуасини таклиф қилади. Инсон ижтимоий муҳитда бажариши шарт бўлган махсус роллари шахснинг хулқ-атвор хусусиятида, ўзгалар билан муносабат, мулоқот ўрнатишида сезиларли из қолдиради.

АҚШда кенг тарқалган назариялардан яна биттаси - бу индивидуал тажриба ва билимларни эгаллаш (мустақил ўзлаштириш) назариясидир.

Мазкур назарияга биноан шахснинг ҳаёти ва унинг воқеликка нисбатан муносабати кўпинча кўникмаларни эгаллаш ва билимларни ўзлаштиришнинг самараси қўзғатувчини узлуксиз равишда мустаҳкамланиб боришнинг маҳсулидир. (Э.Торндайк, Б.Скиннер ва ҳоказо).

К.Левин томонидан тавсия қилинган "фазовий зарурат майдони" назарияси психология фани учун (ўз даврида) муҳим аҳамият касб этади. К.Левиннинг назариясига кўра индивиднинг хулқи (хатти-ҳаракати) психологик куч вазифасини ўтовчи иштиёқ (интилиш), мақсад (ният) лар билан бошқарилиб турилади ва улар фазовий зарурат майдонининг кўлами ва таянч нуқтасига йўналтирилган бўлади.

Юқорида таҳлил қилинган (шарҳланган) ҳар бир назария шахснинг ижтимоий хулқи (хатти-ҳаракати) ни ўзгалар учун <u>ёпиқ</u> ёки <u>маҳдуд</u> муҳит хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда тушунтиради, бу ўринда одам хоҳлайдими ёки йўқми бундан қатъи назар мазкур шароитга мослашмоғи (кўникмоғи) зарур, деган ақидага амал қилинади.

Бизнингча, барча назарияларда инсон ҳаётининг ижтимоий-тарихий вазиятлари ва объектив шарт-шароитлари мутлақо эътиборга олинмаганга ўхшайди.

Психологияда психогенетик ёндашиш ҳам мавжуд бўлиб, у биогенетик, социогенетик омилларнинг қимматини камситмайди, балки психик жараёнлар тараққиётининг биринчи даражали аҳамиятга эга деб ҳисоблайди. Ушбу ёндашишнинг учта мустақил йўналишга ажратиб таҳлил қилиш мумкин, чунки уларнинг ҳар бири ўз моҳияти, маҳсули ва жараён сифатида кечиши билан ўзаро тафовутланади.

Психиканинг иррационал (ақлий билиш жараёнларидан ташқари) таркибий қисмлари бўлмиш эмоция, майл ва шу кабилар ёрдамида шахс хулқини таҳлил қилувчи назария психодинамика дейилади. Мазкур назариянинг йирик намоёндаларидан бири - бу америкалик психолог Э.Эриксондир. У шахс ривожини 8 та даврга ажратади ва уларнинг ҳар қайсиси ўзига хос бетакрор хусусиятга эгадир.

§ 3. З.Фрейд бўйича "Мен" образи ва унинг тузилиши

Зигмунд Фрейд таълимоти ушбу австриялик психологнинг ўз номи билан аталади. Бу таълимотида шахс тараққиёти ва таркиби иррационал, онгга қарама – қарши бўлган омиллар билан тушунтирилади ва ушбу асосида психотерапия техникасидан фойдаланилади. Ушбу таълимот дастлаб неврозларни даволаш жараёнларида шаклланган. З.Фрейд таълимоти индивид онгсизлик ҳолатида чуқур яширинган психик кучлар (улар

орасидаги энг муҳими сексуал майл – либидо) ва индивид учун душман бўлган ижтимоий муҳитда яшаб қолиш зарурияти натижасида абадул – абад яширин уришни ўрганади.

Ижтимоий муҳит томонидан қўйилган таъкидлар (онг "цензурасини" яратди), руҳий жароҳат етказган ҳолда онгсизлик ҳолатини майллар энергиясини бостиради, у эса нерв симпмтомлари, туш кўришлар, хато ҳатти – ҳаракатлар, ноҳушликни унутиш каби воситаларида юзага ёриб чиқади. Психик жараёнлар фрейдизмда учта нуқтаи назардан кўриб чиқилди: топик, динамик ва иқтисодий. Дастлаб топик тизим Фрейдда учта даражада таклиф қилинди: онгсизлик, онг олдин ва онг ҳолатлари, улар ўртасидаги муносабат цензура воситаси ёрдамида тартибга солиниб туради. 20-йилларнинг бошидан Фрейд томонидан бошқа даражалар ажратиб кўрсатилади: мен (эго), у (ид) ва олий – мен (супер – это), кейинги икки тизим онгсизлик қатламида жойлашгандир.

Руҳий жараёнларни динамик нуқтаи – назардан қараш мақсадга йўналтирилган майллар ва тенденцияларни бир кичик тизимдан иккинчисига ўтиш сифатида қарар эди.

Иқтисодий нуқтаи – назардан қараш эса психик жараёнларга энергетик таъминланиш нуқтаи – назаридан қарашни ифода этар эди (хусусан, либидо – энергияси билан) Фрейд фикрига кўра, энергетик манба у (ид) дир. Ид – кўр – кўрона инстинктлар, ёки жинсий, ёки агрессия инстинктлари тўпланган жой бўлиб, субъектнинг ташқи реалликга муносабатларидан қатъий назар, дарҳол қондирилишига ҳаракат қилади. Ушбу реалликга мослашишни эго таъминлайди. Эго атроф – муҳит ва организм ҳолати тўғрисида ахборотни қабул қилади, уни хотирасига сақлайди, индивиднинг жавоб реакцияларини, унинг ўз – ўзини сақлаш манфаатлари асосида тартибга солади.

Супер – эго ахлоқий андозалар, таъқиқлар ва рағбатлантиришларни ўз ичига олган бўлиб уларнинг барчаси индивид томонидан онгсиз ҳолда тарбия жараёнида, аввало ота – оналаридан ўзлаштирилгандир.

Эгога Ид, супер – эго ва ташқи реаллик томонидан қўйиладиган талаблар бир – бирига мос бўлмаганлиги сабабли, у доимо конфликтли ҳолатда бўлади. Бу эса чидаб бўлмайдиган зўриқиш ҳолатини юзага келтиради, бундан эса индивид "ҳимоя механизмлари", яъни сиқиб чиқариш, сублимациялаш, регрессиялар воситасида қутқарилади.

Психотерапиянинг вазифаси, жароҳат етказган кечинмаларни аниқлаш ва улардан катарсис, сиқиб чиқарилган майлларни англаш, нерв симптомлари сабабларини аниқлаш йўллари билан шахсни озод қилишдир. Бунинг учун

туш кўришларини таҳлил қилиш, эркин ассоциациялар усулларидан фойдаланилади.

Зигмунд Фрейд психологияга бир қатор муҳим муаммоларни олиб кирди: онгсизлик ҳолидаги мотивлаштириш, психикада нормал ва патологик ҳодисаларнинг муносабати, унинг ҳимоя механизмлари, сексуал омилнинг роли, шахснинг мураккаб тизими, субъектив психик тузулишидаги зиддиятлар ва конфликтлар ва ҳ.к.

3. Фрейд назариясида психика тузилиш

Фрейд топографик моделдан фойдаланиб, психик ҳаётни уч даражасини ажратди:

- Онг
- Онголди
- Онгсизлик

Онг даражаси аниқ дамдаги инсоннинг маълумотларини сезги ва кечинмаларидан ташкил топади.Онг мияда сақланувчи маълум кам фоизли ахборотларни қамраб олади. Сўнгра маълумотлар онг олди ёки онгсизлик соҳада юкланади.

Онгсизлик соҳа: Инсон психикасининг энг чуқур ва аҳамиятли қатлами онгсизликдир. Бу онгга қанчалик босим ўтказувчи эмоция ва хотиралар орқали инстинктив қўзғалишларини сақловчи, аммо ушбу англашилмаган материаллар кўпинча инсоннинг кундалик фаолиятини белгилайди.

Онголди соҳа, баъзан хотирага кириш мумкин бўлган, ўзида барча тажрибани киритади, айни дамда англанилмаган, аммо тасодифий ёки минимал куч сарфлаш натижасида онга тез қайтиши мумкинлиги.

Инсон психикаси даражалари

- У –Оно
- Мен-Я
- Кайвоний Мен- сверх Я.

У- психиканинг онгсизлик қисми бўлиб, биологик инстиктли майллар қозонини қайнатувчи: агрессия ва сексуал.

У сексуал майл -либидо билан тўйинган. Инсонда яширин энергетик тизим бўлиб, бу қувват ҳар бир кишида миқдори- доимий ўлчамга эга. Онгсиз ва иррационал бўлади. У қониқиш, яъни сўнгида бахт, энг асоси инсон ҳаётидаги асосий мақсад тамойилига бўйсунади.

МЕН. Иккинчи тамойил-гомеостаз- ички мувозанатни сақлашга тенденция. Мен (Эго)-онг –доимий равишда У билан конфликтда бўлади, сексуал майллар таъсирида бўлади. У жамият таъсири остида шаклланади. Менга уч та куч таъсир кўрсатади:У, Кайвоний Мен ва инсонга ўз талабаларини қўювчи жамият. МЕН улар ўртасидаги уйғунликни таъминлашга ҳаракат қилади, қониқиш эмас, балки реаллик тамойилига бўйсунади.

Кайвоний Мен ахлоқий стандартларни ташувчи, шахснинг бу қисми танқид, цензора, виждон роли бажаради. Агар **Мен У** га мос ҳаракатни амалга оширса ёки унга мос қарор қабул қилса, Кайвоний Мен унга қарши чиқади. Натижада айбдорлик, уят, виждон таъналари кўринишидаги жазони бошдан кечиради.

Ҳимоя механизмлари

Кўпинча конфликтли зоналар психика структурасини У, салбий эмоция ва кечинмаларда кузатилувчи (таъсирланиш, безовталаниш ва умидсизлик) фрустрацияга олиб келди. Фрустрация МЕНни ҳар хил “чиқариш клапан”лари ёрдамида зўриқишларни олиб ташлашга ундайди. Булар психологик ҳимоя механизмлари дейилади.

МЕН ва **У** ўртасидаги конфликтлардан қутқазиш учун ҳар хил воситалар қўлланилади.

- **СИҚИБ ЧИҚАРИШ**;
- **ИНКОР ЭТИШ**
- **РАЦИОНАЛЛАШТИРИШ;**
- **ИНВЕРСИЯ, ҚАРШИ ҲАРАКАТЛАНИШ**
- **ПРОЕКЦИЯ**
- **АЛМАШТИРИШ**-синглини хафа қилганда, ота-онаси уни хафа қилади. Оқибатда синглининг қўғирчоғи ёки итларига зарар етказишга уриниш.
- **ИЗОЛЯЦИЯ.**
- **РЕГРЕССИЯ.**
- **СУБЛИМАЦИЯ**

Психоаналитик типология

- **Орал** — бошқаларга кучли тобелик, бундай одамларнинг пассив майли очкузлик ёки ҳаддан ташқари саҳийлик каби сифатлар билан бирга келади.
- **Анал** — асосий сифатлари тежамкорлик, қайсарлик, тартибни севиш.

- **Уретрал** — шуҳратпарастлик, уятчанлик бирга қўшилиб кетадиган рақобатчилик руҳи билан характерланади.
- **Фаллик** — қатъийлик, ўзига ишонч ва собитқадамлик билан ифодаланади.

Генитал - мувозанатли.

Ҳимоя механизмлари

Кўпинча конфликтли зоналар психика структурасини У, салбий эмоция ва кечинмаларда кузатилувчи (таъсирланиш, безовталаниш ва умидсизлик) фрустрацияга олиб келди. Фрустрация МЕНни ҳар хил “чиқариш клапан”лари ёрдамида зўриқишларни олиб ташлашга ундайди. Булар психологик ҳимоя механизмлари дейилади.

МЕН ва У ўртасидаги конфликтлардан қутқазиш учун ҳар хил воситалар қўлланилади.

Сиқиб чиқариш;

Инкор этиш

Рационаллаштириш;

Инверсия, қарши ҳаракатланиш

Проекция

Алмаштириш-синглини хафа қилганда, ота-онаси уни хафа қилади. Оқибатда синглининг қўғирчоғи ёки итларига зарар етказишга уриниш.

Изоляция.

Регрессия.

Сублимация

§ 4. Супер эго, ижтимоий муҳитдаги қадриятлар ва урф-одатлар сифатида шахснинг “Мен”ига таъсир ўтказиш

Супер-эго ахлоқий андозалар, тақиқлар ва рағбатлантиришларни ўз ичига олган бўлиб уларнинг барчаси индивид томонидан онгсиз ҳолда тарбия жараёнида, аввало ота – оналаридан ўзлаштирилгандир.

Эгога Ид, супер-эго ва ташқи реаллик томонидан қўйиладиган талаблар бир-бирига мос бўлмаганлиги сабабли, у доимо конфликтли ҳолатда бўлади. Бу эса чидаб бўлмайдиган зўриқиш ҳолатини юзага келтиради, бундан эса индивид “ҳимоя механизмлари”, яъни сиқиб чиқариш, оқилонлаштириш, сублимациялаш, регрессиялар воситасида қутқарилади.

Шахс структураси қуйидаги тузилмалардан иборат: **эго, персон, анима (анимус), соя ва ўзлик.**

Эго- онгнинг маркази бўлиб, ўз-ўзининг англашнинг асоси хисобланади.

Персон- бу жамоа кишиси бўлиб, инсон ўзини бошқалар билан ўзаро муносабатда намоён қилади. **Салбий** ва **ижобий** персонлар мавжуд. Биринчи навбатда у индивидуалликни ифодалаб, коммуникацияга мувофиқлаштиради. Иккинчидан — персон индивидуалликни бўғиб қўйиши мумкин. Шу боис персон-онгнинг юқори қатлами, эго анча чуқурлашув, ботиқ қисми.

Анима-эркакдаги аёлнинг ички тимсоли, яъни онгсиз намоён бўлувчи аёллик томони;

Анимус-аёллардаги эркакнинг ички тимсоли, унинг онгсиз намоён бўлувчи эркаклик тимсоли. Юнг анима ва анимус инсон хулқ-атворида уйғунлашаган тарзда намоён бўлиши керак, бу унинг ҳар томонлама мувофиқлашувини таъминлайди.

Соя ўзида шахснинг сиқиб чиқарилган томонини ифода этади. Соя эгонинг акс эттирилишида мавжуд. Соя шахснинг социал стандартлар мавжудлиги билан муроса қила олмаслигини ифодаловчи хоҳишларини қамраб олган. Соя-ҳаёт қувват, ижод манбаини сақловчи саналади. Шу сабабли эго соя қувватини зарур оқимга йўналтиради.

Ўзлик -шахснинг яхлитлик архетипи. Ўзлик онглилик ва онгсизликни бирлаштириб, бошқа барча элементлар уюшувини ташкил этувчи айнлана маркази ҳисобланади. Руҳнинг барча жабҳаларини интеграциясига эришганда, инсон уйғунликни сезади. Шу сабабли, ўзликни ривожланиши инсон ҳаётининг бош мақсадидир.

- Онг-**эго**
- Шахсий онгсизлик-**анима ва анимус, ўзлик**
- Коллектив онгсизлик-**архетиплар**

Доминант ва тобе тоифали **шахслар**

Шундай қилиб, шахс социализация жараёнида турли установкаларини рўёбга чиқариш шароитида фаоллик кўрсатади. Шундай фаолликнинг натижаларини биз унинг ижтимоий-психологик сифатларида кўрамиз. Яъни, актив биргаликдаги фаолият, ўзаро мулоқот жараёнида шахснинг ижтимоий-психологик фазилатлари шаклланади.

§ 5. Ижтимоий психологияда шахснинг ўзига хос типларини ўрганишнинг ўзига хослиги ва зарурлиги (экстроверт ва интроверт типлар; мобил ва ригид типлар; доминант ва тобе типлар)

Психологларнинг фикрича, (Г.Асмолов, П.Шихерев, В.А.Ядов, П.Надирашвили ва бошқалар) ижтимоий установкаларни ўзгартириш учун шу установканинг сабаби бўлган вазият ёки фаолиятнинг мақсади ва

мотивини ўзгартириш шартдир. Шу нарса шахснинг актив онгли фаолиятида содир бўлади.

Шунинг учун ҳам барча сифатлар фаолиятда намоён бўладиган ҳамда мулоқотда кўринадиган сифатлар гуруҳига бўлинади. Масалан, ташқи муҳит билан фаол муносабат перцептив ҳимоя сифатлари, яъни ўзига хавф солувчи ёки солиши мумкин бўлган ижтимоий таъсирлардан ҳимоя қилувчи хусусиятлар шаклланади. Бу сифатларни баъзи муаллифлар перцептив қобилиятлар (В.А.Лабунская) деб атасалар, бошқалари ъъижтимоий таъсирларга ҳиссий жавоб бериш қобилияти" (А.Бодалев), ъъкузативчанлик",ъъзийраклик" (Ю.Жуков) ва ҳоказо деб аташган. Бошқа сифатлар ъъмулоқотда намоён бўлувчи сифатлар"дир. Улар турли ижтимоий кутишлар системаси билан боғлиқ бўлиб, шахснинг турли шароитларда тўғри мулоқотга киришиш имкониятини беради. Бундан ташқари, ҳар бир шахсда ўзига хос тарзда дунёни, одамларни идрок қилиш ва тушуниш қобилияти борки, улар мулоқот жараёнида камрок хатоларга йўл қўйишини таъминлайди. Масалан, босиқлик, мулоҳазалилик ўзгаларнинг ички дунёсини гаплари, хатти-ҳаракатларига қараб билиш қобилияти ва бошқалар шулар жумласидандир. Шу фазилатларни қанчалик намоён эта олишига қараб шахс типлари фарқланади.

Экстроверт ва интроверт тиндаги шахслар

Бу типлар мулоқотга кириша олиш қобилиятига кўра фарқланади. Масалан, экстроверт-ўта мулоқотга киришувчан, ўзини одамлар гуруҳисиз тасаввур қила олмайдиган шахсдир. Унинг учун мулоқот ҳақиқий эҳтиёжидир, бошқаларнинг уни тушуниш-тушунмасликларидан қатъи назар, у доимо ўз фикр-истакларини ўртоқлашгиси келади. Экстроверт учун конкрет ким биландир мулоқотда бўлиш эмас, умуман ким билан бўлса ҳам мулоқотда бўлиш хоҳиши муҳим. Шунинг учун ҳам у умуман бегона одам билан гаплашиб, киришиб кета олади. Гаплашгиси келмаган бегонанинг психологиясини тушуниши қийин ("Қандай қилиб гаплашишни хоҳламаслик мумкин?", — деб уйлайди у). Экстровертнинг қизиқишлари ҳам тез-тез ўзгариб туради, дўстлари, ўртоқларини ҳам алмаштириб туришга интилади. Бундан ташқари, у ўта киришувчан бўлганлиги учун ҳам ҳар қандай шароитда вазиятдан чиқиш усуллари тўғрисида тез хулосага келади, ўта қизиқувчан, дунёда бўлаётган ҳодисалар, ъъмиш-мишлар"ни билиш унинг учун зарур. Экстроверт кек сақламайди, бугун урушган одами билан эртага ҳеч нарса бўлмагандай апоқ-чапоқ бўлиб кетиши мумкин.

Интроверт эса экстровертнинг тескариси. У кўпроқ ички диалог формасидаги мулоқотни афзал кўради, яъни ёлғизликда мулоҳаза юритиш,

ўзи ҳақида ўйлаш ва шунга ўхшаганлар унинг учун асосий ишдир. Шунинг учун ҳам унда мулоқотга установка жуда суст, одамларнинг уни тушунмай қолишларидан доимо хавотирда бўлади. Интроверт китоблар олами, фалсафий фикрлашлар қулидир, чунки у одамлар гуруҳида содир бўлиб турадиган зиддиятлардан чўчийди, ўзини олиб қочади. Агар мулоқотда бўладиган бўлса, 2-3 кишидан ортиқ бўлмаган гуруҳни афзал кўради. Шунда ҳам ҳар куни эмас, баъзан-баъзан учрашиб туриш, гаплашганда ҳам ъъшахсий" мавзуларда эмас, умумий гаплар ҳақида суҳбатлашишни яхши кўради. Чунки у экстровертдан фарқ қилиб, ўз ъъМен"ининг бошқаларга ўхшамаслигини доимо эсда тутади. Интроверт доимий стандартлар, белгиланган нормалар оламида яшайди, қизиққан нарсаси билан умрини охиригача бўлса ҳам шуғулланишга тайёр, умр йўлдошига содиқ, вафодор. Дўстларга ҳам худди шундай.

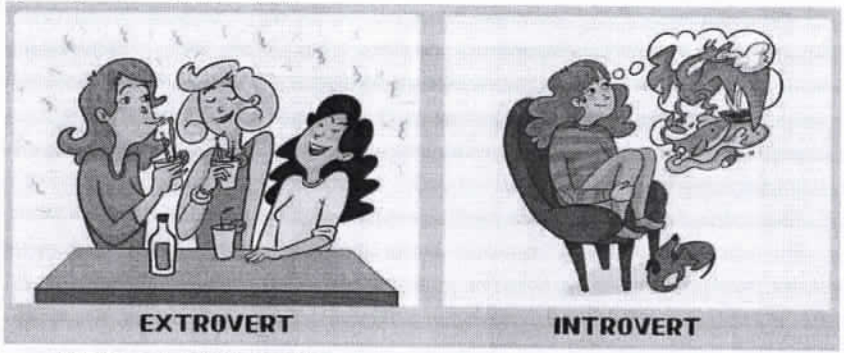

Мобил ва ригид тоифали шахслар

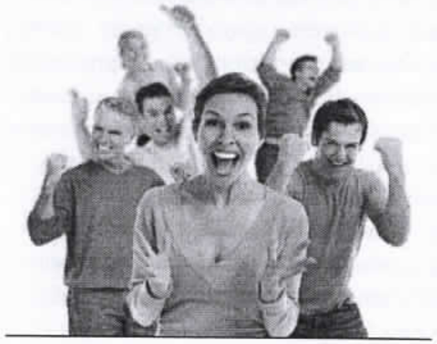

Бу шахс типлари мулоқотга киришиш меъзонига кўра фарқланади. Масалан, **мобил тип** ҳар қандай иш билан машғул бўлган шароитда жуда тез мулоқотга киришади, лекин бошқа нарсаларга ҳам диққатини кўчириши мумкин. У тез гапиради, доимо шошади, юз ифодалари ҳам тез ўзгаради. Суҳбат мавзусини ҳам тез-тез ўзгартириб туришга мойил. Гаплашиб кетиши қанчалик осон бўлса, гапни тугатиб,

хайрлашиб кетиши ҳам осон. Суҳбат тугагандан кейин қолган ишини давом эттириб кетаверади.

Ригид суҳбатдош эса унинг акси. Бундай шахс қатъиятли, дадил бўлса ҳам, бир фаолият туридан иккинчисига кўчиши жуда қийин, у маълум муддатни талаб қилади. Чунки у ўйламасдан таваккал иш қила олмайди. Масалан, у хат ёзаётган пайтда кириб қолсаниз, то бирор бўлагига нуқта қуймагунча сизга қарамайди. Қарагандан кейин эса, тезгина суҳбатга кириша олмайди. Ригид шахс жуда яхши суҳбатдош. Мобил типдаги суҳбатдош билан гаплашаётганда у тез-тез гапни бўлиб, суҳбатдошга ташаббусни бергиси келмайди, ригид эса жуда диққат билан тинглайди. Лекин ўзи гапирганда, секин, мантиқан тўғри гапиришни яхши кўради, гапини бўлишларини сира истамайди. Агар суҳбатни бўлсангиз, кейинги сафар сиз билан гаплашмай қўя қолишни афзал кўради. Агар у билан уришиб қолсангиз, анча вақтгача унинг жахли чиқмайди, сизни охиригача эшитиб, секин жавоб беради, ундаги ранжиш, жахл чиқиши одатда сиз кетгандан кейин келади. Агар унинг суҳбатдоши тоқатсиз одам бўлса, иккаласининг чиқишиши қийин, чунки у узоқдан келиб тушунтиришни яхши кўради. Демак бу типлар ҳам ҳар хил, ҳар бирида ҳам яхши, ҳам ёмон сифатлар бор.

Зигмунд Фрейд таълимоти ушбу австриялик психологнинг ўз номи билан аталади. Бу таълимотида шахс тараққиёти ва таркиби иррационал, онгга қарама – қарши бўлган омиллар билан тушунтирилади ва ушбу асосида психотерапия техникасидан фойдаланилади. Ушбу таълимот дастлаб неврозларни даволаш жараёнларида шаклланган. З.Фрейд таълимоти индивид онгсизлик ҳолатида чуқур яширинган психик кучлар (улар орасидаги энг муҳими сексуал майл – либидо) ва индивид учун душман бўлган ижтимоий муҳитда яшаб қолиш зарурияти натижасида абадул-абад яширин уришни ўрганади.

- *Психиканинг ҳеч қачон ўзаро келиша олмайдиган инстинкт, мулоҳаза ва онг кучлари ўртасида жанг майдонидир.*
- *Шахс ҳеч қачон тўхтамайдиган, ўзаро зиддиятда бўладиган жараёнларнинг ўсиб борувчи мураккаб қурилмасидан иборат.*
- *Инсоннинг хулқи тасодифий ёки бебош бўлмай, балки детерминлашган, яъни сабабий боғлангандир.*

Ижтимоий муҳит томонидан қўйилган таъкидлар (онг "цензурасини" яратди), руҳий жароҳат етказган ҳолда онгсизлик ҳолатини майллар энергиясини бостиради, у эса нерв симпмтомлари, туш кўришлар, хато ҳатти – ҳаракатлар, ноҳушликни унутиш каби воситаларида юзага ёриб чиқади. Психик жараёнлар фрейдизмда учта нуқтаи назардан кўриб чиқилди: топик,

динамик ва иқтисодий. Дастлаб топик тизим Фрейдда учта даражада таклиф қилинди: онгсизлик, онг олдин ва онг ҳолатлари, улар ўртасидаги муносабат цензура воситаси ёрдамида тартибга солиниб туради. 20-йилларнинг бошидан Фрейд томонидан бошқа даражалар ажратиб кўрсатилади: мен (эго), у (ид) ва олий – мен (супер – это), кейинги икки тизим онгсизлик қатламида жойлашгандир.

Руҳий жараёнларни динамик нуқтаи – назардан қараш мақсадга йўналтирилган майллар ва тенденцияларни бир кичик тизимдан иккинчисига ўтиш сифатида қарар эди.

Иқтисодий нуқтаи – назардан қараш эса психик жараёнларга энергетик таъминланиш нуқтаи – назаридан қарашни ифода этар эди (хусусан, либидо – энергияси билан) Фрейд фикрига кўра, энергетик манба у (ид) дир. Ид – кўр – кўрона инстинктлар, ёки жинсий, ёки агрессия инстинктлари тўпланган жой бўлиб, субъектнинг ташқи реалликга муносабатларидан қатъий назар, дарҳол қондирилишига ҳаракат қилади. Ушбу реалликга мослашишни эго таъминлайди. Эго атроф – муҳит ва организм ҳолати тўғрисида ахборотни қабул қилади, уни хотирасига сақлайди, индивиднинг жавоб реакцияларини, унинг ўз – ўзини сақлаш манфаатлари асосида тартибга солади.

К.Юнгнинг аналитик психологияси. Шахс типологиясига доир ёндашуви:

Экстраверсия **–** «ичкаридан ташқарига йўналтирилган» деган маънони англатиб, бу типга мойил шахслар кўпроқ одамлар ичида бўлишни ёқтиришади, ўз кечинмаларини кўпроқ атрофдагилар билан баҳам кўради. Мулоқотга киришувчан, танишлари доираси кенг. Баъзи ҳолларда жиддийлик етишмайди. Одамларни тез ишончини қозона олади ва шунингдек, тез хафа қилишга ҳам мойил.

Интроверсия- «ташқаридан ичкарига йўналтирилган» деган маънони англатиб, бу типга хос шахслар оғир, вазмин, кўнгли нозик, бепарво, дўстлик қоидалари қатъий амал қиладиган. Мулоқот доиралар чекланган, тортинчоқ, кўпроқ ўзларининг ички дунёлари билан банд ва ёлғизликни ёқтирадиган.

Психик функциялар

Тўрта асосий психик функцияга эътибор қаратди:

- Тафаккур-рационал
- Ҳиссиёт-рационал
- Сезги -иррационал
- Интуиция-иррационал

Фикрловчи тип-бирор нарсанинг қадр-қимматини аниқ фактлар ва мантиқий мулоҳазага таяниб баҳолайди.

Ҳиссиётли тип-яхши-ёмон, гўзал-хунук тамойилига асосланиб эмоционал баҳолайди.

Интуитив тип-ҳаётий воқеаларнинг мазмунини онгсизликда, туйғуси ва тахминларига кўра баҳолайди.

Сезгига асосланувчи тип-сезги аъзоларига тушувчи, ташқи олам ҳақидаги ахборотларга таянади

Психиканинг тузилиши

Шахсий онгсизлик-ўзида қачонлардир англанган, ҳозир сиқиб чиқарилган ва унутилган конфликт ва таассуротлар, етарлича ифодаланмаган ҳиссий таассуротларни қамраб олади. Шахсий онгсизлик ўзида эмоционал зарядланган, бир фикр, туйғу ва таассуротларнинг устувор бўлиб қолишидан иборат комплексларни ташкил этади.

Коллектив онгсизлик-инсоният ва авлодларнинг хотира изларининг яширин сақланиши . Унда бизнинг ўтмиш эмоцияларимиз ва инсониятга хос фикрлар ва туйғулар акс этган,

Архетиплар-бирламчи модел ёки коллектив онгсизликнинг таркибий элементи ҳисобланади. Улар ўзида инсонлар идрок этганларини, кечинмлари ва воқеалар таъсирига жавоб беришини маълум образларда илгари суришлари туғмалик шаклини намоён этади.

Энг асосий архитеплардан бири Мен архетипи, ота, она, Худо, донишманд ва бошқа архетипларидир. Архетиплар ўзида символлар кўринишида намоён бўлади. Масалан, Мария, Мона Лиза ва бошқалар.

Доминант тип мулоқот жараёнида сира ҳам бошқалардан паст келишни хоҳламайди, савол берилса, хоҳласа жавоб беради, бўлмаса, индамаслиги ҳам мумкин. У доимо суҳбатдошга таъсир кўрсатиши, унинг бўйсунишини хоҳлайди. Унда эгоизм ҳисси кучли, ўзи хато фикр юрица, хатолигини суҳбатдош сезса ҳам уни бўйнига олмайди. Доминант тип — қатъиятли. Суҳбат давомида у сизнинг фикрингизни ярим йўлда тушунса, сизни охиригача тинглашни истамайди, гапни бўлиб, майинлик билан гапни тугатиб қўйиши мумкин. Агар иккала суҳбатдош ҳам доминант бўлишса, унда улар ўртасида осонгина рақобат ҳисси юзага чиқиши, келишмай қолишлари мумкин. Шунинг учун жанжаллашиб қолмаслик учун доминант шахснинг мустақиллиги, дадиллигига кўниш, унга ўз нуқтаи назарини охиригача баён этиш имкониятини бериш лозим.

Тобе типли шахс эса суҳбатдошнинг қарашларига мослашади, доимо ён беришга тайёр, шунинг учун у кам жанжаллашади, лекин ёмон кўриб қолган одами билан умуман гаплашмайди. Суҳбат шароитидагина у аста-секин ўзининг дадиллигини кўрсатиши, очиқ гаплашиши, баъзан эътирозлар

билдириши мумкин. Тобе шахсли болаларни рағбатлантириш мақсадга мувофиқдир, шунинг учун ҳам уларни мақтаб туриш, гапираётганда кўзлар, юз ифодалари билан уларни руҳан қўллаб туриш керак. Бирор қарорга келиш керак бўлиб қолса, бу шахс қарорни яхшиси сиз қабул қилишингизни хоҳлайди, чунки жавобгарликни бўйнига олишни истамайди.

Юқорида келтирилган типларни кузатар эканмиз, барчасида яхши ва ёмон, ноқулай сифатлар борлигини кўрамиз. Ҳаётда кўпинча соф у ёки бу тип вакили учрамайди, лекин у ёки бу вазиятларда такрорланадиган фазилатларга қараб одамларни типларга бўламиз. Бундан ташқари, бир марта кўришда одам ҳақида хулоса чиқариб бўлмайди. Уни турли шароитларда бир неча марта кузатиш лозим.

Ушбу мавзуда шахснинг ижтимоий муносабатларда мавқеи, роли, установкалари, талаблар тизими, ижтимоийлашуви хусусиятлари, мулоқот давомида намоён бўладиган турли тоифалари тўғрисида маълумот ва тушунчалар берилган.

V-БОБ БЎЙИЧА ҚИСҚАЧА ХУЛОСА

Инсоннинг барча замонавий таърифларида унинг ижтимоий табиати, ижтимоий муносабатларнинг муайян тизимига қўшилиши мажбурийдир. Шахсият инсонда биологик, психологик ва ижтимоий таъсир кўрсатади.

Инсон онгини акс эттириш сифатида энг муҳим намоён бўлиш ўз-ўзини англашдир. Бу инсоннинг ташқи дунёдан ажралиб туриши, ўзини англаш, ўз ички дунёсини намоён қилишдир. Шахсият нафақат атроф-муҳитдаги муайян таъсирларнинг объекти, балки фаолият мавзуси ҳамдир. Онгли мақсадли фаолиятда шахс шаклланади, такомиллашади ва ўзини намоён қилади. Мен-шахсият тушунчаси-бу инсон ўзини қандай кўраётгани ва унинг ҳаракатларини қандай талқин қилишини англатади. Шахс концепцияси таркибига ўз-ўзини ҳурмат қилиш киради. Психологик воситалар ёрдамида ўз-ўзини ҳурмат қилиш кўрсаткичи аниқланиши мумкин.

Ижтимоий таққослаш ва ўз-ўзини назорат қилиш асосида, бошқа одамлар алоҳида сигналларни олиши, ижтимоийлаштириш давомида: менда бир одам кўп манбалардан махсус билим олади. Ижтимоий идентификация-бу ўз гуруҳининг ўзига хос меъёрлари ва қадриятлари билан бир қаторда ҳар қандай ижтимоий гуруҳга тегишли бўлган шахснинг МЕН-концепциясининг бир қисмидир. Этник идентификатор-бу ижтимоий идентификация туридир, бу муайян этник гуруҳ билан шахсий

идентификациялашнинг шахсий алоқаси. Этник идентификация қилиш, шунингдек, МЕН-концепциясининг муҳим таркибий қисмидир.

Муайян фаолият билан шуғулланадиган киши, одатда, мақсадга мувофиқ ўз ҳаракатларини онгли равишда бошқаради ва назорат қилади. Бунга ўз-ўзини бошқариш дейилади. Менда турли хил ижтимоий вазиятларда инсоннинг фикрларини, ҳис-туйғуларини ва ҳаракатларини тартибга солиш кузатилади. Ҳар қандай хусусий вазиятга энг мос келадиган, инсоннинг хатти-ҳаракатини бошқарадиган мен-бу ўз-ўзидан ишлайдиган концепция деб аталади.

Ўз-ўзини англашни-биз ўзимизни билиш объекти сифатида қабул қилсак, онгнинг ҳолати. Ўз-ўзини англашнинг икки тури мавжуд: хусусий ва ижтимоий. Шахсий ўз-ўзини англаш-бу шахснинг вақтинчалик ўзининг ҳолатидан хабардорлиги белгисидир. Ижтимоий муносабат-бу шахснинг бошқа одамларни, турли хил нарсаларни, ҳодисаларни ёки ғояларни баҳолаш учун муайян усулда мослашиши. Нуқтаи назарни ўрганишнинг аҳамияти шундаки, улар инсоннинг хатти-ҳаракатларига таъсир қилади.

Мавзу юзасидан назорат учун саволлар:

1. Шахсни ўрганишнинг ижтимоий психология учун ўзига хослиги.
2. Шахс типлари ва уларнинг ижтимоий психологик характеристикаси.
3. Ҳар бир типни асослаб, таърифлаб беринг.
4. Мобил ва ригид тоифали шахслар.
5. Ижтимоий санкция.
6. Супер эго тушунчасини изоҳланг.
7. Шахснинг ижтимоийлашувида ижтимоий феноменларнинг роли.
8. Шахсга қўйиладиган ижтимоий талаблар.

V-БОБ
ИЖТИМОИЙ ТАЪСИРЛАРНИНГ ШАХС ТОМОНИДАН КАБУЛ ҚИЛИНИШИ
§ 1. Шахс шаклланишида ижтимоий муҳитнинг роли

Мавзу юзасидан таянч сўзлар:

Ижтимоий психология, гуруҳ, лидер, лидер турлари, муомала, бошқарув, авторитар, демократик, либерал, назариялар, оила, катта ва кичик гуруҳлар психологияси.

Ҳар биримизнинг жамиятдаги ўрнимиз, унинг қачон ва қандай шароитларда пайдо бўлгани, жамиятга қўшилиб яшашимизнинг психологик механизмлари фаннинг муҳим вазифаларидан биридир. Бу жараён психологияда *ижтимоийлашув ёки социализация* деб юритилади.

Демак, социализация ёки ***ижтимоийлашув*** - инсон томонидан ижтимоий тажрибани эгаллаш ва ҳаёт - фаолият жараёнида уни фаол тарзда ўзлаштириш жараёнидир. Содда тил билан айтганда, ижтимоийлашув - ҳар бир шахснинг жамиятга қўшилиши, унинг нормалари, талаблари, кутишлари ва таъсирини қабул қилган ҳолда, ҳар бир ҳаракати ва муомаласида уни кўрсатиши ва керак бўлса, шу ижтимоий тажрибаси билан ўз навбатида ўзгаларга таъсирини ўтказа олиши жараёнидир.

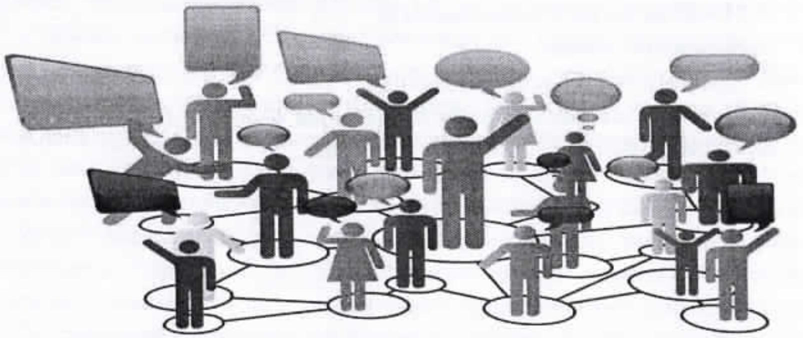

Ижтимоийлашув энг аввало одамлар ўртасидаги мулоқот ва ҳамкорликда турли фаолиятни амалга ошириш жараёнини назарда тутади. Ташқаридан шахсга кўрсатилаётган таъсир оддий, механик тарзда ўзлаштирилмай, у ҳар бир шахснинг ички руҳияти, дунёни акс эттириш хусусиятлари нуқтаи назаридан турлича субъектив тарзда идрок этилади. Шунинг учун ҳам бир хил ижтимоий муҳит ва бир хил таъсирлар одамлар томонидан турлича ҳаракатларни келтириб чиқаради. Масалан, 10 - 15 та

ўқувчидан иборат академик лицей ўқувчиларини олайлик. Уларнинг билимни, илмни идрок қилишлари, улардан ота - оналарининг кутишлари, ўқитувчиларнинг бераётган дарслари ва унда етказилаётган маълумотлар, манбалар ва бошқа қатор омиллар бир хилдай. Лекин барибир ана шу 15 ўқувчининг ҳар бири шу таъсирларни ўзича, ўзига хос тарзда қабул қилади ва бу уларнинг ишдаги ютуқлари, ўқув кўрсатгичлари ва иқтидорида акс этади. Бу ўша биз юқорида таъкидлаган ижтимоийлашув ва индивидуализация жараёнларининг ўзаро боғлиқ ва ўзаро қарама-қарши жараёнлар эканлигидан дарак беради.

Ижтимоийлашув жараёнларининг рўй берадиган шарт - шароитларини *ижтимоий институтлар* деб атаймиз. Бундай институтларга оиладан бошлаб, маҳалла, расмий давлат муассасалари (боғча, мактаб, махсус таълим ўчоқлари, олийгоҳлар, меҳнат жамоалари) ҳамда норасмий уюшмалар, нодавлат ташкилотлари киради.

Бу институтлар орасида бизнинг шароитимизда *оила ва маҳалланинг* роли ўзига хосдир. Инсондаги дастлабки ижтимоий тажриба ва ижтимоий хулқ элементлари айнан оилада, *оилавий муносабатлар* тизимида шаклланади. Шунинг учун ҳам халқимизда «қуш уясида кўрганини қилади» деган мақол бор. Яъни, шахс сифатларининг дастлабки қолиплари оилада олинади ва бу қолип жамиятдаги бошқа гуруҳлар таъсирида сайқал топиб, такомиллашиб боради. Бизнинг ўзбекчилик шароитимизда оила билан бир қаторда *маҳалла* ҳам муҳим тарбияловчи - ижтимоийлаштирувчи роль ўйнайди. Шунинг учун бўлса керак, баъзан одамнинг қайси маҳалладан эканлигини суриштириб, кейин хулоса чиқаришади, яъни маҳалла билан маҳалланинг ҳам фарқи бўлиб, бу фарқ одамлар психологиясида ўз аксини топади. Масалан, битта маҳалладан яхши келин чиқса, айнан шу маҳалладан қиз қидириб қолишади. Яъни, шу маҳалладаги ижтимоий муҳит қизларнинг иболи, ақлли, сариштали бўлиб етишишларига кўмаклашган. Масалан, айрим маҳаллаларда саҳар туриб кўча - эшикларни супуриш одатга айланган ва барча оилалар шу удумни бузмайдилар. Шунга ўхшаш нормалар тизими ҳар бир кўча-маҳалланинг бир-биридан фарқи, афзаллик ва камчилик томонларини белгилайди, охиргилар эса шу маҳаллага катта бўлаётган ёшлар ижтимоийлашувида бевосита таъсирини кўрсатади.

Яна бир муҳим ижтимоийлашув ўчоқларига *мактаб ва бошқа таълим масканлари* киради. Айнан шу ерда ижтимоийлашув ва тарбия жараёнлари махсус тарзда уйғунлаштирилади. Бизнинг ижтимоий тасаввурларимиз шундайки, мактабни биз таълим оладиган, бола билимлар тизимини ўзлаштирадиган маскан сифатида қабул қиламиз. Лекин аслида бу ер

ижтимоийлашув тарбиявий воситаларда юз берадиган маскандир. Бу ерда биз атайлаб ташкил этилган, охирги йилларда жорий этилган «Маънавият дарслари», «Этика ва психология» каби тарбияловчи фанларни назарда тутмаяпмиз. Гап ҳар бир дарснинг, умуман мактабдаги шарт-шароитлар, умумий муҳитнинг тарбияловчи роли ҳақида. Масалан, дарс пайтида ўқитувчи бутун диққати билан янги дарсни тушунтириш билан овора дейлик. Унинг назарида фақат дарс, мавзунинг мазмуни ва ундан кўзланган мақсад асосийдай. Лекин аслида ана шу жараёндаги ўқитувчининг ўзини қандай тутаётганлиги, кийим - боши, мавзуга субъектив муносабати ва қолаверса, бутун синфдаги ўқувчиларга муносабати ҳамма нарсани белгиловчи, ижтимоий тажриба учун муҳим аҳамиятга эга бўлган омилдир. Шу нуқтаи назардан ўқувчилар диди, кутишлари ва талабларига жавоб берган ўқитувчи болалар томонидан тан олинади, акс ҳолда эса ўқитувчининг таъсири фақат салбий резонанс беради. Худди шундай ҳар бир синфда шаклланган муҳит ҳам катта роль ўйнайди. Баъзи синфларда ўзаро ҳамкорлик, ўртоқчилик муносабатлари яхши йўлга қўйилган, гуруҳда ижодий мунозаралар ва баҳслар учун қулай шароит бор. Бу муҳит табиий ўз аъзолари ижтимоий хулқини фақат ижобий томонга йўналтириб туради.

Яна бир муҳим ижтимоийлашув муҳити - бу *меҳнат жамоаларидир.* Бу муҳитнинг аҳамияти ва ўзига хослиги шундаки, бу ерга шахс одатда анча ақли пишиб қолган, маълум тажрибага эга бўлган, ҳаёт ҳақидаги тасаввурлари шаклланган пайтда келади. қолаверса, эгалланган мутахассислик, орттирилган меҳнат малакалари ва билимлар ҳам жуда муҳим бўлиб, шу муҳитдаги ижтимоий нормалар характерига таъсир қилади. Лекин барибир шахснинг кимлар билан, қандай ўзаро муносабатлар муҳити таъсирида эканлиги унинг етуклик давридаги ижтимоийлашувининг муҳим мезонларидандир. Шунинг учун ишга киришдаги асосий мотивлардан бири - ўша жамоанинг қандай эканлиги, бу ердаги ўзаро муносабатлар, раҳбарнинг кимлиги ва унинг жамоага муносабати бўлиб, кўпинча ойлик - маош масаласи ана шулардан кейин ўрганилади. Шунинг учун меҳнат жамоаларида яхши, соғлом маънавий муҳит, адолат ва самимиятга асосланган муносабатлар ҳар бир инсон тақдирида катта роль ўйнайди.

Шахс социализацияси ёки шаклланишининг ўз соҳаси, босқичлари ва муассасалари мавжуд.

Шахснинг шаклланиши асосан уч соҳада амалга оширилади:

1) *фаолият соҳаси,* яъни умри мобайнида шахс турли фаолиятларга бевосита ёки билвосита жалб этилган бўлиб, бу жараёнда фаолиятлар жабхаси, соҳаси кенгайиб, бойиб бораверади. Ҳар бир фаолият тури

индивиддан махсус фазилатларни, малака ва кўникмаларни, билимларни талаб этадики, уларни қониқтириш йўлидаги активлиги унда ўзига хос ижтимоий-психологик хусусиятлар комплексини шакллантиради;

2) *мулоқот соҳаси,* айниқса мактабгача ёш даврдаги ва ўсмирлик даврларидаги мулоқот системалари болада бир қанча ижтимоий-психологик хислатларни пайдо қиладики, бунинг натижасида у фаол ҳаётий мавқега эга бўлади, жамиятда ўз ўрнини тасаввур қилишга эришади.

3) *ўз-ўзини англаш соҳаси*, яъни ъъМен" образининг йил сайин ўзгариб бориши жараёни бўлиб, аввал ўзини бошқалардан фарқлилигини, ўзича мустақил ҳаракат қилиш, мустақил фикр юрита олиш қобилиятини англаш, сўнгра эса ўз-ўзини баҳолаш, англаш, назорат қилиш- хусусиятлари ривожланадики, улар ҳам фаол шахс психологиясининг таркибий қисмидир.

Шахс ижтимоийлашувининг ушбу босқичлари мавжуд. Масалан, биринчи босқич—меҳнат фаолиятигача бўлган босқич бўлиб, унга боланинг мактабгача ёш даври ҳамда ўқиш йиллари киради. Бу даврдаги ижтимоийлашувнинг аҳамияти ва ўзига хослиги шундаки, бу даврда асосан ташқи ижтимоий муҳит, ижтимоий таъсирлар фаол равишда онгга сингдирилади, мустақил ҳаётга тайёргарлик борасида муҳим босқич ўтилади.

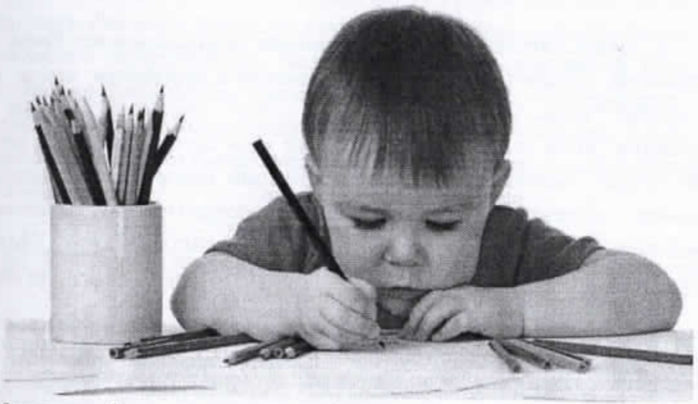

Иккинчи босқич — меҳнат фаолияти даври — бу давр одамнинг етуклик йиллари билан боғлиқ бўлиб, аввалги даврларда сингдирган ижтимоий таъсирларни бевосита фаол фаолиятда, шахслараро муносабатлар системасида намоён этади. Касбга эга бўлиб, аниқ ҳаёт йўлини танлаган, турмуш қуриб, келгуси авлодни тарбиялаётган шахсда намоён бўладиган барча ижтимоий фазилатлар шу даврнинг маҳсулидир.

Ниҳоят, <u>учинчи босқич-</u> меҳнат фаолиятидан кейинги давр бўлиб, бунга асосан актив меҳнат фаолиятидан сўнг қарилик гаштини сураётганлар киради. Бу даврда ҳам шахс ижтимоийлашуви давом этаверади, чунки энди илгариги даврларда орттирилган тажриба бошқаларга узатилади, шунга кўра шахс структурасида ҳам хусусий ўзгаришлар рўй беради. Бу жараён рўй берадиган шароитлар-муассасалар хусусида гапириладиган бўлса, турли даврларда оила, болалар муассасалари, мактаб,

§2.Шахс ҳаётида ижтимоий назорат шаклларининг ўрни

Ижтимоий назорат бу-ижтимоий тизимдаги вазифалар ҳамда хулқ-атворни қўллаб қувватловчи сифатида қабул қилинган жараён ва механизмлардир. Яъни инсонларни ижтимоий хулқ-автор меъёрлари асосида бошқариш орқали амалга оширилади. Ижтимоий назорат индивиднинг ўз хулқ-атворини ижтимоий талаблар ва атрофдагиларга муносабати, жамиятдаги ҳаётий фаолиятини баҳолаш ва бошқаришдан иборат. Индивид хулқ-авторини кузатиш ва жамият талабларига риоя этиш кабиларда намоён бўлади.

Ижтимоий назорат Француз социологи Габриэлем Тард томонидан илмий асосланган. Унинг фикрича, ижтимоий назорат жиноятчини ижтимоий реабилитация қилиш усули бўлиб, уни жамиятга фойдаси тегадиган фаолиятга қайтришдир. Г. Тард мазкур тушунча бўйича илмий изланишлар олиб борган ва ижтимоий назорат шахс ижтимоийлашувининг муҳим омилларидан бири деб ҳисоблаган.

Америкалик социологлар Г.Росс ва Г.Парк томонидан ижтимоий назорат заминида шахснинг умумқабул қилинган ижтимоий меъёрларга таъсир кўрсатиши деб таъриф берган. Ижтимоий тизимнинг барқарор

бўлишини таъминлайдиган жараён. Ижтимоий назорат жамиятдаги тартиб интизомни мақсадга йўанлтирилган фаолият орқали қўллаб қувватлашдир. Ижтимоий назорат ижтимоий меъёр, санкция, хокимият, бошқарув. Ижтимоий назоратнинг асосий механизмлари қуйидагилар:

1. Шахсда жамиятнинг унга қўйган меъёрий талабларини қабул қилиши ва ички установкалари билан жавоб беришидир.
2. Жамият аъзоларини ижтимоий тажрибаларини ошириш.

Турлича расмий ва норасмий санкцияларни амалга ошириш.

Ижтимоий назорат шакллари.

Институционал шакл- давлат ва жамият ташкилотларини махсус назорат фаолиятинини йиғиндиси.

Ноинституционал шакл- ўз-ўзини бошқаришнинг муҳим кўриниши бўлиб, инсонларнинг хулқ-атворини оммавий англаш кабиларни такшил этади.

Ижтимоий нормалар, санкциялар, роллар ижтимоий механизмлар сифатида шахс хулқ-атворини маълум маънода бошқариб, мувофиқлаштириб туришга ёрдам беради. Лекин инсоннинг комиллиги, унинг аҳлоқ - ижтимоий нормалар доирасидаги мақбул ҳаракати унинг ўзига ҳам боғлиқдир. Одамнинг ўз-ўзини англаши, билиши ва ўз устида ишлаши аввало унинг диққати, онги бевосита ўзига, ўз ички имкониятлари, қобилиятлари, ҳиссий кечинмаларига қаратилишини тақозо этади. Яъни, ижтимоий хулқ - шахс томонидан уни ўраб турган одамлар, уларнинг хулқ - атворларига эътибор беришдан ташқари, ўзининг шахсий ҳаракатлари ва уларнинг оқибатларини мунтазам тарзда таҳлил қилиб бориш орқали, ролларни мувофиқлаштиришни ҳам тақозо этади.

§3. Ижтимоий норма ва унинг шахсга сингдирилиши. Ижтимоий санкция тушунчаси

Ижтимоий норма - шахс ҳаётида шундай категорияки, у жамиятнинг ўз аъзолари хулқ - атворига нисбатан ишлаб чиққан ва кўпчилик томонидан эътироф этилган ҳаракатлар талабларидир.

Ижтимоий санкция тушунчаси

Ижтимоий нормаларнинг у ёки бу даврда, у ёки бу тоифа вакили бўлмиш шахс томонидан қай даражада бажарилиши ёки унга амал қилинаётганлиги **ижтимоий санкциялар** орқали назорат қилинади.

Ижтимоий санкциялар - нормаларнинг шахс хулқида намоён бўлишини назорат қилувчи жазо ва рақобатлантириш механизмлари бўлиб, уларнинг борлиги туфайли биз ҳар бир алоҳида вазиятларда ижтимоий хулқ

нормаларини бузмасликка, жамоатчиликнинг салбий фикри объектига айланиб қолмасликка ҳаракат қиламиз. Масалан, юқоридаги мисолда, агар жамоат транспортида катта муйсафид кишига ўрин бўшатишни норма деб қабул қилмаган ўсмирга нисбатан кўпчиликнинг айблов кўзи билан қараши, ёки оғзаки танбеҳ бериши, жуда кам ҳолларда ўзини бебош тутаётган ўсмирнинг қўлидан тутиб, нима қилиш кераклигини ўргатиб, «кўзини мошдай қилиб очиб қўйиш» ижтимоий санкциянинг ҳаётдаги бир кўринишидир.

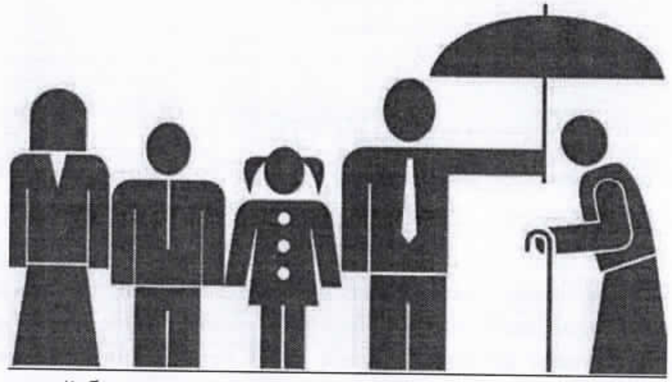

Масалан, ўзбеклар учун бирор хонага кириб келган инсоннинг ким бўлишидан қатъий назар, «Ассалому алайкум» деб келиши - норма; ўқувчининг ўқитувчи берган топшириқларни бажариши лозимлиги - норма; хотиннинг эр ҳурматини ўрнига қўйиши, қайнонага гап қайтармаслик - норма; автобусда ёки бошқа жамоат транспортида кичикнинг катталарга, ногиронларга ўрин бўшатиши - норма ва ҳакозо. Бу нормаларни айрим - алоҳида одам ишлаб чиқмайди, улар бир кун ёки бир вазиятда ҳам ишлаб чиқилмайди. Уларнинг пайдо бўлиши ижтимоий тажриба, ҳаётий вазиятларда кўпчилик томонидан эътироф этилганлиги факти билан характерланади, ҳар бир жамият, давр, миллат ва ижтимоий гуруҳ психологиясида муҳрланади.

§4. Ижтимоий рол шахсни жамият аъзолари ундан кутадиган бурч ва маъсулиятлар тизимидан иборат механизм эканлиги

Ҳар бир алоҳида шахс жамият томонидан ишлаб чиқилган ва қабул қилинган ижтимоий нормалар ва санкцияларни у ёки бу ижтимоий ролларни бажариши мобайнида хулқида намоён этади.

Рол - шахсга нисбатан шундай тушунчаки, унинг конкрет ҳаётий вазиятлардаги ҳуқуқ ва бурчларидан иборат ҳаракатлари мажмуини билдиради. Масалан, талаба ролини оладиган бўлсак, уни бажариш - у ёки бу олий ўқув юртида таҳсил олиш, унинг моддий базасидан фойдаланиш, кутубхонасига аъзо бўлиш, стипендия олиб, маъмуриятнинг ижтимоий ҳимоясида бўлиш каби қатор ҳуқуқлар билан биргаликда ўша олийгоҳ ички тартиб - интизоми нормаларига сўзсиз бўйсуниш, дарсларга ўз вақтида келиш, рейтинг баҳолов талаблари доирасида кундалик ўзлаштириш нормаларини бажариш, амалиётда бўлиш, деканатнинг берган жамоатчилик топшириқларини ҳам бажариш каби қатор бурчларни ҳам ўз ичига олади. Бу рол унинг уйга боргач бажарадиган «фарзандлик» роли (ота ва она, яқин қариндошлар олдида) талаб ва имтиёзларидан фарқ қилади. Яъни, конкрет шахснинг ўзига хослиги ва қайтарилмаслиги у бажарадиган турли - туман ижтимоий ролларнинг характеридан келиб чиқади. Шунга кўра, кимдир «тартибли, баъмани, фозил, аҳлоқли ва одобли» дейилса, кимдир - беъмани, бебош, ўзгарувчан, иккиюзламачи (яъни, бир шароитда жуда қобил, бошқа ерда - бетартиб) деган ҳаётий мавқега эга бўлиб қолади.

Ҳаётда шахс бажарадиган ижтимоий роллар кўплиги сабабли ҳам, турли вазиятлардаги унинг мавқеи - статуси ҳам турлича бўлиб қолади. Агар бирор рол шахс ижтимоий тасаввурлари тизимида унинг ўзи учун ўта аҳамиятли бўлса (масалан, талаба роли), у бошқа ролларни унчалик қадрламаслиги ва оқибатда, ўша вазиятда бошқачароқ, ноқулай ва нобопроқ мавқени эгаллаб қолиши мумкин. Қолаверса, ролларнинг кўплиги баъзан роллар зиддиятини ҳам келтириб чиқариши мумкинки, оқибатда - шахс ички руҳий қийинчиликларни ҳам бошдан кечириши мумкин. Масалан, сиртдан таҳсил олаётган талаба сессия пайтида ишлаб турган корхонасига комиссия келиши ва унинг фаолиятини текшираётганлигини билиб, руҳий азобга тушади - бир томондан, талабачилик ва унинг талаблари, иккинчи томондан - касбдошлар олдида уялиб қолмаслик учун ҳар куни ишхонага ҳам бориб келиш.

V-БОБ БЎЙИЧА ҚИСҚАЧА ХУЛОСА

Содда тил билан айтганда, ижтимоийлашув - ҳар бир шахснинг жамиятга қўшилиши, унинг нормалари, талаблари, кутишлари ва таъсирини қабул қилган ҳолда, ҳар бир ҳаракати ва муомаласида уни кўрсатиши ва керак бўлса, шу ижтимоий тажрибаси билан ўз навбатида ўзгаларга таъсирини ўтказа олиши жараёнидир.

Шаклланган ижтимоий установканинг ҳаёт мобайнида ўзгариши мумкинлиги муҳим ижтимоий-психологик аҳамиятга эгадир. Американик олим Ховланд фикрича, ижтимоий установка ўргатиш йўли билан ўзгариши мумкин. Яъни ўқувчилардаги турли установкаларни ўзгартириш учун рағбатлантириш ёки жазолаш тизимини ўзгартириш лозимдир. Икки шахс ёки шахс билан гуруҳнинг установкалари мос келмай қолган шароитда эса томонлардан бири онгли равишда ўз установкаларини ўзгартириши шартдир. Акс ҳолда номутаносиблик принципига кўра шахслараро конфликт ёки келишмовчилик пайдо бўлиши муқаррардир.

Ижтимоий устновкаларни ўзгартиришнинг энг содда ва қулай йўли - бу айни вазиятлар ва улардаги таъсирларни қайтаришдир. Бу қайтариш қайд қилинган образ сифатида инсон онгида узоқ муддатли хотирада сақланади ва вазият пайдо бўлганда, *объективлашади*, яъни ўз кучини ва мавжудлигини кўрсатади. Шунинг учун ҳам агар чет эл тажрибасига мурожаат қиладиган бўлсак, у ерда бирор ғояни онгга сингдириш учун бир одам ёки бирор гуруҳ ўз сиёсий, мафкуравий ёки бошқа қарашларини бир хил сўзлар ва иборалар, ҳаракатлар билан қайтараверади ва шу йўл билан кўпчиликнинг маъқуллашига эришади. Айниқса, сайлов олди тадбирларида ана шу усул кенг қўлланилади. Шулардан келиб чиқиб, ижтимоий установкаларни ўзгартиришнинг усуллари ва психологик воситалари орқали ҳам дунёқарашни ўзгартиришга эришиш мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, шахсга социал-психологик ёндашиш уни маълум гуруҳларнинг аъзоси, конкрет шароитида ўзига ўхшаш шахслар билан мулоқотга киришувчи конкрет одам деб тушунишдир.

Мавзу юзасидан назорат учун саволлар:

1. Шахс шаклланишида ижтимоий муҳитнинг роли қандай?
2. Шахс ҳаётида ижтимоий назорат шаклларининг ўрни.
3. Ижтимоий норма ва унинг шахсга сингдирилиши.
4. Ижтимоий санкция тушунчасини изоҳланг.
5. Ижтимоий рол шахсни жамият аъзолари ундан кутадиган бурч ва маъсулият эканлигини асосланг.
6. Ижтимоий установка нима.
7. Ижтимоий установкаларга хос бўлган умумий қонуниятлар.

VI-БОБ
ШАХС ИЖТИМОИЙЛАШУВИ МУАММОСИ

§ 1. Шахснинг ижтимоийлашуви тушунчаси

Мавзу юзасидан таянч сўзлар:
Ижтимоийлашув, фаолият, мулоқот, англаш,деструктив комформизм, боскич, транценденциал, идентификация.

Шахс ижтимоийлашуви борасида сўз юритилар экан, айтиш лозимки, ижтимоийлашув соф ижтимоий-психологик тушунча бўлиб, у- индивиднинг ижтимоий муҳитга қўшилиши, ижтимоий таъсирларни ўзига сингдириши ва актив равишда мулоқот системасига кириб бориши жараёнидир. Бу жараён икки томонлама бўлиб, бир томондан, шахс актив равишда ижтимоий таъсирларни қабул қилади, иккинчи томондан эса, уларни ҳаётда ўз хулқ-атворлари, муносабатларида намоён этади. Бу жараён нормал индивидда табиий тарзда рўй беради, чунки индивидда шахс бўлишга эҳтиёж ҳамда шахс бўлишига имконият ва зарурият бордир. Шунинг учун ҳам бола туғилиб, ижтимоий муҳитга қўшилган ондан бошлаб, ундаги шахс бўлишга интилишни, ундаги шаклланиш жараёнини кузатиш мумкин (масалан, чақалоқлардаги бевосита эмоционал мулоқотга эҳтиёжнинг борлиги).

§2. Э.Фромнинг шахс ижтимоийлашуви механизмлари ҳақидаги назарияси

Эрих Фромм шахс ижтимоийлашуви борасидаги таҳлилларни ХВ аср охирида олиб борган. Унинг таҳлиллари ёлғизлик инсонни шахс сифатида шаклланишига салбий таъсир кўрсатади. Ижтимоийлашувда ижтимоий маданий установкалар, жамиятда қабул қилинган хулқ-автор меъёрлари муҳим ўрин тутади.

Э. Фромм шахс ижтимоийлашувида қуйидагиларни ажратади:

1. **Авторитаризм** – шахс яъни кучга тўлиш учун ўз-ўзини ким биландир ёки ниманидир билан тақосслайди.
2. **Деструктив –** инсон ўз ҳисларини тўла эгалламайди, бошқаларни тан олиш ёки тан олмаслик.
3. **Комформизм**-мавжуд ижтимоий тартиб, ҳукмрон ғоя ва фикрларга мослашиш, уларни пассив қабул қилиш. Бундай шахсларнинг ўз мавқеи бўлмайди, тайзиқ ва ҳар қандай намунага нотанқидий кўр-кўрона эргашаверади.

Э. Фромм инсонни ижтимоий эҳтиёжларини қуйидагиларга ажратган.

1. Ўзаро боғлиқлик. Инсонни бошқа шахслар билан алоқадорлиги. Уни учта йўналишга бўлади. Бўйсуниш (алоҳида шахсга, гуруҳ ва ташкилотда), хокимият ва муҳаббат. Бўйсуниш ва ҳокимият инсонга соғлом ва меъёрда ривожланиш имкониятини бермайди. Фақат муҳаббатгина хулқ-автор шаклланишининг муҳим стратегияси бўлиб, бутун олам ва жамиятдан қониқиш, ўзига хос индивидуал шахс эканлигини ҳис қилади.

2. Трансценденциал эҳтиёж. Инсон ўзини пассив ҳаракат қилаётганлигини ҳис қилади. Ақли ва бой тасаввуридан қониқиш ҳосил қилмайди. Лекин ўз ҳаётини яратувчиси бўлишга интилади.

3. Ўсиш ва ривожланиш. Инсон бутун оламни ўз уйидек ҳис қилади. Янги изланишларни истайди.

4. Идентификация эҳтиёжи. Ўз шахсини шакллантириш, ўзини намоён этиш, ҳис қилиш "Мен бу Мен" тушунчасини англаш. Ўзини қандай характери билан кўрсатишини белгилайди.

Шунинг учун ҳам бола туғилиб, ижтимоий муҳитга қўшилган ондан бошлаб, ундаги шахс бўлишга интилишни, ундаги шаклланиш жараёнини кузатиш мумкин (масалан, чақалоқлардаги бевосита эмоционал мулоқотга эҳтиёжнинг борлиги).

§ 3. Ижтимоийлашув масканлари. Меҳнат жамоалари, ОАВ, дин, нодавлат ташкилотлари-шахс ижтимоийлашувида асосий маскан сифатида

Ижтимоийлашув жараёнларининг рўй берадиган масканларни *ижтимоий институтлар* деб атаймиз. Бундай масканларга оиладан бошлаб, маҳалла, расмий давлат ва нодавлат муассасалари (мактабгача таълим ташкилоти, мактаб, махсус таълим ўчоқлари, олийгоҳлар, меҳнат жамоалари) ҳамда норасмий уюшмалар, нодавлат ташкилотлари киради.

Бу масканлар орасида бизнинг шароитимизда *оила ва маҳалланинг* роли ўзига хосдир. Инсондаги дастлабки ижтимоий тажриба ва ижтимоий хулқ элементлари айнан оилада, *оилавий муносабатлар* тизимида шаклланади. Шунинг учун ҳам халқимизда «қуш уясида кўрганини қилади» деган мақол бор. Яъни, шахс сифатларининг дастлабки қолиплари оилада олинади ва бу қолип жамиятдаги бошқа гуруҳлар таъсирида сайқал топиб, такомиллашиб боради. Бизнинг ўзбекчилик шароитимизда оила билан бир қаторда *маҳалла* ҳам муҳим тарбияловчи - ижтимоийлаштирувчи роль ўйнайди. Шунинг учун бўлса керак, баъзан одамнинг қайси маҳалладан эканлигини суриштириб,

кейин хулоса чиқаришади, яъни маҳалла билан маҳалланинг ҳам фарқи бўлиб, бу фарқ одамлар психологиясида ўз аксини топади. Масалан, битта маҳалладан яхши келин чиқса, айнан шу маҳалладан қиз қидириб қолишади. Яъни, шу маҳалладаги ижтимоий муҳит қизларнинг иболи, ақлли, сариштали бўлиб етишишларига кўмаклашган. Масалан, айрим маҳаллаларда саҳар туриб кўча - эшикларни супуриш одатга айланган ва барча оилалар шу удумни бузмайдилар. Шунга ўхшаш нормалар тизими ҳар бир кўча-маҳалланинг бир-биридан фарқи, афзаллик ва камчилик томонларини белгилайди, охиргилар эса шу маҳаллага катта бўлаётган ёшлар ижтимоийлашувида бевосита таъсирини кўрсатади.

Яна бир муҳим ижтимоийлашув ўчоқларига *мактаб ва бошқа таълим масканлари* киради. Айнан шу ерда ижтимоийлашув ва тарбия жараёнлари махсус тарзда уйғунлаштирилади. Бизнинг ижтимоий тасаввурларимиз шундайки, мактабни биз таълим оладиган, бола билимлар тизимини ўзлаштирадиган маскан сифатида қабул қиламиз. Лекин аслида бу ер ижтимоийлашув тарбиявий воситаларда юз берадиган масканлир. Бу ерда биз атайлаб ташкил этилган, охирги йилларда жорий этилган «Маънавият дарслари», «Этика ва психология» каби тарбияловчи фанларни назарда тутмаяпмиз. Гап ҳар бир дарснинг, умуман мактабдаги шарт-шароитлар, умумий муҳитнинг тарбияловчи роли ҳақида. Масалан, дарс пайтида ўқитувчи бутун диққати билан янги дарсни тушунтириш билан овора дейлик. Унинг назарида фақат дарс, мавзунинг мазмуни ва ундан кўзланган мақсад асосийдай. Лекин аслида ана шу жараёндаги ўқитувчининг ўзини қандай тутаётганлиги, кийим - боши, мавзуга субъектив муносабати ва қолаверса, бутун синфдаги ўқувчиларга муносабати ҳамма нарсани белгиловчи, ижтимоий тажриба учун муҳим аҳамиятга эга бўлган омилдир. Шу нуқтаи назардан ўқувчилар диди, кутишлари ва талабларига жавоб берган ўқитувчи болалар томонидан тан олинади, акс ҳолда эса ўқитувчининг таъсири фақат салбий резонанс беради. Худди шундай ҳар бир синфда шаклланган муҳит ҳам катта роль ўйнайди. Баъзи синфларда ўзаро ҳамкорлик, ўртоқчилик муносабатлари яхши йўлга қўйилган, гуруҳда ижодий мунозаралар ва баҳслар учун қулай шароит бор. Бу муҳит табиий ўз аъзолари ижтимоий хулқини фақат ижобий томонга йўналтириб туради.

Яна бир муҳим ижтимоийлашув муҳити - бу *меҳнат жамоаларидир.* Бу муҳитнинг аҳамияти ва ўзига хослиги шундаки, бу ерга шахс одатда анча ақли пишиб қолган, маълум тажрибага эга бўлган, ҳаёт ҳақидаги тасаввурлари шаклланган пайтда келади. қолаверса, эгалланган мутахассислик, орттирилган меҳнат малакалари ва билимлар ҳам жуда

муҳим бўлиб, шу муҳитдаги ижтимоий нормалар характерига таъсир қилади. Лекин барибир шахснинг кимлар билан, қандай ўзаро муносабатлар муҳити таъсирида эканлиги унинг етуклик давридаги ижтимоийлашувининг муҳим мезонларидандир. Шунинг учун ишга киришдаги асосий мотивлардан бири - ўша жамоанинг қандай эканлиги, бу ердаги ўзаро муносабатлар, раҳбарнинг кимлиги ва унинг жамоага муносабати бўлиб, кўп инча ойлик - маош масаласи ана шулардан кейин ўрганилади. Шунинг учун меҳнат жамоаларида яхши, соқлом маънавий муҳит, адолат ва самимиятга асосланган муносабатлар ҳар бир инсон тақдирида катта роль ўйнайди.

ОАВлари яъни телевидения, радио ва газета, журналларда шахсга таъсир кўрсатадиган кўрсатув, эшиттиришлар намойиш этилади. Булар ҳам шахсга маънавий озуқа беради. Инсониф фазилатлар шаклланади. Ҳаётий тажриба ва компетенцияга эга бўлади.

Муқаддас динимизда инсонларни эзгулик ва яхшиликка етакловчи ғоялар илгари сурилади. Инсонларни ўзаро бир-бирларига ёрдам кўрсатиши ва қўллаб –қувватлаш, ота-она, оила аъзолари, қариндош-уруғларини ҳурмат қилиш ва уларни эъзозлаш каби умуминсоний қадриятлар хадис ва ривоятларда ифодаланган.

Нодавлат ташкилотлар маҳалла, ёшлар иттифоқи, спорт жамғармалари турли хил жамиятлар инсонларни бирлаштириш, инсоний қадриятларни шахсга сингдирилади. Шахс ижтимоийлашуви борасида гап кетаркан, айтиш керакки, социализация соф ижтимоий-психологик тушунча бўлиб, у — индивиднинг ижтимоий муҳитга қўшилиши, ижтимоий таъсирларни ўзига сингдириши ва актив равишда мулоқот системасига кириб бориши жараёнидир. Бу жараён икки томонлама бўлиб, бир томондан, шахс актив равишда ижтимоий таъсирларни қабул қилади, иккинчи томондан эса, уларни ҳаётда ўз хулқ-атворлари, муносабатларида намоён этади. Бу жараён нормал индивидда табиий тарзда рўй беради, чунки индивидда шахс бўлишга эҳтиёж ҳамда шахс бўлишига имконият ва зарурият бордир.

§ 4. Ижтимоийлашув соҳалари. Фаолият, мулоқот ва ўз-ўзини англаш соҳасида ижтимоийлашув

Шахснинг шаклланиши асосан уч соҳада амалга оширилади:

1) *фаолият соҳаси,* яъни умри мобайнида шахс турли фаолиятларга бевосита ёки билвосита жалб этилган бўлиб, бу жараёнда фаолиятлар жабхаси, сохаси кенгайиб, бойиб бораверади. Ҳар бир фаолият тури индивиддан махсус фазилатларни, малака ва кўникмаларни, билимларни

талаб этадики, уларни қониқтириш йўлидаги активлиги унда ўзига хос ижтимоий-психологик хусусиятлар комплексини шакллантиради;

2) *мулоқот соҳаси,* айниқса мактабгача ёш даврдаги ва ўсмирлик даврларидаги мулоқот системалари болада бир қанча ижтимоий-психологик хислатларни пайдо қиладики, бунинг натижасида у фаол ҳаётий мавқега эга бўлади, жамиятда ўз ўрнини тасаввур қилишга эришади.

3) *ўз-ўзини англаш соҳаси*, яъни ъъМен" образининг йил сайин ўзгариб бориши жараёни бўлиб, аввал ўзини бошқалардан фарқлилигини, ўзича мустақил ҳаракат қилиш, мустақил фикр юрита олиш қобилиятини англаш, сўнгра эса ўз-ўзини баҳолаш, англаш, назорат қилиш- хусусиятлари ривожланадики, улар ҳам фаол шахс психологиясининг таркибий қисмидир.

§ 5. Ижтимоийлашув босқичлари

Шахс ижтимоийлашувининг ўз соҳаси, босқичлари ва муассасалари мавжуд. Шахс ижтимоийлашувининг қуйидаги босқичлари мавжуд.

Биринчи босқич—меҳнат фаолиятигача бўлган босқич бўлиб, унга боланинг мактабгача ёш даври ҳамда ўқиш йиллари киради. Бу даврдаги ижтимоийлашувнинг аҳамияти ва ўзига хослиги шундаки, бу даврда асосан ташқи ижтимоий муҳит, ижтимоий таъсирлар фаол равишда онгга сингдирилади, мустақил ҳаётга тайёргарлик борасида муҳим босқич ўтилади.

Иккинчи босқич — меҳнат фаолияти даври — бу давр одамнинг етуклик йиллари билан боғлиқ бўлиб, аввалги даврларда сингдирган ижтимоий таъсирларни бевосита фаол фаолиятда, шахслараро муносабатлар системасида намоён этади. Касбга эга бўлиб, аниқ ҳаёт йўлини танлаган, турмуш қуриб, келгуси авлодни тарбиялаётган шахсда намоён бўладиган барча ижтимоий фазилатлар шу даврнинг маҳсулидир.

Учинчи босқич — меҳнат фаолиятидан кейинги давр бўлиб, бунга асосан актив меҳнат фаолиятидан сўнг қарилик гаштини сураётганлар киради. Бу даврда ҳам шахс ижтимоийлашуви давом этаверади, чунки энди илгариги даврларда орттирилган тажриба бошқаларга узатилади, шунга кўра шахс структурасида ҳам хусусий ўзгаришлар рўй беради.

Бу жараён рўй берадиган шароитлар-муассасалар хусусида гапириладиган бўлса, турли даврларда оила, болалар муассасалари, мактаб, бошқа даргоҳлари, меҳнат жамоаларининг роли назарда тутилади.

VI-БОБ БЎЙИЧА ҚИСҚАЧА ХУЛОСА

Шахс ижтимоийлашуви борасида сўз юритилар экан, айтиш лозимки, ижтимоийлашув соф ижтимоий-психологик тушунча бўлиб, у- индивиднинг ижтимоий муҳитга қўшилиши, ижтимоий таъсирларни ўзига сингдириши ва актив равишда мулоқот системасига кириб бориши жараёнидир.

Бу жараён икки томонлама бўлиб, бир томондан, шахс актив равишда ижтимоий таъсирларни қабул қилади, иккинчи томондан эса, уларни ҳаётда ўз хулқ-атворлари, муносабатларида намоён этади. Бу жараён нормал индивидда табиий тарзда рўй беради, чунки индивидда шахс бўлишга эҳтиёж ҳамда шахс бўлишига имконият ва зарурият бордир. Шунинг учун ҳам бола туғилиб, ижтимоий муҳитга қўшилган ондан бошлаб, ундаги шахс бўлишга интилишни, ундаги шаклланиш жараёнини кузатиш мумкин (масалан, чақалоқлардаги бевосита эмоционал мулоқотга эҳтиёжнинг борлиги).

Ижтимоийлашув жараёнларининг рўй берадиган масканларни *ижтимоий институтлар* деб атаймиз. Бундай масканларга оиладан бошлаб, маҳалла, расмий давлат ва нодавлат муассасалари (мактабгача таълим ташкилоти, мактаб, махсус таълим ўчоқлари, олийгоҳлар, меҳнат жамоалари) ҳамда норасмий уюшмалар, нодавлат ташкилотлари киради.

Яна бир муҳим ижтимоийлашув ўчоқларига *мактаб ва бошқа таълим масканлари* киради. Айнан шу ерда ижтимоийлашув ва тарбия жараёнлари махсус тарзда уйғунлаштирилади. Бизнинг ижтимоий тасаввурларимиз шундайки, мактабни биз таълим оладиган, бола билимлар тизимини ўзлаштирадиган маскан сифатида қабул қиламиз.

Ҳар бир шахс ўз фаолиятини турли ижтимоий шароитида ёки турли гуруҳлар таъсирида амалга оширилади. Чунки жамиятдан четда қолган ёки инсонлар гуруҳига умуман қўшилмайдиган индивиднинг ўзи йўқ, киши жамиятда яшар экан у доимо турли инсонлар билан мулоқотда ўзаро таъсирда бўлади. Бу мулоқот жараёнлари эса, доимо кишилар гуруҳида бўлади. Натижада уларда ижтимоий кўникмалар шаклланади.

Мавзу юзасидан назорат учун саволлар:

1. Шахснинг ижтимоийлашуви тушунчаси

2.Э. Фроммнинг шахс ижтимоийлашувига оид қарашлари

3.Ижтимоийлашув масканлари.

4. Ижтимоийлашув соҳалари нималардан иборат?

5.Фаолият, мулоқот ва ўз-ўзини англаш соҳасида ижтимоийлашувжараёни.

6. Ижтимоийлашув босқичлари қайсилар?

VII-БОБ
ШАХСНИНГ ИЖТИМОИЙ УСТАНОВКАЛАРИ

§ 1. Установка тушунчаси. Шахс установкалари

Мавзу юзасидан таянч сўзлар:
Установка, ижтимоий установка, мулоқот, дифференциал, тафаккур, механизм, компонент, диспозицион, қадрият, дунёқараш, когнитив, аффектив, конатив.

Психология фанида хулқ-атвор ва фаолиятга қаратилган англанилмаган майллар орасида муайян даражада тадқиқ этилгани установка (кўрсатма бериш, йўл-йўриқ кўрсатиш) муаммоси ҳисобланади. Ушбу умумий психологик масала грузин психологи Д.Н.Узнадзе ва унинг шогирдлари томонидан кенг кўламда ўрганилгандир.

Установка инглизча сет дейилади, ўзбек тилида эса кўрсатма бериш, англанилмаган майллар, йўл-йўриқ кўрсатиш маъносида қўлланилиб келинади. Лекин кейинги атамалар унинг ҳақиқий моҳиятини, маъносини ўзида мукаммал акс эттирмайди, шунинг учун терминни ҳеч ўзгаришсиз қолдирса ҳам бўлади.

Установка- шахснинг теварак-атрофдаги одамларга ёки объектларга нисбатан қандай муносабатда бўлиш, уларни маълум даражада идрок қилиш, сезиш, уларга баҳо бериш ва қандайдир ҳаракат қилишга тайёрлигини англамаган ҳолати.

Одатда установка деганда, билиш фаолияти билан бевосита боғлиқ бўлган эҳтиёжни маълум услубда қондиришга руҳий жиҳатдан тайёр туришлик тушунилади. Установка шахснинг ўзи англаб етмаган муайян руҳий ҳолати ёки майлидир. Бундай ҳолатда шахс бирон бир эҳтиёжни қондириш мумкин бўлган маълум фаолиятга нисбатан руҳан тайёр туради. Установканинг мавжудлиги ва унинг қонуниятлари экспериментал тарзда таъкидлаб ўтилган илмий мактаб намояндалари томонидан аниқланган. Мазкур тажрибада синалувчига иккита, биттаси катта, иккинчиси эса кичикроқ соққачани узлуксиз равишда бир нечта (10-15) марта кўзи юмуқ ҳолда пайпаслаб таққослаш таклиф қилинади. Экспериментнинг навбатдаги босқичида соққачалар алмаштирилиб, баравар жисмлар ҳар хил туюлади, яъни синалувчида иллюзия (нотўғри акс эттириш) ҳолати юзага келади. Бундай психологик воқеанинг вужудга келишига асосий сабаб шуки, объектив жиҳатдан ўзаро тенг соққачалар таққосланганлигида улар бир-бирига тенг эмас, деган майл билан фавқулодда субъектив шароитда иш

тутилганлигидир. Ушбу ҳолат оддийроқ қилиб тушунтирилганда, таққослаш жараёни установка (кўрсатма бериш, йўл-йўриқ кўрсатиш) асосида амалга оширилганлиги учун шундай оқибатга олиб келгандир.

Д.Н.Узнадзенинг таъкидлашича, инсонда установка билан боғлиқ психофизиологик ҳолат марказий нерв системасигина эмас, балки унинг периферик қисми фаолиятининг ҳам маҳсули бўлиб ҳисобланади. Д.Н.Узнадзенинг тажрибаларида синалувчининг ўнг қўлига навбат билан аввал катта, кейин кичик соққачалар бериб турилади ва бу вазият 10-15 марта такрорланади. Тажрибанинг охирги босқичида синалувчининг чап қўлига бир-бирига тенг соққалар берилади. Бунинг натижасида унинг чап қўлида ҳам иллюзия, яъни нотўғри идрок қилиш вужудга келади. Кўз билан идрок қилишда иккита ўзаро тенг объектларни қайд қилишдаги установка ўнг кўзга ҳам ўз таъсирини ўтказган. Экспериментал тарзда ўрганилган установкали вазиятларни такрорлаш эвазига инсонинг ўзига сезилмаган ҳолда муайян объектларда субъектга таалуқли «фиксал установкалар» (қайд этилган установкалар) вужудга келганлиги аниқланган. Демак, установкани экспериментал тадқиқот этиш натижасида англанилмаган майллар аста-секин қайд қилинувчи (фиксацион) даражасига ўсиб ўтиши мумкин.

Ижтимоий турмушда Д.Н.Узнадзенинг натижаларига ўхшаш қатор маълумотлар шахсда мустаҳкамланиб қолганлиги туфайли установка функцияларини бажариб келмоқда: 1) бошланғич синф ўқувчиларининг олдида турган установкалар худди шундай тоифага кирганлиги сабабли ўқитувчининг барча топшириқларини дарҳол бажаришга тайёр турадилар; 2) ҳисобчиларга нисбатан қўрс, расмиятчи дейишлик; 3) олимларга нисбатан паришонхотирлик; 4) савдо ходимларига нисбатан уддабуронлик, даромат қилишга устаси фаранглик; 5) боланинг ҳақгўйлиги, сир тутмаслиги; 6) қариянинг сўзи тугагунча-ўсалнинг жони узилиши тўғрисидаги фикр мулоҳазалар установкага яққол мисол бўла олади.

Шунингдек, баъзи жамоаларда, гуруҳларда, оилаларда установкага асосланиш, уларга ишонч нохуш оқибатларга олиб келади. Авторитар тафаккур, миллий стереотип, этник расм-русумлар ҳам установкага мисолдир. Даволовчи шифокорнинг установкаларига беморнинг риоя қилиши иркчилик муносабатлари, илмий унвонли зиёлиларга берилган супер (орттирма) баҳолар ва бошқалар установканинг англанилмаган шаклини ўзида мужассамлаштиради. Шуни таъкидлаш жоизки, баъзи ҳолларда шахс учун англанилмаган установка ўз позициясини аниқ намойиш қилишда эътиқод сифатида гавдаланади, англанилмаган омиллар тариқасида акс этади.

Грузин психологлари томонидан установканинг турлича хислатлари (қўзғалувчанлик,динамиклик, статиклик, пластиклик-дағаллик, лабиллик-стабиллик, иррадиация-генерализация) ва типлари (диффуз, дифференциаллашган, фикциялашган) аниқланган. Уларнинг фикрича, установканинг баъзи бир хислатлари мутаносиблиги унинг ҳар хил типларини вужудга келтиради. Психоз ва неврозлар установканинг патологик ўзгаришларида ўз ифодасини топади. Шунингдек, установка инсон ҳукмронлигини ва қудратини ташкиллатиришнинг юксак даражаси саналади. У хулқ- атворнинг батартиблиги ва изчиллигининг асоси ҳисобланади. Уларнинг мулоҳазаларича, установка инсонинг муайян шаклда муносабат билдиришга юксак йўсинда умумлашган тайёргарлик ҳолати, яққол реакция натижасининг кодлаштирилган нейродинамик модели, мазкур реакция вақтини олдиндан пайқаш, қолаверса яхлит фаолият тузилишининг ажралмас жабҳаси ҳисобланади. Шунинг учун установка ўзгарувчанлик ва барқарорлик жипс бирлигини аниқлашга хизмат қилади. У ўзининг ўзгарувчанлик билан муносабат билдириши жавоб қайтаришнинг барқарорлигини таъмилайди.

Установканинг юксакроқ босқичи англаниш кўринишга эга бўлади. Гуруҳий ва жамоавий муносабатларда унинг аъзоларини ишонтириш (уларга таъсир ўтказиш) орқали муайян йўналишга сафарбар қилиш; фикрларда умумийликни вужудга келтириш ҳолатлари бунга ёрқин мисолдир. Ишониш ва ишонтириш одамларнинг характер хислатига, хулқ-атворига бевосита боғлиқ. Бу ҳолат психологияда экспериментал тарзда тадқиқ этилган. Масалан, синалувчиларга маълум вақт оралиғида соатига қарамай, секундларини ўз ичида санаш орқали бир минутнинг чўзилишини аниқлаш имкониятига эга бўлганлар. Кейинчалик бу санаш сигнал бериш билан текширилиб турилган, баъзан «ёлғон» сигналлар, яъни лампочка ёниш билан тажриба бўлинишга йўл қўйилган. қатнашчиларда экспериментаторга ишонч бўлганлиги сабабли хатоларга йўл қўйишган.

Мулоқот жараёнининг ҳам, гуруҳий жараёнларнинг ҳамда эгаси-субъекти ҳамда объекти аслида алоҳида шахс, конкрет одамдир. Шунинг учун ҳам ижтимоий психология алоҳида шахс муаммосини ҳам ўрганадики, уни ўша турли ижтимоий жараёнларнинг иштирокчиси ва фаол амалга оширувчиси деган нуқтаи назардан текширади. Маълумки, шахс муаммоси умумий психологияда ҳам, ёш психологияси ва педагогик психологияда ҳам, дифференциал, ҳуқуқий психология ва психологиянинг қатор махсус бўлимларида ҳам ўрганилади. Ҳар бир бўлим ёки тармоқ уни ўз мавзуи ва вазифалари нуқтаи назаридан шахсга таалуқли бўлган муаммоларни ёритади. Масалан, умумий психология шахсни психологик фаолиятнинг

маҳсули, алоҳида психик жараёнларнинг эгаси деб ҳисобласа, социология уни ижтимоий муносабатларнинг объекти деб қарайди.

Шахс муаммосига ижтимоий-психологик ёндашишнинг ўзига хослиги шундаки, у турли гуруҳлар билан бўладиган турли шаклдаги ўзаро муносабатларнинг оқибати сифатида қаралади. Яъни, ижтимоий психология аввало бирор гуруҳнинг аъзоси ҳисобланган шахс хулқ-атвори қандай қонуниятларга бўйсунишини, шахснинг мулоқотлар системасида олган таъсирлари унинг онгида қандай акс топишини ўрганади. Гуруҳнинг шахс психологиясига таъсири қай йўсинда содир бўлиши ижтимоий психологияда социализация, яъни ижтимоийлашув муаммоси билан узвий боғлиқ бўлса, бу таъсирларнинг шахс ҳатти-ҳаракатлари, хулқида бевосита қандай намоён бўлиши ижтимоий йўл-йўриқлар муаммоси билан боғлиқдир. Ана шулар асосида шахсда шаклланадиган фазилатлар ва уларнинг турли типдаги шахсларда намоён бўлишини аниқлаган ҳолда, шахс хулқ-атворини бошқариш механизмларини ишлаб чиқиш ижтимоий психологиянинг асосий вазифаларидан биридир.

§ 2. Шахснинг ижтимоий установкалари

Соф психологик маънода янгича тафаккур ва дунёқарашни шакллантирувчи ва ўзгартирувчи ижтимоий психологик механизм-бу **ижтимоий установкалардир**. Бу - шахснинг атроф муҳитида содир бўлаётган ижтимоий ҳодисаларни, объектларни, ижтимоий гуруҳларни маълум тарзда идрок этиш, қабул қилиш ва улар билан муносабатлар ўрнатишга руҳий ички ҳозирлик сифатида одамдаги дунёқарашни ҳам ўзгартиришга алоқадор категориядир.

Маълумки, шахсий майллар, установкалардан ташқари, унга ижтимоий установкаларнинг таъсири, ўз роли, статуси юзасидан баҳолаш тизимининг тўғри шаклланганлиги бунда алоҳида аҳамиятга эга.

Ўқитувчи талабаларда эсда олиб қолиш установкаларини ҳосил қилишда қайси материални узоқ муддат сақлашни, қайси туркумдаги материални сидирғасига эмас, балки моҳиятини тушуниб олишни, нималарни айнан эсда олиб қолишни, қандай ахборотларни ўз сўзи билан ифодалаган ҳолда хотирасига жойлашнинг йўл ва воситаларини тушунтириб бериши лозим. Установкалар таълим жараёнида объектив омил ва кундалик зарурият эканлигини талаба англаб етиши шарт. Улардаги оддий установкалар аста-секин ижтимоий установкага ўсиб ўтиб, шахсда қадриятни вужудга келтиради

§ 3. М.Смитнинг уч компонентли структураси

Ижтимоий установка муаммоси Ғарбда, айниқса, Америка Қўшма Штатларида ҳар тарафлама чуқур ўрганилган муаммолардан ҳисобланади. Америкалик олимлар унинг шахснинг аввалги ҳаётий тажрибасига, ундаги ижтимоий тасаввурларга боғлиқлигини ўрганиб, шахс хулқ-атворини турли шароитларда бошқарувчи механизм эканлигини исбот қилдилар. Улар ижтимоий установкани бир сўз билан-ъаттитюд" сўзи билан ифодалайдилар. 1942-йилдаёқ М.Смит аттитюднинг уч компонентли структурасини ишлаб чиққан. Бунга кўра аттитюдда уч қисм бўлиб, булар когнитив қисм, аффектив қисм ҳамда конатив қисмларидир.

Когнитив қисм — бу шахсдаги аттитюд объектига нисбатан билимлар, унинг одам томонидан англанишидир. Бунга шахсдаги билимлардан ташқари ғоялар, тасаввурлар, принциплар ва ҳоказолар киради.

Атттюднинг **аффектив қисми** — бу ўша объектни ҳиссий-эмоционал баҳолаш бўлиб, ёқтириш ёки ёқтирмаслик тарзидаги ҳиссиётлар киради. **Конатив қисм** ёки хулқ-атвор билан боғлиқ қисмга эса шу объектга нисбатан амалга ошириладиган ҳатти-ҳаракатлар, айнан хулқ-атвор киради.

Лекин баъзи олимларда установканинг айнан объектга ёки вазиятга нисбатан бўлиши мумкинлига ҳақида маълумотлар ҳам бор эди. Хусусан, Лапьернинг 1934-йилда ўтказган машҳур эксперименти бунга мисол бўлиши мумкин. Экспериментнинг мазмуни куйидагича эди. Лапьер иккита хитойлик талабалар билан АҚШ бўйлаб саёҳатга чиқади. Улар ҳаммаси бўлиб 252 та меҳмонхонада бўлишиб, уларнинг деярли барчасида (биттасидан ташқари) илиқ, самимий муносабатнннг гувоҳи бўлишади. Маълумки, ўша пайтларда иркий белги бўйича одамларга танлаб муносабатда бўлишар, хитойликлар ҳам сариқ танлилар сифатида камситиларди. Лапьер билан ҳамроҳ бўлган талабаларга муносабат билан олимга бўлган муносабат ўртасида деярли фарқ сезилмади. Саёҳат тугагач, Лапьер ўша барча меҳмонхона эгаларига миннатдорчилик хати ёзиб, яна ўша талабалар билан борса, яна ўшандай илиқ кутиб олишлари мумкинлигини сўради. Жавоб фақат 128 та меҳмонхона эгаларидан келди, уларнинг ҳам биттасида ижобий жавоб, 58 % да рад жавоби, қолганларида турлича формаларда ноаниқ жавоблар олинди. Бундан Лапьер шундай хулосага келди: демак хитой миллатига мансуб шахсларга нисбатан ижтимоий установка билан меҳмонхона эгаларининг реал хулқ-атворлари ўртасида фарқ бўлиб, аслида установка салбий эканлиги, вазиятга қараб эса, у бошқача-ижобий намоён бўлганлиги аниқланди.

Ижтимоий установкаларга хос бўлган умумий қонуниятлардан яна бири унинг узоқ муддатли хотира билан боғлиқлигидир. Айни вазиятларда шаклланган образлар узоқ муддатли хотирада сақланиб, у ёки бу вазиятда актуаллашади, яъни ъъжонланади". Масалан, баъзи бир этник стереотиплар ана шундай хотира образларидандир. Демак, ижтимоий установка объектга ҳамда конкрет вазиятга боғлиқдир.

§ 4. Установкага оид В.Вадовнинг диспозицион концепцияси ва унинг моҳияти

Ижтимоий муҳитнинг таъсири хулқ-атворда бевосита намоён бўлади. У ёки бу хулқ-атворнинг сабаби унинг мотивидир. Ижтимоий психология шахс хулқ-атворининг мотивлари сифатида ижтимоий установкаларни ўрганади.

Рус олими В.А.Ядов ўзининг диспозицион концепциясини яратиб, унда установкаларни тўрт босқич ва тўрт тизимли сифатида тасаввур қилган.

А) элементар установкалар (сет) - оддий, элементар эҳтиёжлар асосида кўпинча онгсиз тарзда ҳосил бўладиган установкалар. Уларни ўзгартириш учун моддий шарт - шароитларни ва одамдаги эҳтиёжлар тизимини ўзгартириш кифоя.

Б) ижтимоий установкалар (аттитуд) - ижтимоий вазиятлар таъсирида ижтимоий объектларга нисбатан шаклланадиган установкалар. Уларни ўзгартириш учун ижтимоий шарт - шароитлар ва шахснинг уларга нисбатан баҳо ва муносабатлари тизимини ўзгартириш керак.

В) базавий ижтимоий установкалар - улар шахснинг умумий йўналишини белгилайди ва уларни ўзгартириш эътиқодлар ва дунёқарашларни ўзгартириш демакдир.

Г) қадриятлар тизими - улар авлодлараро мулоқот жараёнининг маҳсули сифатида жамиятда қадр - қиммат топган нарсаларга нисбатан установка. Масалан, саҳиҳ ҳадислар шундай қадриятлардир, биз уларни танқидсиз, муҳокамаларсиз қабул қиламиз, чунки улар ҳам илоҳий, ҳам энг буюк инсонлар томондан яратилган ва авлоддан авлодга ўз қадрини йўқотмай келаётган қадриятлардир.

Ижтимоий установка шахс хулқ-атворининг ички, англанмаган ёки қисман англанган мотивларига киради. Масалан, бир кишига бадиий адабиётдан айнан бир гуруҳ асарлар ёқади. Лекин нима учун худди шу асарлар гуруҳи ёки шу адиб ёқишини тушунмайди. Ўша гуруҳдан янги бир китоб қўлга кирганда у албатта ёқиши керак деган тасаввурда бўлади. Шу маънода олиб қаралганда, ижтимоий установка шахсдаги англанмаган муносабатларга ўхшайди. Лекин аслида унинг табиати жуда мураккабдир.

Чунки ижтимоий установка тушунчасида муносабатлар ҳам, шахсий маъно ҳам, баҳолар системаси ҳам, билимлар ҳам ўз ифодасини топади. Яъни, ижтимоий установка шахснинг турли ижтимоий объектларга нисбатан муносабат билдиришининг ички механизмидир, шу объектлар билан ишлашга, уларни баҳолашга ҳамда маълум тарзда идрок қилишга тайёргарлик ҳолатидир.

VII-БОБ БЎЙИЧА ҚИСҚАЧА ХУЛОСА

Шахс ижтимоийлашувига психологик ёндашишнинг ўзига хослиги шундаки, у турли гуруҳлар билан бўладиган турли шаклдаги ўзаро муносабатларнинг оқибати сифатида қаралади. Яъни, ижтимоий психология аввало бирор гуруҳнинг аъзоси ҳисобланган шахс хулқ-атвори қандай қонуниятларга бўйсунишини, шахснинг мулоқотлар системасида олган таъсирлари унинг онгида қандай акс топишини ўрганади.

Одатда установка деганда, билиш фаолияти билан бевосита боғлиқ бўлган эҳтиёжни маълум услубда қондиришга руҳий жиҳатдан тайёр турišлик тушунилади. Установка шахснинг ўзи англаб етмаган муайян руҳий ҳолати ёки майлидир. Бундай ҳолатда шахс бирон бир эҳтиёжни қондириш мумкин бўлган маълум фаолиятга нисбатан руҳан тайёр туради. Установканинг мавжудлиги ва унинг қонуниятлари экспериментал тарзда таъкидлаб ўтилган илмий мактаб намояндалари томонидан аниқланган.

Ижтимоий установка шахс хулқ-атворининг ички, англанмаган ёки қисман англанган мотивларига киради. Масалан, бир кишига бадиий адабиётдан айнан бир гуруҳ асарлар ёқади. Лекин нима учун худди шу асарлар гуруҳи ёки шу адиб ёқишини тушунмайди. Ўша гуруҳдан янги бир китоб қўлга кирганда у албатта ёқиши керак деган тасаввурда бўлади.

Ижтимоий установкаларга хос бўлган умумий қонуниятлардан яна бири унинг узоқ муддатли хотира билан боғлиқлигидир. Айни вазиятларда шаклланган образлар узоқ муддатли хотирада сақланиб, у ёки бу вазиятда актуаллашади, яъни ъъжонланади". Масалан, баъзи бир этник стереотиплар ана шундай хотира образларидандир. Демак, ижтимоий установка объектга ҳамда конкрет вазиятга боғлиқдир

Мавзу юзасидан назорат учун саволлар:

1. Установка тушунчасини изоҳланг.
2. Шахс установкаларига таъриф беринг.

3. Шахснинг ижтимоий установкаси нимадан иборат.
4. М.Смитнинг уч компонентли структураси.
5. Установкага оид В.Вадовнинг диспозицион концепцияси.
6. Элементар установкаларга изоҳ беринг.
7. Ижтимоий установка аттитуд нима?
8. Когнитив қисм тушунчасини изоҳланг.
9. Установкага мисол келтиринг.

VIII-БОБ
ШАХСДА АГРЕССИЯНИНГ НАМОЁН БЎЛИШИ

§ 1.Шахслараро муносабатларда агрессиянинг намоён бўлиши

Мавзу юзасидан таянч сўзлар:
Агрессия, зид,мотивацион, психопатизация, филогенетик, адаптив, импульсив, аналитик психология, психика, императив, жонсиз хужум, тажовузкор.

Агрессия муаммоси жамият тараққиётининг ҳозирги босқичида энг долзарб муаммолардан биридир. Психологик адабиётда тажовузкорлик ва тажовузкор хатти-ҳаракатлар масаласи мураккаблиги ва кўп қирралилиги билан тавсифланади, чунки бу ҳодисани таҳлил қиладиган кўплаб манбаларга қарамасдан, психология ҳали тажовуз ва тажовузкор хатти-ҳаракатларнинг ягона ва умумий қабул қилинган таърифини шакллантирмаган, шунингдек уларнинг моҳияти ва намоён бўлиш чегараларини белгилайди.

Агрессия (лотинча "«агрессио" дан - ҳужум, жиноят) - кишиларнинг жамиятда яшаш нормалари ва қоидаларига зид келадиган, ҳужум (жонли ва жонсиз) объектларига зарар етказадиган, одамларга жисмоний зарар етказадиган (салбий кечинмалар, танглик ҳолатлари, қўрқув, тушкунлик ва бошқалар.).

В. В. Юрчук агрессив хулқ-атворни мотивацион хулқ-атвор, бошқа шахсларга ҳужум-ҳужум ёки жисмоний зарар етказадиган, уларга ноқулайлик, тушкунлик, кескинлик, қўрқув, ғайритабиий психопатизация туғдирадиган қилмиш деб ҳисоблайди.

Адабиётлар маълумотлари таҳлили шуни кўрсатдики, ташқи ва ички психологияда тажовузкорлик ва тажовузкор хатти-ҳаракатларнинг ягона таърифи йўқ.

К. Лорензга фикрига кўра, "тажовузкорлик" атамаси ғазаб, адоват, нафрат, ғазабни англатади. У ҳеч қандай рангли эмас-на салбий, на ижобий, нейтрал. "Бунинг сабаби, масалан, ғазаб ҳар доим ҳам шахс ёки жамият учун салбий эмас. Муаллиф инсоният эришган ютуқларнинг кўпчилигига қаҳр-ғазабсиз эришилмас эди, деб ҳисоблаган, чунки у фаолиятнинг бошланиши индивидуал ва гуруҳий фаолиятнинг пайдо бўлиши учун бир хил ҳолат бўлиб хизмат қилган. Шу билан бирга, жамиятга наф келтирувчи айрим кўнгилсизликлар ҳам бўлмасди.

Э.Фром талқинида "агрессия" сўзи бу ғайриоддий феълдир ва шунинг учун у тўғридан-тўғри тўлдирувчи билан боғланмайди; сиз "кимгадир ҳужум қилиш"учун бировга ҳужум қилишни айтолмайсиз. Асл маънода "тажовузкор бўлиш", "мақсад сари кечикмасдан, қўрқмасдан ёки шубҳасизлик билан ҳаракат қилиш" каби маъноларни англатган." Улар, шунингдек, шахс хулқ - атворидаги тажовуз ва баджаҳл тажовузни таклиф этганлар. Шу билан бирга, яхши тажовузкор хулқ-бу биологик адаптив жараён бўлиб, ҳаётни таъминлашга ҳисса қўшади ва психикада шахснинг ҳаётий манфаатларига таҳдид солишидан бошқа нарса эмас. Ижобий агрессиянинг филогенетик келиб чиқиши бор. Ҳайвонот дунёсида ҳам, инсонларда ҳам шахс ёки гуруҳнинг турли хил салбий ҳолатларга ёки уларнинг ҳаётий манфаатларига таҳдид соладиган хавфга жавобидир. "Инсон ва ҳайвонларда топилган филогенетик жиҳатдан кўмилган тажовуз адаптив, мудофаа жавобидан бошқа нарса эмас."Реакциянинг бу тури шахсда нафақат асосий биологик эҳтиёжларни қондиришга қаратилган хавф ёки таҳдидга жавобан, балки тиқилинч, ҳаракатланиш учун чекланган жой, юқори ҳарорат ва ҳоказо омиллар таъсирида ҳам ҳосил бўлади. Шундай қилиб, Э.Фром фикрига кўра, тажовузнинг бу тури-мудофаа агрессияси-биологик келиб чиқиши бор, адаптив вазифасини бажаради ва ҳаётини сақлаб қолиш учун ҳисса қўшади. Бу талқинда агрессия шахс муҳитини барқарорлаштириш ёки оптималлаштиришга ёрдам берувчи, фаолиятнинг яшаши ва шаклланиши воситаси бўлиб хизмат қилади.

Э.Фром томонидан тасвирланган тажовузкор хулқ-атвор турига келсак, у биологик эҳтиёжлар билан хеч қандай алоқаси бўлмаган ва адаптив ҳимоя механизми ёки воситаси бўлмаган тажовуздир, чунки у фақат зарарли компонентга қаратилган.

З. Фрейд дастлаб агрессияни намоён бўлиши ва эрта болалик даврида инстинктив либидинал интилишларнинг бостирилиши натижасида кўриб чиққан. Кейинчалик тадқиқотчи ўз фикрини бироз қайта кўриб чиқади-тажовузкор хатти-ҳаракатларнинг асосий манбаи ва ҳаракатлантирувчи кучи учун тадқиқотчи танатос ва эрос ўртасидаги зиддиятни олади. Бундай ҳолда агрессия зарарсизлантиришнинг деярли иложи бўлмаган доимий озод энергия деб тушунилади, чунки бу зарарсизлантиришнинг оқибатлари руҳият учун ҳалокатли ва кўпинча ҳалокатли оқибатларга олиб келади. У агрессив хулқнинг қуйидаги турларини аниқлади: импульсив шафқатсизлик, нейтрал ва деструктивлик.

Импульсив зўравонлик жинсий мустақил равишда содир бўлади ва ўз-ўзини сақлаш инстинктларига асосланган. Уларнинг мақсади реал хавф-

хатарлардан хабардор бўлиш ва ўз ютуқларидан ўзларини ҳимоя қилишдир. Бу тажовузкор хатти-ҳаракат яшаш учун зарур бўлган нарсаларни ҳимоя қилиш ёки ҳаётий манфаатларга таҳдидлардан ҳимоя қилишга қаратилган. Муаллиф учинчи турини қуйидагича тасвирланган: "лекин у ҳар қандай жинсий мақсад қандай ҳолда пайдо бўлса ҳам, қирғин, ғазаб бўлиб кўринади, биз инстинктни қондириш, лаззатланишда юқори даражада қониқиш олиш лозим, бўлмаса агрессия шаклланади.

С. Г. Юнг аналитик психологиясида агрессив хулқ тушунчаси "соя" тушунчаси билан чамбарчас боғлиқ - коллектив ва эго идеалларининг талабларига жавоб бермайдиган онгсиз ёки репрессия қилинган руҳий таркиб. Юнг агрессив хулқ-атворни зарарсизлантириш жараёнида шахсни ўраб турган воқеликда намоён бўлгач, шахс ва жамиятга намоён бўлишида амалга оширишдан кўра кўпроқ зарар етказиши мумкин бўлган, тажовузни бостирмайдиган ҳайвон шаклларини пасайтиради.

А. Басс таърифига кўра, тажовузкор хатти-ҳаракатлар таҳдидни ўз ичига олган ёки бошқаларга зарар етказадиган ҳар қандай хатти-ҳаракатдир.

А. Басс агрессив хулқ-атвор кўринишларини қуйидаги мезонлар бўйича таснифлашни таклиф қилди: а) жисмоний - оғзаки; б) фаол - пассив; В) бевосита - билвосита. Бу мезонларни таққослашдан агрессив хулқ-атворнинг саккиз тоифаси олинган бўлиб, улар асосан агрессив хулқ-атворнинг мумкин бўлган аксарият кўринишларини қамраб олади. У қуйидаги саккизта учликни аниқлади, у тажовузкор хулқ-атвор тоифаларига асосланган:

1) жисмоний-фаол-тўғридан-тўғри;
2) физик-фаол-билвосита;
3) жисмоний-пассив-тўғридан-тўғри;
4) жисмоний-пассив-билвосита;
5) оғзаки-фаол-тўғридан-тўғри;
6) оғзаки-фаол-билвосита;
7) оғзаки-пассив-тўғридан-тўғри;
8) оғзаки-пассив-билвосита.

Бу ёндашув моҳиятан тавсифий ҳисобланади: агрессив хулқнинг тавсифий томонини таснифлайди. Шу билан бирга агрессивлик таърифларини ёритишнинг маълум тўлиқлигини даъво қилади.

Л. С. Виготский инсониятнинг тарихий ривожланиши жараёнида хулқ-атворнинг маданий шакллари пайдо бўлади ва шаклланади, ҳар бир ёш даврининг бошига келиб, шахс ва унинг атроф-муҳит ўртасидаги ўзига хос ва аниқ муносабатлар шаклланади. Ривожланишнинг ижтимоий вазият омили агрессивлик ва агрессив хулқ-атворнинг шаклланишига сезиларли таъсир

кўрсатади. Агар бу даврга келиб шахс ривожланадиган ижтимоий муҳит қатъий, императив, агрессив характерга эга бўлса, агрессив хулқ-атвор, бу муҳитда яшаш нормаси сифатида ҳар томонлама шаклланади. Бошқача қилиб айтганда, муаллиф тажовузкорлик ва тажовузкор хулқ-атворни шахсни ўраб турган ижтимоий муҳитга мослашиш шакли сифатида баҳолаб, унинг муҳит нормалари билан биргаликда баҳолади.

Л. М. Семенюк тадқиқотларида агрессив хатти-ҳаракатлар жамиятда инсон мавжудлигининг қоидалари ва нормаларига зид бўлган, жонли ёки жонсиз ҳужум объектларига зарар етказадиган, жисмоний шахсларга зарар етказадиган ва (ёки) уларга руҳий ноқулайлик туғдирадиган мақсадли зарарли хатти-ҳаракатлар деб тушунтиради. Бу қўлга олиш мақсадида ўз ташаббуси билан ҳужум қилиш, таҳдид, ташланиш истаги ҳар қандай шахс ёки ҳолатга душманликдир. У аниқ намоён бўлган шакл-кўполлик, ҳужум, ҳамда яширин норозилик ва иллат шаклига эга бўлиши мумкин. Тажовузкор хулқ-атворнинг умумий кўриниши кўполлик каби психологик ҳодисадир

§ 2. Агрессия шахснинг кимгадир зиён етказиш мақсадида вербал ёки жисмоний зарар етказиш эканлиги

Агрессиянинг иккита асосий тури мавжуд:

- оғзаки, салбий фарёд ёки осҳиқсҳасига салбий луғатда ифодаланганда;
- жисмоний, калтакласҳ, ҳалокат, қотилликка уринисҳ содир бўлганда.

Авто-тажовуз билан салбий ўзига қаратилган бўлиб, ўзини ҳар қандай бузғунсҳи ҳаракатлар сифатида намоён қилади. Усҳбу турдаги тажовузнинг сҳиори: "Мени ёмонроқ бўлисҳга рухсат беринг".

Психологлар биз кўриб сҳиқаётган нарсаларни қуйидаги мезонларга кўра бир несҳа турларга ажратадилар: намоён бўлисҳ усули, йўналисҳи, сабаблари, ифодаланисҳ даражаси. Бу ҳолатда ўз-ўзини тасҳхис қилиш деярли мумкин эмас, сҳунки кўп ҳолларда тажовузкор ўзини оқласҳга интилади, муаммони кўрмайди ва кўрисҳни хоҳламайди ва айбни босҳқаларга юклайди.

Оғзаки тажовуз

Усҳбу турдаги тажовузнинг тасҳқи кўринисҳлари жуда ифодали. Бу ғазабланган фарёд, лаънат ва лаънат бўлисҳи мумкин. Кўпинсҳа улар имо-исҳоралар билан тўлдирилади - эркак ҳақоратли ёки таҳдидли имо-исҳоралар қилиши, мусҳтини силкитисҳи ва тебранисҳи мумкин. Ҳайвонот дунёсида эркаклар бу турдаги тажовузкорликдан фаол фойдаланадилар: ким баландроқ

овоз сҳиқариб, кейин ўзини ҳудуднинг эгаси деб эълон қилса, осҳиқ жанжал камроқ бўлади.

Бироқ, сабаблари руҳий саломатликда ҳам, ижтимоий босимда ҳам бўлисҳи мумкин бўлган эркаклардаги оғзаки тажовуз унсҳалик зарарсиз эмас. Бу яқин атрофда ясҳасҳга мажбур бўлганларнинг руҳиятини бузади. Болалар алоқанинг ғайритабиий моделига ўрганадилар, оталик хатти-ҳаракатларини норма сифатида қабул қиладилар.

Жисмоний тажовуз

Агрессив хатти-ҳаракатларнинг экстремал сҳакли, одам қисҳқириқ ва таҳдидлардан фаол жисмоний ҳаракатларга ўтганда. Энди бу шунсҳаки мусҳтнинг таҳдидли тебранисҳи эмас, балки зарба. Эркак ҳатто энг яқин одамларга ҳам жиддий сҳикаст етказисҳи, Шахсий нарсаларни бузисҳи ёки бузисҳи мумкин. Инсон ўзини Годзилла каби тутади ва ҳалокат унинг асосий мақсадига айланади. Бу қисқа портласҳ бўлисҳи мумкин, том маънода битта зарба ёки кўп соатлар учун даҳсҳатли тусҳ, шунинг учун эркакларда тажовуз энг хавфли ҳисобланади. Сабаблари жуда босҳқасҳа дейилади - "у мени қўзғатди" дан "мен эркакман, сиз мени ғазаблантира олмайсиз". Бу қанчалик жоиз деган саволни бериб, Жиноят кодексини қўлланма сифатида қабул қилиш яхсҳидир. Оқ ва қора рангда танага зарар етказилисҳи айтилган турли даражаларда оғирлик, қотилликка суиқасд ва Шахсий мулкка қасддан зарар етказисҳ жиноят ҳисобланади

§ 3. Агрессия турлари

Агрессия умидсизлик (муҳим мақсадларга эрисҳисҳга халақит берадиганларга нисбатан тажовузкорлик), беихтиёр ва таъсирсҳан бўлиши мумкин. У ҳам бўлисҳи мумкин **қасддан** ва **инструментал** (агрессия фақат мақсадга эрисҳисҳ воситаси сифатида қўлланилганда). Агрессия барқарор хусусият сифатида сҳаклланади <u>ноқулай шароитлар</u> Шахснинг ақлий ривожланиш унинг ижтимоий идентификацияси сҳаклланмаганлигининг кўрсаткисҳидир. Шахснинг тажовузкорлик даражаси ижтимоийлашув даражаси қанчалик паст бўлса, шунсҳа юқори бўлади. Айтисҳимиз мумкинки, Шахснинг тажовузкорлик даражаси унинг ижтимоийлашув даражасининг кўрсаткисҳидир.

Агрессия қуйидаги кўринишларда намоён бўлади.

1. **Оғзаки**. Кўпол сўзлар, камситувсҳи сўзлар, ёмон ҳазиллар, таҳдидлар ва лаънатларнинг мавжудлиги характерлидир. Бундай хатти-

ҳаракатлар тажовуз йўналтирилган объектга, руҳий оғриқ ва маънавий азобларга сабаб бўлади.

2. **Жисмоний**. Агрессия ғазабга қаратилган объектнинг соғлиғига зарар этказисҳ билан бирга келади. Жанжал ҳужум, жанжал билан бирга бўлисҳи мумкин.

3. **Ҳимоя сҳакли.** Масалан, хотин мусҳт билан ҳужум қилган эридан ўзини ҳимоя қилиш учун унинг босҳига пин билан урганида.

Агрессия (жаҳлдорлик) амалиётда салбий ҳолат бўлиб, шахслар ўртасида низо келиб чиқишига олиб келади. Айрим ҳолатлардагина ижобий бўлиши мумкин. Инсон соғлигига хавф солади, чунки асабийлашиш натижасида салбий вазиятларни юзага келтиради.

- Жисмоний агрессия (кимгадир нисбатан жисмоний ҳаракат).
- Ғазабланиш (қўполлик, жаҳлдорлик).
- Вербал агрессия (тажовуз, бақириш, жанжаллашиш).
- Билвосита агрессия йўналтирилган (қўпол ҳазил ва жанжал) ва йўналтирилмаган (жамоат олдида бақириш).
- Салбий қарашлар.

Агрессия шакллари:

Жисмоний агрессия жисмоний зарарланишни билдиради.Яъни юз қиёфасини ўзгариши, юзни қизариб кетиши ва қўлларни қалтираши ва овозини ўзгариб кетишида намоён бўлади.

Вербал агрессияда сўз орқали хақорат қилиш, руҳан чўктириш кабилар рўй беради.

Пассив агрессия сўзлашмаслик, қаршилик ёки қарама-қарши ҳаракат қилиш кўринишида намоён бўлади.

Фаол агрессия жаҳлини кўрсатади ва иккинчи шахсга нисбатан жисмонан тажовуз қилади.

Тўғридан-тўғри агрессияда жисмонан ва руҳан зарар етказилади.

Билвосита агрессия иккинчи шахсни яқинлари ва мол-мулкига зарар етказади ёки сўз орқали ҳақоратлайди. Қаршилик билдиради.

Агрессиянинг саккиз тури мавжуд бўлиб, иккита тоифага бўлинади.

1. Агрессив шахснинг иккинчи шахсга қарашлари
2. Ҳақоратланаётган шахсни муносабати (реакцияси).

Агрессия қуйидаги турларга бўлинади.

Агрессияга киришиш. Агрессор психик ва жисмоний зарар етказади бироқ куч ишлатмайди.

Ҳимояланган агрессия. Бошқа одамлар томонидан иккинчи шахсга зарар етказиш (у ҳақида салбий муносабат билдириш).

Қасос олиш агрессияси. Олдинги маънавий зарар олгани учун қасос олиш. ***Игво ва найранг*** билан таъсир кўрсатиш. Агрессивлик реакциясини найранг қилиш орқали кўрсатиш.

Ҳеч қандай мотивларсиз агрессивликни намоён этиш. Жаҳлдор шахс ўзини жабрланган қилиб кўрсатади.

Агрессияни бошқарам олмаслик. Психологик зўриқиш ва салбий ҳиссиётлардан фориғ бўлиш мақсадида агрессив ҳаракат қилиш.

Ундовчи агрессия агрессив хулқ-атворни кўрсатади ва ташқи таъсирлар натижасида ўз жаҳлини намоён этади.

Санкция берувчи агрессия ижтимоий меъёр ва талабларга риоя қилади ҳамда унга амал қилади.

Агрессив одамлар маълум фазилатларга эга бўлисҳи мумкин, улар кўпинсҳа босҳқаларни ўз дусҳманлари деб билисҳади. Лўпинсҳа бундай Шахслар ўзини паст баҳолайдилар, тажовузкорлик орқали улар ўзларини тасдиқласҳга ҳаракат қилади. Ўз муаммолари учун босҳқа одамларни айбласҳ тенденцияси мавжуд.Энг кисҳик "усҳқун" дан "портласҳ" юз беради.

§ 4. Агрессиянинг фрустрация назарияси
(Фрустрация маълум бир мақсад йўлида учрайдиган тўсиқ эканлиги ва унинг бевосита агрессияга олиб келиши)

Фрустрация бу агрессиянинг бир кўринини саналади. Д.Доллард, Д Миллер, Д. Маурер томонидан асосланган. Улар фрустрация агрессияни келтириб чиқаришини таъкидлайдилар. Натижада хулқ-атворни намоён этишга тўсиқ бўлади, мақсадга йўналтирилган ҳаракатни бажаришга имкон бермайди. Агрессивлик зўравонлик билан ҳаракат қилишга мажбурлайди. Шахснинг тажовузкорлиги ижтимоийлашувдаги нуқсонлар, салбий таъсир ва Шахснинг ақлий ўзини ўзи босҳқарисҳидаги умумий нуқсонлар билан боғлиқ. Бироқ, бу эрда генетик аномалиялар ва Шахснинг эндокрин-гуморал ҳолатнинг ўзига хос хусусиятлари ҳам муҳим рол ўйнайди. Шахснинг тажовузкорлиги мураккаб мултифакториал шартлилик. Шахслар ўзларининг асосий қадриятларига таҳдид соладиган вазиятларга тажовузкорлик билан муносабатда бўлисҳади. Ақлий ўзини ўзи босҳқарисҳдаги нуқсоннинг намоён бўлисҳи сифатида тажовузкорлик Шахснинг заифлиги билан боғлиқ. Стрессга қарсҳи ҳимоя, импулсивлик даражаси осҳди тасҳвисҳ. Агрессив типларнинг шаклланишида уларнинг эрта эмоционал маҳрумлиги қайд этилган (ижобий

ҳис-туйғуларнинг этисҳмаслиги ерта болалик), муомаланинг іафқацизлиги, ота-оналарнинг қаттиқ муносабати ва яқин атроф-муҳит. Кўпинсҳа тажовузкорлик оилада, кисҳик гуруҳларда авторитар ҳокимиятга қарсҳи курасҳ сифатида ривожланади, агар Шахс тажовузкор ҳаракатлар орқали ўзини ўзи тасдиқласҳ учун ягона имкониятга эга бўлса. Шундай қилиб, ақлий анормал шахсларнинг хатти-ҳаракатларининг умумий хусусияти - бу нотўғри реакциялар, психо-травматик таъсирларга беқарорлик, бузилган механизмлар. психологик ҳимоя, ақлий бузилисҳга тайёрлик, муайян турдаги реакцияларнинг назорацизлиги. Шахс учун қийин вазиятларда ақлий тартибсизлик Шахснинг барсҳа онгли фаолиятини умумий эмоционал эгалласҳга олиб келади - онгнинг торайисҳи. Бу шартлар билан бирга келади мантиқий фикрлаш, таклиф ва аутосуггестибилитй ортди, обсесиф ҳолатлар, атроф-муҳит билан зиддиятли ўзаро.

Агрессив хулқ-атворни тушунтириш учун қандайдир тарзда боғланган бир қатор сабаблар, шартлар ва мотивларни келтириш жуда кенг тарқалган. Ғазаб ёки босилган ғазаб, болалик давридаги эътиборсизлик, зўравонлик ҳақидаги филмлар ва компютер ўйинлари, тенгдошарнинг босими ёки "салқин" деб кўрисҳ истаги - буларнинг барсҳаси одамларнинг тажовузкор хатти-ҳаракатларини тушунтириши мумкин.

Ҳар хиллари ҳам бор илмий усуллар ва тажовузкор хатти-ҳаракатни тушунтириш усуллари.

Драйв назарияси: тажовуз - бу "ички инстинкт"

"Агрессия" тушунчаси психоанализ туфайли машҳур бўлди. Қувончинсон ҳатти-ҳаракатларини бошқарадиган асосий туйғудир. Худди шундай муҳим ҳис-туйғулар ёки драйвлар - бу завқланиш истаги (либидо) ва ҳалокат ёки ўлим инстинкти (деструдо). Ўлим инстинктини бостириш, худди либидони бостириш каби, жиддий руҳий касалликларга олиб келиши мумкин. Агар бирор кисҳи тажовузни бартараф эта олмаса, у унга қарсҳи сҳиқади. Психоанализ нуқтаи назаридан бундай бостирилган тажовузкор (авто-агрессив) ҳаракатларнинг сҳақллари хилма-хилдир. Баъзи одамлар асабий рависҳда тирноқларини тисҳлайдилар, босҳқалари кўз олдида вазн йўқотадилар. Ўз жонига қасд қилиш ҳолатлари ҳам мавжуд. Усҳбу назариядан қуйидаги хулосалар чиқариш мумкин: агар ҳалокат инстинкти инсонга хос бўлса, унда, албатта, уни бостирисҳ керак эмас. Аксинсҳа, у тўлиқ намоён бўлисҳи керак. Бундан тасҳқари, инсон бу инстинктни босҳқарисҳни ўрганиши керак. Акс ҳолда, бу ўз-ўзини йўқ қилишга ёки атроф-муҳитни йўқ қилишга олиб келисҳи мумкин.

Социобиологияда қо'лланиладиган инстинктлар назариясига асосланиб, тажовузкор хулқ-атворни қуйидагисҳа изоҳласҳ мумкин: одам о'зини о'зи сақлаб қолисҳ ва содир бо'лаётган воқеаларга мосласҳисҳ мақсадида о'зини агрессив тутади. Усҳбу назариялардан бири, масалан, "буг ъкозонлари назарияси" га тегисҳли бўлисҳи мумкин. У биринсҳи марта инсон хатти-ҳаракатларини ўрганган Конрад Лоренз томонидан исҳлаб сҳиқилган. Унинг сўзларига кўра, инсон доимо мавжуд еркин энергия бу унинг танасида тўпланади. Агар бу энергиянинг маълум миқдори аллақасҳон тўпланган бўлса, у ҳолда тажовузкорлик сҳаклида сҳиқарила босҳлайди. Шундай қилиб, "портласҳ содир бўлисҳи" учун бирон бир махсус тасҳқи ҳодиса умуман керак эмас. Одамни ўзидан ҳайдасҳ учун ҳар қандай арзимас нарса этарли. Тинсҳланисҳ учун кўп одамлар спорт билан шуғулланисҳади ёки ўтин кесисҳади. Албатта, бундай фаолият ҳақиқатан ҳам "вентиляция клапан" вазифасини бажарадими ва жамият учун зарарли бўлган тажовузкор хатти-ҳаракатларнинг олдини оладими, деган савол туғилисҳи мумкин. Аксинсҳа: бу ўз-ўзини тинсҳлантирисҳ усули (хис-туйғуларга йўл қўймаслик) фақат тажовузкор хатти-ҳаракатни рағбатлантирадиганига кўп ҳаволалар мавжуд.

Агрессия ва умидсизликнинг сабаблари назарияси: умидсизлик натижасида тажовуз

Агрессив хатти-ҳаракатларнинг босҳқа тушунтиришлари ўз исҳига олади тасҳқи омиллар, "буг ъкозони" назариясида кисҳик ҳисобланган. Агрессия ва умидсизликнинг сабаби назариясига кўра, тажовуз умидсизлик ҳолатининг натижасидир. Бу ҳолат инсон ўз мақсадига эрисҳа олмаганида юзага келади, сҳунки унга ҳақиқий ёки хаёлий тўсиқ тўсқинлик қилади. Шу билан бирга, одам ўзини заиф, носҳор ва сҳарсҳаган ҳис қилади. Бироқ, тажовуз нафақат умидсизлик натижасида юзага келисҳи мумкин. Аксинсҳа, ҳар қандай умидсизлик ҳолати тажовузни келтириб сҳиқармайди. Катта эхтимол билан, агар тажовузнинг олдини олисҳ этарли даражада кусҳли бўлмаса ва тажовузни келтириб сҳиқарадиган қўсҳимсҳа омиллар мавжуд бўлса пайдо бўлади. Янги тадқиқотларга кўра, тажовузкор хатти-ҳаракат одамнинг ҳали ҳам борлиги билан изоҳланисҳи мумкин болалик тажовузкор бўлисҳни ўрганиш. Болалар, агар улар тажовузкорлик қилсалар, муваффақиятга эрисҳисҳларига исҳонисҳади. Улар босҳқа болалар ва уларнинг ота-оналари баъзи вазиятларда тажовузкорлик билан ҳаракат қилишларини ва шу туфайли маълум натижаларга эрисҳисҳларини кўрисҳади. Шунинг учун, агар болалар шундай қилиш орқали керакли

натижаларга эрисҳаман деб ўйласа, улар бундай ҳатти-ҳаракатни нусхаласҳни босҳлайдилар. Усҳбу назарияга асосланиб, буни таъкидласҳ мумкин оммавий ахборот воситалари, айниқса телевизор, болаларнинг ҳатти-ҳаракатларидаги тажовузкорликка катта таъсир кўрсатади. Бироқ, тадқиқотлар шуни кўрсатадики, бу фикр асосан нотўғри. Болалар филмлардаги баъзи қаҳрамонларга тақлид қилишга мойил бўлисҳса-да, улар ҳали ҳам ҳал қилувсҳи таъсирга эга " ҳақиқий одамлар Уларни ўраб турган ва улар кимдан нимандир ўрганишади.

Сўнгги пайтларда тобора кўпроқ тадқиқотсҳилар инсоннинг тажовузкор ҳатти-ҳаракатларининг сабабларини тушунтирувсҳи ижтимоий-когнитив моделни такомилласҳтирисҳ устида исҳламоқда. Олимлар тажовузкор ҳатти-ҳаракат маълумотни қайта исҳласҳ жараёнида бузилисҳ натижаси эканлигидан келиб сҳиқади, бу эса вазиятни нотўғри идрок этисҳга олиб келади. Педагогик ва терапевтик амалиётда тажовузкор ҳатти-ҳаракатларни таҳлил қилишнинг ижтимоий-когнитив усули энг самарали ҳисобланади. Усҳбу усул ёрдамида бузилисҳларни мақсадли рависҳда тасҳҳисласҳ ва инсоннинг ривожланисҳ босқисҳига мувофиқ зарур стимулларга таъсир қилиш мумкин.

Ўз-ўзидан бу ёқимсиз ва нафақат тўсатдан негативликка ботган босҳқаларга, балки тажовузкорларнинг ўзига ҳам. Дарҳақиқат, иккинсҳиси орасида зўравон ҳис-туйғуларни босҳқа одамларга ёки нарсаларга сеписҳни ёқтирадиган клиник ёвуз одамлар унсҳалик кўп эмас. Оддий одамлар ҳам бундай портласҳларга қодир, лекин кейин улар пусҳаймонликни босҳдан кесҳирисҳади, айбларини тузатисҳга ҳаракат қилишади ва ҳесҳ бўлмаганда ўзларини назорат қилишга ҳаракат қилишади. Агрессия эркакларда айниқса ҳалокатли, бунинг сабаблари шунсҳалик узоқ ва ғалати бўлисҳи мумкинки, муаммонинг мавжудлиги вазиятнинг барсҳа исҳтироксҳиларига аён бўлади.

Эркак тажовузкорлигининг турлари

Дарҳол шуни таъкидласҳ керакки, салбий ҳис-туйғулар фақат эркакларга тегисҳли эмас. Аёллар худди тажовузкор бўлисҳга қодир, улар ўз ҳаракатларига ва сўзларига эргасҳмайдилар. Парадокс шундаки, эркакларнинг тажовузкорлиги қисман ижтимоий жиҳатдан мақбул деб ҳисобланади. Албатта, ҳаддан тасҳқари кўринисҳлар қораланади, аммо эркаклардаги тажовуз каби ҳодиса учун кўплаб асослар мавжуд. Сабаблари жуда хилма-хил бўлисҳи мумкин - рақобатдан соғлиқ шароитларига қадар.

Мотивацияланмаган эркак тажовузкорлигининг хусусиятлари

Ғазабнинг намоён бўлисҳини шартли рависҳда асосли ва мотивсиз бўлисҳ мумкин. Эҳтирос жазирамасида кўрсатилган тажовузни тушунисҳ ва қисман окласҳ мумкин. Бу кўпинсҳа "адолатли ғазаб" деб аталади. Агар кимдир бу одамнинг қариндосҳларини хафа қилса, уларнинг ҳаёти ва соғлигига тажовуз қилса, унда тажовузкор жавоб ҳесҳ бўлмаганда тушунарли.

Муаммо эркакларда бундай тажовузкорлик ҳужумлари бўлиб, уларнинг сабабларини бир қарасҳда ҳисоблаб бўлмайди. Унга нима тусҳди? Мен оддий одам эдим ва бирдан улар буни ўзгартирдилар! Ҳар қандай сҳаклда, оғзаки ёки жисмоний сҳаклда пайдо бўладиган тўсатдан ғазабланган ғазабнинг гувоҳлари тахминан шундай жавоб берисҳади. Аслида, ҳар қандай ҳаракатнинг сабаби, тушунтириши ёки мотиви бор, лекин улар ҳар доим ҳам юзаки бўлмайди.

Ўрта ёсҳ тусҳкунлиги

Агар бундай ҳолатлар илгари кузатилмаган бўлса, унда 35 ёсҳли эркакда тўсатдан тажовуз кўпинсҳа максимализм даври билан боғлиқ бўлисҳи мумкин ва эркак ҳамма нарса ҳақиқатан ҳам шундайми ёки йўқлигини ўлсҳасҳни босҳлайди. қабул қилинган қарорлар тўғри эди, бу хато эмасми. Том маънода ҳамма нарса шубҳага тусҳади: бу оилами, бу аёлми, мартаба тўғри танланганми? Ёки босҳқа институтга бориб, кейин босҳқасига турмусҳга сҳиқисҳ ёки умуман турмусҳга сҳиқмаслик арзийдими?. Шубҳалар ва иккиланисҳ, ўтказиб юборилган имкониятларнинг кескин туйғуси - буларнинг барсҳаси силкитади асаб тизими, бағрикенглик ва хусҳмуомалалик даражасини пасайтиради. Ҳамма нарсани бир силтаб ўзгартирисҳга ҳали вақт бордек туюлади. Атрофдагиларнинг ҳаммаси рози бўлиб туюлди, улар бу руҳий импулсни тушунмайдилар. Ахир, уларни кусҳ билан ўз ўрнига қўйисҳ мумкин, сҳунки улар яхсҳиликни тушунмайдилар. Яхсҳиямки, ўрта ҳаёт инқирози эртами-кесҳми ўтиб кетади. Шу билан бирга, асосийси, умидсизлик даврлари нормал эканлигини унутмасликдир, аммо бу сизнинг ҳаётингизни бузисҳ учун сабаб эмас.

Нафақа даври депрессияси

Ёсҳ инқирозининг иккинсҳи босқисҳи нафақага сҳиққандан кейин эркакларни қувиб ўтади. Кўпинсҳа аёллар бу даврни осонроқ босҳдан кесҳирисҳади - кундалик тасҳвисҳларнинг асосий қисми улар билан қолади. Аммо ҳаётий воқеанинг марказий қисми сифатида ўз касбига ўрганиб қолган

эркаклар ўзларини кераксиз, тасҳландиқ ҳис қила босҳлайдилар. Ҳаёт тўхтади, пенсия гувоҳномасини олисҳ билан бирга босҳқаларнинг ҳурмати ҳам сўнди. 50 ёсҳдан кейин эркаклардаги тажовуз, муваффақияциз ҳаёт учун жавобгарликни босҳқаларга ўтказисҳга уринисҳлар билан сҳамбарсҳас боғлиқ. Шу билан бирга, объектив рависҳда, тўсатдан жинни қовурғасига тутган одамнинг ҳаммаси жойида, аммо маълум бир норозилик бор. Шу билан бирга, ҳар хил соғлиқ муаммолари, ортиқча исҳ, уйқу этисҳмаслиги қўсҳилисҳи мумкин - бу омилларнинг барсҳаси вазиятни янада кусҳайтиради. Агрессив ҳужумлар содир бўлаётган ҳар бир нарсага табиий реакция каби кўринисҳни босҳлайди.

VIII-БОБ БЎЙИЧА ҚИСҚАЧА ХУЛОСА

Импульсив зўравонлик жинсий мустақил равишда содир бўлади ва ўз-ўзини сақлаш инстинктларига асосланган. Уларнинг мақсади реал хавф-хатарлардан хабардор бўлиш ва ўз ютуқларидан ўзларини ҳимоя қилишдир. Бу тажовузкор хатти-ҳаракат яшаш учун зарур бўлган нарсаларни ҳимоя қилиш ёки ҳаётий манфаатларга таҳдидлардан ҳимоя қилишга қаратилган.

Ривожланишнинг ижтимоий вазият омили агрессивлик ва агрессив хулқ-атворнинг шаклланишига сезиларли таъсир кўрсатади. Агар бу даврга келиб шахс ривожланадиган ижтимоий муҳит қатъий, императив, агрессив характерга эга бўлса, агрессив хулқ-атвор, бу муҳитда яшаш нормаси сифатида ҳар томонлама шаклланади.

Агрессия (жаҳлдорлик) амалиётда салбий ҳолат бўлиб, шахслар ўртасида низо келиб чиқишига олиб келади. Айрим ҳолатлардагина ижобий бўлиши мумкин. Инсон соғлигига хавф солади, чунки асабийлашиш натижасида салбий вазиятларни юзага келтиради.

Инсон доимо мавжуд еркин энергия бу унинг танасида тўпланади. Агар бу энергиянинг маълум миқдори аллақасҳон тўпланган бўлса, у ҳолда тажовузкорлик сҳаклида сҳиқарила босҳлайди. Шундай қилиб, "портласҳ содир бўлисҳи" учун бирон бир махсус тасҳқи ҳодиса умуман керак эмас. Одамни ўзидан ҳайдасҳ учун ҳар қандай арзимас нарса этарли. Тинсҳланисҳ учун кўп одамлар спорт билан шуғулланисҳади ёки ўтин кесисҳади

Мавзу юзасидан назорат учун саволлар

1. Шахслараро муносабатларда агрессиянинг намоён бўлиши қандай кечади?
2. Агрессия турлари қайсилар.
3. Тажовузкор хулқ-атвор тоифалари қайсилар?
4. Агрессия ва фрустрациянинг ўзаро боғлиқлиги нимада?
5. Агрессия шакллари.
6. Агрессия тоифалари нечта?
7. Оғзаки агрессияга изоҳ беринг.
8. Жисмоний агрессия қандай рўй беради?
9. Агрессиянинг химоя сҳакли.
10. Агрессия ва умидсизликнинг сабаблари назарияси.
11. Эркак тажовузкорлигининг турлари.
12. Ўрта ёсҳ тусҳкунлиги.
13. Нафақа даври депрессияси.
14. Драйв назарияси нимадан иборат.

IX- БОБ
ШАХСЛАРАРО МУНОСАБАТЛАР ЖАРАЁНИДА НАМОЁН БЎЛАДИГАН ШАХС ХУСУСИЯТЛАРИ

§ 1.Шахс ва унинг эгоизми

(Эгоизм бу-шахсни бошқалар манфаатидан ўз манфаатини устун қўйиш билан боғлиқ бўлган шахс хусусияти эканлиги)

Мавзу юзасидан таянч сўзлар:
Шахс,эгоизм, манфаат, гедонистик, эгоцентрик, эго, ижтимоий муҳит, ахлоқ, тенденция, альтруизм

“Эго”- (лотинча- мен) деб таржима қилинади. Инсон ўзлигини ҳар доим ҳамма нарсадан устун қўяди. Эгоист одам бошқаларнинг муҳтожликлари ва қизиқишларини эътиборсиз қолдиради. Шу сабабли кўпинча “эгоист” сўзига “худбин” сўзини қўшиб ишлатамиз. Бундай инсон ўзини бутун қалби билан севади, баъзан бошқаларни ўзларини севишини ман қилади. Шу тарзда улар ёлғиз қоладилар. Инсоннинг маънавий баркамоллигида шахснинг ўз ўрни, унинг қизиқишлари, ижтимоий мавқеи муҳим ва асосий омиллардан бири сифатида намоён бўлади. Чунки инсон ижтимоий муносабатларнинг пассив кузатувчиси эмас, балки унинг фаол иштирокчиси ҳам экан, у ўз шахсий интилиш ва қизиқишлари, ақл-идроки билан ўзиниўзи тарбиялашга, юксак инсоний фазилатларини шакллантиришга ҳаракат қилади. инсонинг маънавий баркамолликка эришишида шахснинг ҳулқ-атвори, ўрни, мақсад ва қизиқишлари интилиши катта ўрин тутади. Ана шундай ҳулқ-атвор кўринишлардан бири эгоизм бўлиб, гуманитар фанларда атама "альтруизм" тушунчасининг қарама-қаршилиги сифатида қаралади. Бироқ уларнинг ўзаро алоқалари ва ўзаро таъсирини тўлиқ назарий ва экспериментал ўрганиш ҳали амалга оширилмаган. Л. И. Божовичнинг фикрига кўра, нотўғри тарбиялашда пайдо бўлган "содда болаларча эгоизм" "катталар учун жуда хавфли" худбинликка айланиши мумкин. Аввало, эгоизмни "шахснинг" мен "и мотивация асоси ва ўз ҳаракатларининг мақсади бўлган ёки бўлиши керак бўлган назария" деб таърифланган. И.А Рудзит мақоласидаги эгоизмни "илон териси" билан таққослаш ушбу концепцияга нисбатан худди шундай иккиланган муносабатни намойиш этади. Эгоизм бир томондан инсон учун ҳимоя қилувчи, яъни фойдали "қобиқ" бўлиб хизмат қилса, бошқа томондан илон метафораси эгоизмнинг аҳлоқий "асослилиги" ҳақида ишора қилади. С.Холмс таъкидлаганидек, чет эл олимлари томонидан эгоизмни ўрганиш

йиллар давомида ҳақиқатан ҳам икки хил йўналишда амалга оширилган. Эгоизм, бир томондан, улар ўртасида пайдо бўладиган рақобат туфайли одамлар ўртасидаги муносабатларни ёмонлаштиради, бошқа томондан, бу инсон томонидан қилинган ҳар қандай ҳаракатнинг зарурий "моторидир" деб тахмин қилинган.

Эгоизм бу - бошқа одамлар ва ижтимоий гуруҳларнинг эҳтиёжлари ва манфаатларидан қатъий назар, инсоннинг шахсий эҳтиёжлари ва манфаатларини қондириш истагидир. А.А. Бодалев таҳрири остидаги "Мулокот психологияси” номли энциклопедияда “Эгоизм бу - шахснинг эгоистик йўналганлиги, эгоцентрик шахс томонидан ўз шахсига ва мавқеига қаратилган бўлиб, ўзининг манфаатлари ва ўзаро таъсир мақсадларини бошқаларникидан юқори қўйиш сифатида намоён бўлади”, деб таърифланган. Эгоист шахс ўзининг эгоистик интилишлари туфайли нафақат моддий мақсадларга эришиш, балки атрофдагиларнинг назарига тушиш орқали ўз менини кўрсатишни ўзига мақсаб қилиб олади. Эгоизм бетараф, бефарқ шахс хислати эмас, у агрессив ва тажовузкор, ихтирочи ва қасоскордир. Одамлар хулқ-атворидаги эгоизм ва унинг кўринишларини ўзига хос ўрганиш дастлаб К.Муздыбаев томонидан амалга оширилган бўлиб, у эгоистик ҳаттиҳаракатга кўпроқ мойил ижтимоий гуруҳларни аниқлаш, уларнинг профессионал ва ижтимоий ҳолати, ёши ва гендер фарқларини тадқиқ этди. Тадқиқот натижалари эгоистларнинг бошқалар билан муносабатларда улар билан шахсий алоқаларни бузадиган бир қатор шахсий хусусиятларга эга эканлиги ҳақида хулоса қилиш имконини берди. Эгоистларда бурчига бепарволик ҳисси юқори бўлиб, улар учун тажовузкор хулқ-атвор шакллари (кураш, ўч олиш, инсофсизлик.) билан бирга уларда қасоскор, мағрур ва айни пайтда оптимистик ва адолатли дунёга ишониш ҳислари ҳам қайд этилди. Ижобий хусусиятлардан - бошқа кишиларга ҳазил туйғуси, оптимизм каби нисбатан бетараф хислатларни ҳам намоён этади. Улар адоват, ҳасад, худбинлик, беадаблик ва заҳарлиликни ўзларининг бевосита муҳитларига нисбат берадилар. З.Фрейднинг ўзининг "Тушлар таъбири" (1900) номли биринчи йирик фундаментал асарида эгоизм ҳақидаги фикрларни келтириб ўтади, унда психоанализ асосчиси бола психикасини тушуниши билан боғлиқ бир қатор мулоҳазаларни билдирган. Унинг фикрича, ёш болаларнинг ўта эгоист эканлигини ва у ўз эҳтиёжларини қондиришда, рақибларига, яъни бошқа фарзандларга ва асосан ака-укаларига ва опа-сингилларига қарши астойдил курашишга интилади, у ака-ука ва опа-сингилларига рақиб сифатида қарайди. Э.Фромнинг фикрича, эгоистни фақат ўзи қизиқтиради, ҳамма нарса унинг манфаатларига хизмат қилишини

хоҳлайди, завқ олишни истайди, у ташқи дунёни фақат ундан олиш мумкин бўлган ёқимли нарсалар нуқтаи назаридан англайди, бошқаларнинг эҳтиёжлари билан қизиқмайди ва уларнинг қадр-қимматини ҳурмат қилмайди, ўзидан бошқа ҳеч нарсани сезмайди, аслида у севишга қодир ҳам эмас, дейди. Бундай одамлар гўёки ўзлари ҳақида қайғуришаётгандек бўлишади, лекин аслида ўзининг ҳақиқий "мен" даги камчиликларни тўғирлашдаги уринишлари самарасизди. Эгоизм одатда ўз-ўзига юқори баҳо бериш ҳамда авторитар йўналганлиги билан устун бўлиш каби хусусиятлари билан кўзга ташланади. Т.П. Гавриловaнинг фикрича, "Эгоистик болаларнинг аҳлоқ номалари расмий равишда ўзлаштирилган бўлиб аҳлоқий ғоялари, қоидаларга мувофиқ ноаниқ бўлади. Патология ҳолатида эгоистик тенденцияларнинг заифлашиши (ўзига қизиқишнинг йўқолиши) ва уларнинг кучсизлиги, психологик қашшоқликнинг кучайиши туфайли бошқалар фикрига қизиқишни камайтиради. К.Муздыбаевнинг фикрича, эгоизмга мойиллик шахснинг ёш хусусиятлари билан боғлиқ бўлиб, инсон ёши улғайган сари, эгоизмга мойиллик даражаси ҳам пасайиб кетади. Э.Ф Петров рус адабиётларида биринчи бўлиб эгоизмнинг моҳиятини, унинг ижтимоийиқтисодий сиёсий, фалсафий ва эпистемологик илдизларини мунтазам равишда тадқиқ этишга уринди. Ҳозирги кунда психологияда шахснинг эгоистик ҳулқ кўринишларини ўрганиш бўйича адабиётлар етарли эмас, уни экспериментал ўрганишга бўлган эҳтиёж эса психодиагностик методикаларга бўлган талабни кучайтиради. Е.П.Ильиннинг "Психология помощи. Альтруизм, эгоизм, эмпатия" номли китобида эгоизмни ўрганишга оид бўлган бир неча методикалар берилган бўлиб, улардан О.Ф.Потёмкинанинг "Шахснинг мотивацион эҳтиёжлар соҳасидаги ижтимоий психологик установкаларни диагностика қилиш" (Альтруизм, эгоизм шакалалари асосида), "Альтруизм – Эгоизм" тести, К.Муздыбаевнинг "Диспозицион эгоизм шкаласи" шулар жумласига киради.

§ 2. Эгоцентризм

Психологияда эгоизмга ўхшаш тушунчалар мавжуд. Яни эгоцентризм-бу фақат битта тўғри фикр мавжудлигига ишониш ва бу унинг ўзи. Бу эго "Мен", сентрум доира маркази сўзларидан олинган бўлиб, шахснинг ўз фикр-ўйлари, қарашлари, мақсад ва манфаатлари доирасидан чиқиб кета олмаслиги ва чиқиб кетишни истамаслиги билан боғлиқ хусусиятдир.

Фақат унинг фикри мавжуд бўлиш ҳуқуқига эга ва у буйруқни ўрнатади. Бошқа ҳеч қандай Энг асосийси, эгоизм тушунчаси ва эгоцентризм ўртасидаги фарқ, бошқа одамлар учун зарур бўлган нарсада намоён бўлади.

Эгоист ўз-ўзини севадиган ниқоб ортида яширади, лекин у ҳис-туйғуларини бошқалар билан бўлишишни хоҳлайди ва эътиборни жалб қилишга ҳаракат қилади. Эгоцентрик эса бошқаларга муҳтож эмас, у жуда яхши, унинг дунёсида ёлғиз, унинг тартибини ҳеч ким ўзгартиролмайди. Инсон ҳаракатга киради, шунинг учун ривожланади, ихтиро қилади, яратади ва эришади. Эгоизмнинг бу хусусияти ижобий маъно беради. Агар эгоизмни болаликдан муайян тарзда тўғри йўналишга йўналтирсак, бу энергияни мақсадга эришиш учун бирлаштирувчи восита сифатида фойдаланинг ва айни пайтда фарзандларга мақсадига эришиш учун керак бўлган ахлоқий тамойилларни ўргатиш орқали тарбиялашингиз мумкин. Эгоизмдан қандай қутулиш мумкин? Бу ҳақида психологнинг тавсияси ҳар қачонгидан ҳам тўғри бўлади. Мутахассислар буни тўрт босқичда амалга ошириш мумкинлигини таъкидлайди: фикрни чеклашни тўхтатиш. Эгоистнинг ўзлари қўйган чегаралари унга тўлиқ яшашга имкон бермайди. Ўз фикрингизни кенгайтиринг ва бошқаларни тингланг ва уларнинг қийинчиликларини эшитишни ўрганинг. "Мен" деган сўзсиз мулоқот қилиш. Бу эгоизмдан қутулишнинг энг яхши усули, ўзингизни шахсан имкон қадар кам гапиришни ўргатишдир. Сизнинг фикрингизни одамларга қаратишни тўхтатиш ва одамлар ҳаётида бўлаётганига чин дилдан қизиқиш. Ўзингиздан ташқари бошқа бировни севинг. Ўз фазилатингиздан қониқиш топинг. Агар ўз-ўзини севиш ҳақида гапирадиган бўлсак, унда энг катта муаммо сизда бор бўлган нарсаларингиз билан хурсанд бўлишни ўрганишдир. Эгоизмдан қутулиш ҳақида ҳар бир инсон фикрлаши керак. "Мен учун осон эмас", "Мен яхши биламан, безовта қилма", "Сенинг ёрдамингсиз мен бошқаришим керак" руҳидаги фикрлардан холи ҳолда. Ҳаддан ташқари ғурур. Бошқалардан ажралиб, ҳеч қандай ёрдамни қабул қилмаслик, ўз мавқеини охиригача ҳимоя қилиш истаги. Мағрурлик ишончли муносабатларнинг қурилишига тўсқинлик қилади ва чин дилдан зарур бўлганда ёрдам сўрашда қийин бўлади. Ўз-ўзини танқид қилишнинг йўқлиги. Инсоннинг ҳатти-ҳаракатларини обектив баҳолаб бориш қобилиятининг йўқлигига олиб келади. Ҳар қандай шахсда самарали ўзини танқид қилиш, ривожланиш ва такомиллаштиришнинг калитидир. Шунга кўра, эгоист ўз устида ишлашга интилмайди, чунки у ўзининг камчиликлари борлигини тан олмайди. Ўзингиз ҳақида ғамхўрлик қилинг. Инсон учун қиймат фақат ўз манфаатларига эга. Муҳим вазиятда у ҳеч қачон ўзларини бошқалар учун қурбон қилмайди.

Шахс структураси қуйидаги тузилмалардан иборат: эго, персон, анима (анимус), соя ва ўзлик

Эго-онгнинг маркази бўлиб, ўз-ўзининг англашнинг асоси ҳисобланади. Персон-бу жамоа кишиси бўлиб, инсон ўзини бошқалар билан ўзаро муносабатда намоён қилади. Салбий ва ижобий персонлар мавжуд. Биринчи навбатда у индивидуалликни ифодалаб, коммуникацияга мувофиқлаштиради. Иккинчидан- персон индивидуалликни бўғиб қўйиши мумкин. Шу боис персон-онгнинг юқори қатлами, эго анча чуқурлашув,ботиқ қисми. Соя ўзида шахснинг сиқиб чиқарилган томонини ифода этади. Соя эгонинг акс эттирилишида мавжуд. Соя шахснинг социал стандартлар мавжудлиги билан муросага қила олмаслигини ифодаловчи хоҳишларини қамраб олган. Соя-ҳаёт қувват, ижод манбаини сақловчи саналади. Шу сабабли эго соя қувватини зарур оқимга йўналтиради.

§ 3. Анима ва анимус

Анима — эркакдаги аёлнинг ички тимсоли, яъни онгсиз намоён бўлувчи аёллик томони;

Анимус— аёллардаги эркакнинг ички тимсоли, унинг онгсиз намоён бўлувчи аёллик тимсоли. Юнг анима ва анимус инсон хулқ-атворида уйғунлашаган тарзда намоён бўлиши керак, бу унинг ҳар томонлама мувофиқлашувини таъминлайди.

Ўзлик

Ўзлик-шахснинг яхлитлик архетипи.

Ўзлик онглилик ва онгсизликни бирлаштириб, бошқа барча элементлар уюшувини ташкил этувчи айнлана маркази ҳисобланади. Руҳнинг барча жабҳаларини интеграциясига эришганда, инсон уйғунликни сезади. Шу сабабли, ўзликни ривожланиши инсон ҳаётининг бош мақсадидир.

IX -БОБ БЎЙИЧА ҚИСҚАЧА ХУЛОСА

Инсоннинг маънавий баркамоллигида шахснинг ўз ўрни, унинг қизиқишлари, ижтимоий мавқеи муҳим ва асосий омиллардан бири сифатида намоён бўлади. Чунки инсон ижтимоий муносабатларнинг пассив кузатувчиси эмас, балки унинг фаол иштирокчиси ҳам экан, у ўз шахсий интилиш ва қизиқишлари, ақл-идроки билан ўзиниўзи тарбиялашга, юксак инсоний фазилатларини шакллантиришга ҳаракат қилади. инсонинг маънавий баркамолликка эришишида шахснинг ҳулқ-атвори, ўрни, мақсад ва қизиқишлари интилиши катта ўрин тутади.

Эгоист ўз-ўзини севадиган ниқоб ортида яширади, лекин у ҳис-туйғуларини бошқалар билан бўлишишни хоҳлайди ва эътиборни жалб

қилишга ҳаракат қилади. Эгоцентрик эса бошқаларга муҳтож эмас, у жуда яхши, унинг дунёсида ёлғиз, унинг тартибини ҳеч ким ўзгартиролмайди. Инсон ҳаракатга киради, шунинг учун ривожланади, ихтиро қилади, яратади ва эришади. Эгоизмнинг бу хусусияти ижобий маъно беради. Агар эгоизмни болаликдан муайян тарзда тўғри йўналишга йўналтирсак, бу энергияни мақсадга эришиш учун бирлаштирувчи восита сифатида фойдаланинг ва айни пайтда фарзандларга мақсадига эришиш учун керак бўлган ахлоқий тамойилларни ўргатиш орқали тарбиялаш мумкин.

Мавзу юзасидан назорат учун саволлар

1. Шахс ва унинг эгоизми тушунчаси.
2. Эгоизм бу-шахсни бошқалар манфаатидан ўз манфаатини устун қўйиш билан боғлиқ бўлган шахс хусусиятлари нимадан иборат.
3. Салбий ва ижобий персонларни изоҳланг.
4. Анима ва анимус нима?
5. Ўзлик онглилик ва онгсизликни бирлаштирувчи омиллар қайсилар?

X-БОБ
МУЛОҚОТ ИЖТИМОИЙ ВА ШАХСЛАРАРО МУНОСАБАТЛАРНИНГ ИФОДАСИ

§ 1. Шахслараро муносабатларда шахслараро ўзаро таъсирнинг ўзига хослиги

Мавзу юзасидан таянч сўзлар:
Мулоқот, муносабат, коммуникация, перцепция,механизм, идрок, эффект, ахборот, мулоқот ва шахслараро муносабатлар, бир - бирини тушуниш, мулоқот шакллари ва босқичлари, мулоқотнинг коммуникатив, интерактив, перцептив томонлари, вербал, новербал мулоқот, рефлексия, идентификация, стериотипизация.

Аслида ҳар бир инсоннинг ижтимоий тажрибаси, унинг инсоний қиёфаси, фазилатлари, хаттоки, нуқсонлари ҳам мулоқот жараёнларининг маҳсулидир. Жамиятдан ажралган, мулоқотда бўлиш имкониятидан маҳрум бўлган одам ўзида индивид сифатларини сақлаб қолиши мумкин, лекин у шахс бўлолмайди. Шунинг учун мулоқотнинг шахс тараққиётидаги аҳамиятини тасаввур қилиш учун унинг функцияларини таҳлил қиламиз.

Ҳар қандай мулоқотнинг энг элементар функцияси - суҳбатдошларнинг ўзаро *бир - бирини тушунишларини* таъминлашдир. Бу ўзбекларда самимий салом - алик, очиқ юз билан кутиб олишдан бошланади. Ўзбек халқининг энг нодир ва буюк ҳислатларидан бири ҳам шуки, уйига биров кириб келса, албатта очиқ юз билан кутиб олади, кўришади, сўрашади, хол - аҳвол сўрайди. Шуниси характерлики, таъзияга борган чоғда ҳам ана шундай самимиятли қабулни ҳис қиламиз.

Унинг **иккинчи** муҳим функцияси ижтимоий тажрибага асос солишдир. Одам боласи фақат одамлар даврасида ижтимоийлашади, ўзига зарур инсоний хусусиятларни шакллантиради. Одам боласининг йиртқич хайвонлар томонидан ўғриланиб кетилиши, сўнг маълум муддатдан кейин яна одамлар орасида пайдо бўлиши фактлари шуни кўрсатганки, «мауглилар» биологик мавжудот сифатида ривожланаверади, лекин ижтимоийлашувда ортда қолиб кетади. Бундан ташқари, бундай холат боладаги билиш қобилиятларини ҳам чеклаши кўплаб психологик экспериментларда ўз исботини топди.

Мулоқотнинг яна бир муҳим вазифаси - у одамни у ёки бу фаолиятга ҳозирлайди, руҳлантиради. Одамлар гуруҳидан узоқлашган, улар назаридан қолган одамнинг қўли ишга ҳам бормайди, борса ҳам жамиятга эмас, балки фақат ўзигагина манфаат келтирадиган ишларни қилиши мумкин. Масалан, кўплаб тадқиқотларда изоляция, яъни одамни ёлғизлатиб қўйишнинг унинг руҳиятига таъсири ўрганилган. Масалан, ўзоқ вақт термокамерада бўлган одамда идрок, тафаккур, хотира, ҳиссий холатларнинг бузилиши қайд этилган. Лекин атайлаб эмас, тақдир тақозоси билан ёлғизликка маҳкум этилган одамларнинг мақсадли фаолиятлар билан ўзларини банд этишлари у қадар катта салбий ўзгаришларга олиб келмаслигини ҳам олимлар ўрганишган. Лекин барибир ҳар қандай ёлғизлик ва мулоқотнинг етишмаслиги одамда мувозанацизлик,ҳиссиётга берилувчанлик, хадиксираш, хавотирланиш, ўзига ишончсизлик, қайғу, ташвиш ҳисларини келтириб чиқаради. Шуниси қизиқки, ёлғизликка маҳкум бўлганлар маълум вақт ўтгач овоз чиқариб, гапира бошлашаркан. Бу аввал бирор кўрган ёки ҳис қилаётган нарсаси хусусидаги гаплар бўлса, кейинчалик нимагадир қараб гапираверишэхтиёжи пайдо бўлар экан. Масалан, бир М.Сифр деган олим илмий мақсадларини амалга ошириш учун 63 кун ғор ичида яшаган экан. Унинг кейинчалик ёзишича, бир неча кун ўтгач, у тўрган ерда бир ўргимчакни ушлаб олади ва у билан диалог бошланади. «Биз, деб ёзади у шу ҳаёсиз ғор ичидаги танҳо тирик мавжудотлар эдик. Мен ўргимчак билан гаплаша бошладим, унинг тақдири учун қайғура бошладим...»

Шахснинг мулоқотга бўлган эҳтиёжининг тўла қондирилиши унинг иш фаолиятига ҳам таъсир кўрсатади. Одамлар, уларнинг борлиги, шу муҳитда ўзаро гаплашиш имкониятининг мавжудлиги факти кўпинча одамни ишлаш қобилиятини ҳам оширакан, айниқса, гаплашиб ўтириб қилинадиган ишлар,

биргаликда ёнма - ён туриб бажариладиган операцияларда одамлар ўз олдида турган ҳамкасбига қараб кўпроқ, тезроқ ишлашга куч ва қўшимча ирода топади. Тўғри, бу ҳамкорликда ўша ёнидаги одам унга ёқса, улар ўртасида ўзаро симпатия ҳисси бўлса, унда одам ишга «байрамга келгандай» келадиган бўлиб қолади. Шунинг учун ҳам америкалик социолог ҳамда психолог Жон Морено асримиз бошидаёқ ана шу омилнинг унумдорликка бевосита таъсирини ўрганиб, социометрик технологияни, яъни сўровнома асосида бир - бирини ёқтирган ва бир - бирини инкор қилувчиларни аниқлаган ва социометрия методикасига асос солган эди.

Шундай қилиб, мулоқот одамларнинг жамиятда ўзаро ҳамкорликдаги фаолиятларининг ички психологик механизмини ташкил этади. Қолаверса, ҳозирги янги демократик муносабатлар шароитида турли ишлаб чиқариш қарорларини якка тартибда эмас, балки коллегиал-биргаликда чиқариш эҳтиёжи пайдо бўлганлигини ҳисобга олсак, одамларнинг муомала маданияти ва мулоқат техникаси меҳнат унумдорлиги ҳамда самарадорликнинг муҳим омилларидандир.

§ 2.Шахслараро мулоқот ва оммавий коммуникация

Мулоқот мавзуи ва йўналишига кўра, унинг:

•*ижтимоий йўналтирилган* (кенг жамоатчиликка қаратилган ва жамият манфаатларидан келиб чиқадиган мулоқот);

•*гуруҳдаги предметга йўналтирилган* (ўзаро ҳамкорликдаги фаолиятни амалга ошириш мобайнидаги мулоқот-меҳнат, таълим жараёнидаги ёки конкрет топшириқни бажариш жараёнида гуруҳ аъзоларининг мулоқоти);

•*шахсий мулоқот* (бир шахснинг бошқа шахс билан ўз муаммоларини очиш мақсадида ўрнатган муносабатлари); педагогик мулоқот (педагогик жараёнда иштирок этувчилар ўртасида амалга ошириладиган мураккаб ўзаро таъсир жараёни) турлари фарқланади.

Мулоқотнинг тури ва шакллари турличадир. Масалан, бу фаолият бевосита *«юзма-юз»* бўлиши ёки у ёки бу *техник воситалар* (телефон, телеграф ва шунга ўхшаш) орқали амалга ошириладиган; бирор профессионал фаолият жараёнидаги *амалий* ёки *дўстона* бўлиши; *субъект - субъект* типли (диалогик, шериклик) ёки *субъект - объектли* (монологик) бўлиши мумкин.

Ҳар бир мулоқот турининг ўз қонун-қоидалари, таъсир усуллари ва йўл-йўриқлари борки, уларни билиш ҳар бир кишининг, айниқса одамлар билан доимо мулоқотда бўладиганларнинг бурчидир.

Мулоқот мураккаб жараён бўлганлиги учун ҳам айрим олинган мулоқот шаклини анализ қилганимизда, унда жуда хилма-хил кўринишлар, компонентлар ва қисмлар борлигини аниқлашимиз мумкин.

<u>*Мулоқот*</u> - одамлар амалга оширадиган фаолиятлар ичида етакчи ўринни эгаллаб, у инсондаги энг муҳим эҳтиёжни — жамиятда яшаш ва ўзини шахс деб ҳисоблаш билан боғлиқ эҳтиёжини қондиради.

Мулоқот шунчалик кўп қиррали жараёнки, унга бир вақтнинг ўзида қуйидагилар киради:

а) индивидларнинг ўзаро таъсир жараёни;
б) индивидлар ўртасидаги ахборот алмашинуви жараёни;
в) бир шахснинг бошқа шахсга муносабати жараёни;
г) бир кишининг бошқаларга таъсир кўрсатиш жараёни;
д) бир-бирларига ҳамдардлик билдириш имконияти;
е) шахсларнинг бир-бирларини тушуниши жараёни.

Мулоқотнинг вазифалари →
1.Суҳбатдошларнинг ўзаро *бир - бирини тушунишларини* таъминлаш;
2.Ижтимоий тажрибага асос солиш (мауглилар);
3.Одамни у ёки бу фаолиятга ҳозирлаш, руҳлантириш (М.Сифр).

Мулоқот босқичлари →
1. Одамнинг ўз-ўзи билан мулоқоти;
2. Бошқалар билан мулоқот;
3. Авлодлар ўртасидаги мулоқот.

Мулоқот кўринишлари →
1. Расмий;
2. Норасмий;
3. Шахсий;
4. Ижтимоий йўналтирилган;
5. Гуруҳдаги предметга йўналтирилган

Мулоқот тури ва шакллари →
Бевосита *«юзма - юз»* бўлиши;
У ёки бу *техник воситалар* (телефон, телеграф ва шунга ўхшаш) орқали; профессионал фаолиятда *амалий* ёки *дўстона* бўлиши; *субъект - субъект* типли (диалогик, шериклик) ёки *субъект - объектли* (монологик) бўлиши

§3. Мулоқотнинг тузилиши ва вазифаси

Мулоқот одамлар амалга оширадиган фаолиятлар ичида етакчи ўринни эгаллаб, у инсондаги энг муҳим эҳтиёжни- жамиятда яшаш ва ўзини шахс деб ҳисоблаш билан боғлиқ эҳтиёжини қондиради. Шунинг учун ҳам унинг ҳар бир инсон учун аҳамияти каттадир.

Бир қарашда осонгина туюлган шахслараро мулоқот аслида жуда мураккаб жараён бўлиб, унга одам ҳаёти мобайнида ўрганиб боради. Мулоқотнинг психологик жиҳатдан мураккаб эканлиги ҳақида Б.Ф.Паригин шундай ёзади: «Мулоқот шунчалик кўп қиррали жараёнки, унга бир вақтнинг ўзида қуйидагилар киради:

а) индивидларнинг ўзаро таъсир жараёни;

б) индивидлар ўртасидаги ахборот алмашинуви жараёни;

в) бир шахснинг бошқа шахсга муносабати жараёни;

г) бир кишининг бошқаларга таъсир кўрсатиш жараёни;

д) бир-бирларига ҳамдардлик билдириш имконияти;

е) шахсларнинг бир-бирларини тушуниши жараёни».

Мулоқотнинг шакллари ва босқичлари

Мулоқот жараёни ўзига хос равишда мураккаб бўлиб, бунда уч хил босқич мавжуд.

Дастлабки босқич-**одамнинг ўз-ўзи билан мулоқоти**дир. Т.Шибутани “Ижтимоий психология" дарслигида: «Агар одам озгина бўлса ҳам ўзини англаса, демак, у ўз-ўзига кўрсатмалар бера олади»- деб тўғри ёзган эди. Одамнинг ўз-ўзи билан мулоқоти аслида унинг бошқалар билан мулоқотининг характерини ва ҳажмини белгилайди. Агар одам ўз-ўзи билан мулоқот қилишни одат қилиб олиб, доимо жамиятдан ўзини четга тортиб, тортиниб юрса, демак у бошқалар билан суҳбатлашишда, тил топишишда жиддий қийинчиликларни бошдан кечиради, дейиш мумкин. Демак **бошқалар билан мулоқот**-мулоқотнинг иккинчи босқичидир.

А. Н. Леонтьев ўзининг “Психика тараққиётидан очерклар" китобида мулоқотнинг учинчи шакли-**авлодлар ўртасидаги мулоқот**нинг аҳамияти тўғрисида шундай деб ёзади: «Агар барча катта авлод ўлиб кетганида, инсоният тури йўқ бўлиб кетмасди, лекин жамиятнинг тараққиёти анча орқага сурилибгина эмас, балки йўқолиб ҳам кетиши мумкин эди». Ҳақиқатан ҳам, авлодлараро мулоқотнинг борлиги туфайли ҳар бир жамиятнинг ўз маданияти, маданий бойликлари, қадриятлари мавжуд бўладики, бунинг аҳамиятини тушунган инсониятнинг энг илғор вакиллари

уни доимо кейинги авлодлар учун сақлаб келадилар ҳамда таълим, тарбия ва кундалик мулоқот жараёнида уни авлоддан-авлодга ўзатадилар.

Мулоқотнинг ҳаётимиздаги шакл ва кўринишларига келсак унинг ҳар бир шахснинг ҳаётий вазиятларга мос келадиган, ўша вазиятлардан келиб чиқадиган кўринишлари ва турлари ҳақида гапириш мумкин. Лекин умумий ҳолда ҳар қандай мулоқот ё расмий ёки норасмий тусда бўлади. Агар **расмий мулоқот** одамларнинг жамиятда бажарадиган расмий вазифалари ва хулқ-атвор нормаларидан келиб чиқса, масалан, раҳбарнинг ўз қўл остида ишлаётган ходимлар билан мулоқоти, профессорнинг талаба билан мулоқоти ва ҳоказо, норасмий мулоқот- бу одамнинг шахсий муносабатларига таянади ва унинг мазмуни ўша суҳбатдошларнинг фикр-ўйлари, ният-мақсадлари ва эмоционал муносабатлари билан белгиланади. Масалан, дўстлар суҳбатдоши, поездда узоқ сафарга чиққан йўловчилар суҳбати, танаффус вақтида талабаларнинг спорт, мода, шахсий муносабатлар борасидаги мунозаралари. Одамларнинг асл табиатларига мос бўлгани учун ҳам **норасмий мулоқот** доимо одамларнинг ҳаётида кўпроқ вақтини олади ва бунда улар чарчамайдилар. Лекин шуни таъкидлаш керакки, одамда ана шундай мулоқотга ҳам қобилиятлар керак, яъни унинг қанчалик сергаплиги, очиқ кўнгиллиги, суҳбатлашиш йўлларини билиш, тил топишиш қобилияти, ўзгаларни тушуниши ва бошқа шахсий сифатлари кундалик мулоқотнинг самарасига бевосита таъсир кўрсатади. Шунинг учун ҳамма одам ҳам раҳбар бўлолмайди, айниқса, педагогик ишга ҳамма ҳам қўл уравермайди, чунки бунинг учун ундан ҳам расмий, ҳам норасмий мулоқот техникасидан хабардорлик талаб қилинади.

§4. Ижтимоий перцепция ва унинг механизми

Ёшлар таълим – тарбияси билан шуғулланаётган касб эгаларини юксак касбий тайёргарликка, ғоявий–сиёсий эътиқодга, ташкилотчилик ва бошқарувчилик малакаларига эга бўлиш лозимлигини талаб этмоқда. Чунончи, мустақиллик шароитида мамлакатда таълим тизимининг янгиланиши, у ўз навбатида таълим - тарбия мазмунининг янгиланишига олиб келди, натижада ўқитиш ва тарбиялашнинг шакли, усуллари, воситалари мажмуи, ўзбекона кўриниш касб этди ҳамда миллий урф – одатларнинг ўқув – тарбия жараёнига фаол кириб бориши амалга оширилмоқда. Бу ўзгаришлар ҳар бир ўқитувчи - тарбиячини янгича фикрлашга, шарқона иш юритишга, тадбиркорлик, ишбилармонлик асосида иш юритиш ҳамда маънавий – маърифий ишларнинг фаол иштирокчиси бўлишга даъват этади. Шунинг учун ҳам бугунги кунда ҳар даврдагидан ҳам

кўпроқ педагогика фани олдида янгича фикр юритадиган юксак маънавий – ахлоқий салоҳият, ақлий заковатга эга бўлган ўқитувчи - тарбиячини тайёрлаш, унинг касб маҳорати ва малакасини узлуксиз такомиллаштириш учун таълим ва тарбиянинг замонавий мазмун, шакл, усул ҳамда воситаларини ишлаб чиқиш муаммоси долбзарблашмоқда.

Мулоқот жараёнида одамлар бир-бирлари билан маълумотлар алмашиб, ўзаро таъсир кўрсатибгина қолмай, балки бир-бирларини тўғрироқ ва аниқроқ англашга, тушунишга ва идрок қилишга ҳаракат қиладилар. Бу томон шахсий идрок ва тушуниш муаммоси билан боғлиқдир. Биргаликдаги фаолият жараёнида шахсларниинг бир-бирларини тўғри тушунишлари на аниқ идрок қилишлари мулоқотнинг самарали бўлишини таъминлайди.

Шундай қилиб, ижтимоий перцепция ёки одамларнинг бир-бирларини тўғри идрок этиш ва тушуниш жараёни мулоқотнинг муҳим муаммоларидан биридир. Бу жараён психологик жиҳатдан мураккаб бўлиб, унда мулоқотга киришаётган томонларнинг ҳар бири алоҳида ана шу идрокнинг ҳам объекти, ҳам субъекти бўлиб фаолият кўрсатадилар. Идрокнинг объекти сифатида шахс қаралганда, унда ҳосил бўладиган "бошқа одам образи" нинг барча сифатлари ва қирралари назарда тутилади. Бундай образ пайдо бўлишига хизмат қиладиган белгиларга: ўша одамнинг ташқи қиёфаси, унинг кийиниши, ўзини тутиши, ҳиссий ҳолати, овози, нутқи, қилиқлари, юриши ва ҳоказолар киради. Лекин шуларнинг ичида одамнинг **юзи** мулоқот мобайнида суҳбатдошга энг кўп маълумот берадиган объектдир. Шунинг учун ҳам телефонда суҳбатлашгандан кўра юзма-юз суҳбатлашиш анча осон ва ахборотларга бойдир.

Одамларнинг бир-бирларини тўғри идрок этишлари уларнинг перцептив, яъни ҳиссий билиш (идрок сезиш) соҳасига алоқадор бўлса, бир-бирларини тушуниши уларнинг тафаккур соҳаларига бевосита боғлиқ мураккаб жараёндир. Бошқа одамни тўғри тушунган шахс унинг ҳиссий ҳолатига кира олган ҳисобланади, бошқача қилиб айтганда, унда **эмпатия** — бировларнинг ҳис кечинмаларини тушуна олиш қобилияти ривожланган бўлади. Юксак онгли, маданиятли, "кўпни кўрган" шахсгина бошқаларни тўғри тушуниши, уларнинг мавқеида тура олиши мумкин.

Дарҳақиқат, барча касбкорлар тизимида ўқитувчилик касби муҳим ижтимоий аҳамият касб этади. Зеро, ўқитувчи ёш қалблар камолотининг меъморидир. Бугун у ёшларни ғоявий – сиёсий жиҳатдан чиниқтириб, табиат, жамият, тафаккур тараққиёти, қонуниятларини ўргатар экан, аввало, у ёш авлодни келажак меҳнат фаолиятига тайёрлаши, касб–ҳунар эгаллашларига кўмаклашиши ва жамият учун муҳим бўлган ижтимоий –

иқтисодий вазифани ҳал этишга чорламоғи даркор. Ана шу маъсулият ўқитувчидан ўз касбининг моҳир устаси бўлишни, ўқувчи - ёшларга тарбиявий таъсир кўрсатиб, уларнинг қизиқиши, қобилияти, истеъдоди, эътиқоди ва амалий кўникмаларини ҳар томонлама ривожлантиришнинг оптимал йўлларини излаб топадиган касб эгаси бўлишни талаб этади.

Республикамизда ўқитувчилик касбининг ўзига хос этнопсихологик фазилатлари, хислатлари, қобилиятлари, иш услублари маҳоратга эришишнинг йўллари, шахслараро муомала маромлари юзасидан бир қатор илмий изланишлар олиб борилмоқда.

Педагогларнинг талабалар билан бевосита муомаласини уларга педагогик таъсир кўрсатишнинг ўзига хос воситаси деб қараш мумкин.

Мулоқот ахборот жараёнидир.

Ахборот икки йўналишда: бошқариш субъектидан (педагогдан) бошқариш объектига (талабаларга) боради ва аксинча объектдан субъектга боради. Педагог шахслараро мулоқотда, ўз тарбияланувчиларига мақсадга қаратилган ахборотни, ҳам унинг талабаларига мурожаат тарзида сингиб, кириб борадиган ахборотни маълум қилади. Мулоқотнинг тарбияловчи имкониятларини рўёбга чиқариш кўп жиҳатдан ўқитувчининг шахсий сифатлари билан белгиланишини айтиб ўтиш керак. Педагог мулоқотининг тўғри танланган, педагогнинг бетакрор индивидуаллигига мувофиқ келувчи услуби қуйидаги вазифалар мажмуини ҳал қилишга ёрдам беради.

Биринчидан, педагогик таъсир кўрсатиш педагог шахси билан айни бир хил тарзда бўлади, аудитория билан мулоқотда бўлиш жараёнининг ўзи соддалашади, у педагогнинг ўзи учун ёқимли, узвий бўлиб қолади.

Иккинчидан, талабалар билан ўзаро муносабатларни йўлга қўйиш жараёни анча енгиллашади.

Учинчидан, педагогик муомаланинг барча энг муҳим вазифаларининг самарадорлиги ортади, шу билан бирга буларнинг ҳаммаси муомаланинг барча босқичларида педагогнинг ҳиссий хотиржамлигининг ижобий негизида рўй беради.

Ўқитувчиларнинг айнан бир гуруҳдаги талабалар билан дарс ва дарсдан ташқари ўқув-тарбиявий фаолиятини таҳлил қилиш, уларнинг қуйидаги педагогик мулоқот даражаларини аниқлаш имкониятини беради:

- юқори – ўзаро алоқада мулойимлик, бир-бирини тушуниш, ишонч билан характерланади
- ўртача – ўзаро алоқада адекватликка интилиш кўзда тутилади.

• паст – тушунмовчилик, совуқ муносабат, четлашиш, бегонасираш билан характерланади.

Б.Г.Ананьев фикрича, мулоқот даражаси ўқитувчининг шахсий ҳиссиёти таъсиридаги қисман баҳоловчилик фаолияти билан чамбарчас боғлиқ. Бу таъсирни иккига ажратиш мумкин:

Ижобий – маъқуллаш, мустақил фаолиятни қўллаб-қувватлаш, мақтов, ҳазил, илтимос, маслаҳат ва таклиф.

Салбий – танбеҳ бериш, огоҳлантириш, устидан кулиш, заҳарханда, қўрқитиш, ҳақорат.

Машғулотларда ўқитувчининг таълим олувчилар билан турли коммуникатив таъсир усуллари орқали мулоқот қилиши натижасида, бир қанча ҳатти-ҳаракатлар моделлари вужудга келади.

Шартли равишда уларни қуйидагича таснифлашимиз мумкин:

Диктаторлик модели (“Монблан”)- ўқитувчи мулоқотда ўз талабаларидан худдики чегаралаб қўйилгандай, у талабалар устидан гўёки, ўз “илм шоҳлигида” ҳукмрон. Талабалар оддий тингловчи. Ҳеч қандай ўзаро шахсий таъсир мавжуд эмас. Педагогик мақсад тегишли маълумотни етказиб беришга мўлжалланган холос.

Чегара модели (“Хитой девори”) – психологик мазмуни жиҳатдан биринчи моделга яқин, фарқи шундаки, ўқитувчи ва талаба орасида чегаралаб қўйилган тарздаги пассив тескари алоқа мавжуд. Бундай чегара бир томоннинг, яъни ўқитувчи ёки талабанинг ўзаро ҳамкорликда истаги йўқлиги сабабли вужудга келади. Ўқитувчининг ихтиёрсиз равишда ўз мавқеъини юқори қўйиши натижасида талабаларга паст назар орқали муносабати кўзга ташланади.

Машғулот мавзуни ўтилаётган мавзу бўйича фикрларнинг йўналтирилиши ва қайта қабул қилинишига эмас, балки маълумотларни тайёр ҳолда беришга йўналтирилган.

Танланган эътибор модели (“Локатор”) – таълим олувчилар билан танлаш тарзидаги муносабатга асосланган. Ўқитувчи дарснинг асосий вақтида, аудиториянинг барча жамоаси билан эмас, балки унинг танлаб олинган бир қисми, фаоллар ёки пассив, иқтидорли ёки паст ўзлаштирувчилар билан асосан муносабатда бўлади. Бундай қисм дарс жараёнида индикатор вазифасини бажариб, ўқитувчи шу қисмнинг кайфияти, дарсдаги психофизиологик ҳолатига қараб ўқув-тарбиявий фаолиятни бошқаради. Бунинг натижасида “ўқитувчи-гуруҳ жамоаси” тизимидаги ўзаро муносабатнинг яхлитлиги, бир бутунлигига путур етади (ёки бузилади).

Гипорефлексия модели (“Одамовилик”) – ўқитувчи мулоқот жараёнида, гўёки ўз хаёлот дунёсига беркинган, “сиқиқ”. Нутқининг асосий қисми монолог тарзида. Сўзлаб туриб, фақатгина ўзини эшитади. Суҳбат чоғида, талаба ўз фикрини баён этиши бефойда, аксарият ҳолларда бу фикрлар қабул қилинмайди. Ҳатто биргаликдаги меҳнат фаолиятида ҳам бундай ўқитувчилар ўз ғоялари билан машғул, атрофдагиларга ҳиссий жиҳатдан бефарқликни намойиш этади. Бунинг натижасида ўқитувчи ва талаба ўртасида психологик бўшлиқ ҳосил бўлади. Мулоқот жараёни иштирокчилари бир-бирларидан ажратиб қўйилган. Ўқув тарбия жараёни формал тарзда ташкил этилади.

Гиперрефлексия модели (“Гамлет”) – юқоридаги моделга қарама-қарши модел. Ўқитувчи мулоқот жараёнида ўзаро таъсирнинг мазмунигагина эмас, балки, унинг атрофдагилар томонидан қандай қабул қилинишига ҳам эътибор беради ва хавотирланади. Талабалар билан шахсий муносабатлари юқори чўққига кўтарилади. Ўқитувчи ўз фикрлари, хатти-ҳаракатларининг тўғрилигидан доимо шубҳаланади, психологик муҳитда рўй берадиган турли хил ҳолатларга салбий муносабатда бўлиб, ўзига қаратилгандай қабул қилади. Бундай ўқитувчини “яланғочланган нерв толаси” га ўхшатиш мумкин.

Ўқитувчининг кучайган ижтимоий-психологик ҳиссиётчанлиги, таъсирчанлиги, талабаларнинг ўта эркинлигига олиб келиб, ўқув тарбия жараёнининг бузилишига сабаб бўлиши мумкин.

Ноўнғай муносабат модели (“Робот”) – ўқитувчининг талабалар билан муносабати қатъий дастур асосида амалга оширилади. Бунда ўқув машғулотининг мақсади ва вазифалари аниқ тарзда белгиланган, ўқитувчи фактлар ва маълумотларни муайян изчиллик асосида ифода этади. Унинг мимикаси ва ҳаракатлари бир маромда сайқалланган. Мулоқот жараёнида юз берадиган вазиятларга лоқайд, эътиборсиз. Талабаларнинг ёши, психофизиологик ҳолати ҳамда этник хусусиятлари уни қизиқтирмайди. Идеал тарзда ташкиллаштирилган ҳамда услубий жиҳатдан мукаммал машғулот, ижтимоий психологик реаллик олдида ожиз қолиб ўз мақсадига эриша олмайди. Натижа: педагогик ўзаро таъсирнинг деярли йўққа чиқарилиши билан тугайди.

Авторитар модел (“Мен”) – ўқув тарбия жараёни тўлалигича ўқитувчи шахсиятига бўйсундирилган. У асосий объект ва якка ҳукмрон. Барча савол ва жавоблар, масалалар юзасидан фикр юритишга фақатгина у ҳақли. Ўқитувчи ва аудитория орасида ижодий ҳамжиҳатлик йўқ. Ўқитувчининг бир томонлама фаоллиги талабаларнинг ҳар қандай шахсий ташаббусини йўққа

чиқаради.

Талабанинг жамоавий ҳамда ўқув-билув фаолияти энг паст даражагача туширилган. Натижада талабаларда бефарқлик, лоқайдлик каби хусусиятлар ривожланиб боради, ўқитишнинг ижодийлик хусусияти йўқолади.

Фаол таъсир модели (“Иттифоқ”) – ўқитувчи талабалар билан доимий мулоқотда, уларнинг ҳар бир ташаббусини қўллаб-қувватлаб туради. Жамоа психологик муҳитидаги ўзгаришларни дарров пайқаб, шунга қараб ўқув-тарбия жараёнини мослаштиради. Ҳурмат даражасидаги масофани сақлаган ҳолда, талабалар билан дўстона муносабатлар ўрнатилади. Натижада ўқув-тарбия жараёнининг мақсадига эришилади.

Кўриниб турибдики, таълим-тарбия жараёнининг у ёки бу усулини тўғри танлаш ва уни қўлланишининг муваффақияти педагогдан педагогик вазиятни билиш ва ҳисобга олишни талаб қилади. Педагогик вазият педагогик таъсир кўрсатиш усуллари учун ўзига хос хусусиятларга эгадир. Педагогик таъсир кўрсатиш усулларини муваффақиятли қўллаш учун зарур бўлган ҳал қилувчи шарт-шароитларни айтиб ўтдик. Бу аввало, тарбияланувчи билан педагогнинг муносабатларидир. Бу муносабатлар доимий бўлиб қолмайди, улар ўзаро муомала жараёнида, биргаликдаги фаолиятда ривожланади ва бойиб боради. Шу нарса мутлақо равшанки, ўртоқларча муносабатларда таъсир кўрсатиш усулларидан бири таъсирчан бўлади, бетараф ёки салбий муносабатларда (бундай муносабатлар ҳам бўлиши мумкин) бошқа усул, бошқа шакл керак бўлади.

Перцептив мулоқот ва унинг ижтимоий психологик имкониятлари кўламини ўрганиш бўйича кўп йиллик олиб борган назарий ва эмпирик тадқиқотларимизга таяниб қуйидаги хулосаларга келинди:

1. Ҳар қандай педагогик мулоқот жараёни аввало психологик жиҳатдан идентификация, рефлексия ва коммукативлик принципларига амал қилиш лозим.

2. Педагогик мулоқот жараёнида ҳар бир ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги индивидуаллик ҳамда индивидуал услуб қоидаларига риоя этиш талаб қилинади.

3. Педагогик мулоқотда социал интелект имкониятларидан кенг қўламда фойдаланиш тизимини ишлаб чиқишга алоҳида эътибор қаратилади.

Шундай қилиб, ижтимоий перцепция ёки одамларнинг бир-бирларини тўғри идрок этиш ва тушуниш жараёни мулоқотнинг муҳим муаммоларидан биридир. Бу жараён психологик жиҳатдан мураккаб бўлиб, унда мулоқотга киришаётган томонларнинг ҳар бири алоҳида ана шу идрокнинг ҳам объекти,

ҳам субъекти бўлиб фаолият кўрсатадилар. Идрокнинг объекти сифатида шахс қаралганда, унда ҳосил бўладиган “бошқа одам образи" нинг барча сифатлари ва қирралари назарда тутилади. Бундай образ пайдо бўлишига хизмат қиладиган белгиларга: ўша одамнинг ташқи қиёфаси, унинг кийиниши, ўзини тутиши, ҳиссий ҳолати, овози, нутқи, қилиқлари, юриши ва ҳоказолар киради. Лекин шуларнинг ичида одамнинг **юзи** мулоқот мобайнида суҳбатдошга энг кўп маълумот берадиган объектдир. Шунинг учун ҳам телефонда суҳбатлашгандан кўра юзма-юз суҳбатлашиш анча осон ва ахборотларга бойдир.

Одамларнинг бир-бирларини тўғри идрок этишлари уларнинг перцептив, яъни ҳиссий билиш (идрок сезиш) соҳасига алоқадор бўлса, бир-бирларини тушуниши уларнинг тафаккур соҳаларига бевосита боғлиқ мураккаб жараёндир. Бошқа одамни тўғри тушунган шахс унинг ҳиссий ҳолатига кира олган ҳисобланади, бошқача қилиб айтганда, унда **эмпатия** — бировларнинг ҳис кечинмаларини тушуна олиш қобилияти ривожланган бўлади. Юксак онгли, маданиятли, “кўпни кўрган" шахсгина бошқаларни тўғри тушуниши, уларнинг мавқеида тура олиши мумкин.

§ 5. Шахслараро идрок ва унинг эффекти. Мулоқот ахборот алмашиш сифатида

Мулоқот жараёнида одамлар бир-бирлари билан маълумотлар алмашиб, ўзаро таъсир кўрсатибгина қолмай, балки бир-бирларини тўғрироқ ва аниқроқ англашга, тушунишга ва идрок қилишга ҳаракат қиладилар. Бу томон шахсий идрок ва тушуниш муаммоси билан боғлиқдир. Биргаликдаги фаолият жараёнида шахсларниг бир-бирларини тўғри тушунишлари на аниқ идрок қилишлари мулоқотнинг самарали бўлишини таъминлайди. Рус психологи А.А. Бодалев бошчилигидаги лаборатория бир-бирларини идрок қилиш механизмларини аниқлаш борасида қатор психологик қонуниятларни кузатган.

Бундай механизмларга:

- идентификация;
- рефлексия;
- стереотипизация киради.

Идентификация шундай психологик ҳодисаки, бунда суҳбатдошлар бир-бирларини тўғрироқ идрок қилиш учун ўзларини бир-бирларининг ўрнига қўйиб кўришга ҳаракат қиладилар. Яъни, ўзидаги билимлар, тасаввурлар, хислатлар орқали бошқа бировни тушунишга ҳаракат қилиш,

ўзини биров билан солиштириш (онгли ёки онгсиз) *идентификациядир.* Масалан, биринчи марта учрашувга кетаётган йигитнинг ички ҳолатини унинг ўртоғи ёки акаси тушуниши мумкин.

Рефлекция мулоқот жараёнида суҳбатдошнинг позициясидан, холатидан туриб, ўзини тасаввур қилишдир, яъни рефлексия, бошқа одамнинг идрокига тааллуқли бўлиб ўзига бировнинг кўзи билан қарашга интилишдир. Чунки, бусиз одам мулоқот жараёнида ўзини аниқ билмаслиги, нотўғри мулоқот формаларини танлаши мумкин.

Стереотипизация *одамлар онгида мулоқотлар мобайнида шаклланиб ўрнашиб қолган кўникиб қолинган образлардан шаблон сифатида фойдаланиш ҳолларидир.* Ижтимоий стереотиплар ҳар бир шахсда у ёки бу гуруҳли кишилар ҳақида шаклланган образлардир.

А.А. Бодалев ва унинг шогирдлари бундай стереотиплар баъзан мулоқотни тўғри йўналганлигини таъминласа, бошқа ҳолларда эса ундаги хатоликларнинг сабаби бўлиши мумкинлигини кузатишган. Идрок ва тушуниш борасидаги бундай хатоликлар **каузал атрибуция** (лотинчасига "кауза" — сабаб, "атребуцио" - бермоқ, қўшиб бермоқ маъносини билдиради) деб аталади. Масалан, ўқитувчи билан ҳамсуҳбат бўлиб қолган одамда суҳбат бошидаёқ "ҳозир одоб-аҳлоқдан дарс беришни бошламасмикан" деган шубҳа пайдо бўлиши мумкин.

Бундан ташқари, одамлар биринчи марта кўрган одам тўғрисида тасаввурга эга бўлиш мақсадида унинг ташқи қиёфаси билан характери ўртасида боғлиқликлар ўрнатишга ҳаракат қиларкан, шундай боғлиқликларни аниқлаш мақсадида А.А. Бодалев талабалар гуруҳига турлича қиёфали шахсларнинг фотосуратларини кўрсатган. 72 кишидан 9 таси ияги катта кишилар кучли ирода эгалари эканлигини, 17 таси пешонаси кенг одамлар ақлли эканликларини, 3 киши сочи қаттиқ одамларнинг қайсарроқ, қатьий эканликларини, 5 киши кичик бўйли одамлар ҳокимиятга интилган, бошқалар устидан буйруқ беришга мойил, чиройли одамлар ё ўта ўзига бино қўйган ёки нодон бўлишлигини айтишган ва ҳоказо.

Табиийки, бундай фикрлар мутлақ тўғри эмас, лекин кишилар онгида авлоддан-авлодга ўтиб келаётган тасаввурлар шундай образларни шакллантирган. Нотаниш одам ҳақида тушунчанинг шаклланишида у ҳақида берилган бирламчи маълумот катта роль ўйнайди. Масалан, талабаларнинг икки гуруҳига бир хил портрет кўрсатиб, биринчи гуруҳда бу одам йирик олим, иккинчисида эса, бу — давлат жиноятчиси деб, унга иккала ҳолда ҳам ижтимоий-психологик характеристика беришларини сўраган. Кўрсатмалар ҳар хил бўлганлиги сабабли берилган таърифлар ҳам ҳар хил бўлган.

Биринчи гуруҳдаги талабалар бу одам меҳнаткаш, меҳрибон, шафқатли, ғамхўр, ақлли бўлса керак, дейишган бўлса, иккинчи гуруҳдагилар уни – бешафқат, маккор, қатьиятли деб таърифлашган. Биринчи гуруҳдагилар портретдаги кўзларни доно, мулойим дейишган бўлса, бошқалар уларни ёвуз, бешафқат деб айтишган.

Алоқа ҳар қандай қўшма фаолиятнинг зарурий шартидир ва одамлар ўртасидаги алоқани ўрнатиш ва ривожлантириш, ахборот алмашиш, бир-бирининг мулоқот иштирокчилари ва уларнинг ўзаро муносабатларини англаш жараёнидир. Маҳаллий тадқиқотчилар мулоқотнинг қуйидаги асосий жиҳатларини таъкидлашади: алоқа, ҳис-туйғулар, интеракция.

Алоқа-ахборотни бир кишидан бошқасига ёки бир гуруҳга ўтказиш жараёни ва бу маълумотни ушбу шахслар томонидан қабул қилиш. Алоқа занжирининг қуйидаги асосий элементлари ажратилади:

ахборот манбаи (унинг жўнатувчиси, коммуникатори);

трансмиттер;

қабул қилувчи;

ахборотни олувчи (коммуникант, алоқа манзили).

Оғзаки бўлмаган мулоқот-сўздан фойдаланмасдан ахборотни узатиш. Оғзаки бўлмаган алоқа шакллари орасида визуал алоқа, юз ифодалари, инсон ҳаракати, унинг позицияси ва имо-ишоралари алоҳида таъкидланган.

Янги одам билан биринчи учрашув аллақачон у ҳақида баъзи таассуротларни шакллантиришга олиб келади. Бу таассурот, қабул қилинган шахснинг кўринишида энг яхши ифодаланган белгиларга боғлиқ. Инсоннинг биринчи таассуротлари, шунингдек, шахсни характерловчи бизга келадиган маълумотларнинг кетма-кетлиги таъсирига ҳам таъсир қилади. Бундан ташқари, ҳар бир киши ўз шахсий хусусиятларига кўра, унга таъсир қилувчи стимулларнинг маълум бир танловини амалга оширади. Идрокнинг бундай танлови, шунингдек, шахснинг ижтимоий роллари, касб-ҳунарлари ва тажрибаси билан боғлиқ.

Бошқа одамларни қабул қилганда, биз уларни муайян белгиларга кўра аниқлаймиз, уларни бир ёки бир нечта ижтимоий тоифаларга бўламиз. Шу билан бирга, биз одатда уларга шахсий хусусиятлар, қобилиятлар, мотивлар, ижтимоий қадриятлар, яъни стереотиплар жараёни билан боғлаймиз. Мавжуд маълумотлар шуни кўрсатадики, одамларнинг катта қисми ушбу гуруҳга бир хил хусусиятларга эга.

Бизнинг қарашларимизга мос келадиган, изчил ҳолга айлантириш мойиллиги алоҳида аҳамият касб этади. Бу таъсир баҳолаш объекти бўлган бошқа шахс ҳақида кам маълумотга эга бўлганимизда намоён бўлади.

Бошқа одамларнинг хатти-ҳаракатларини тушунтириб, биз ички ёки ташқи сабабларга кўра хатти-ҳаракат қиламиз. Биринчи ҳолда, биз ички (ички, диспозитсия) атрибутлари, иккинчи ҳолатда -ташқи (ташқи, вазият) атрибутлар ҳақида гапиришимиз мумкин.

Бошқа одамларнинг хатти-ҳаракатларини тушунтириб, биз кўпинча вазият шароитларида эмас, балки уларнинг фикрларида сабабни қидирамиз. Ушбу тенденция аттрибутциянинг асосий хатоси деб аталади. Бироқ, ўз хатти-ҳаракатларимизни баҳолашда биз уни вазиятли сабабларга кўра тушунтиришга ҳаракат қиламиз. Ушбу ҳодиса актёр ва кузатувчи ўртасидаги фарқ деб аталади.

Ўз фойдасига мойил бўлиш тенденцияси мен бошқа одамлар билан ўзаро алоқада бўлиб, биз ўз манфаатларимиз билан мос келадиган хатти-ҳаракатларини ўзимизга жалб қилиш тенденциясини намоён этамиз. Шу билан бирга, биз ўз ютуқларимизни ички сабабларга ва ташқи сабабларга кўра муваффақиятсизликларга қаратамиз.

Ижтимоий шовқин-бу икки ёки ундан ортиқ киши биргаликда ҳаракат қиладиган шахслараро алоқалардир. Ўзаро ҳамкорликнинг иккита асосий тури мавжуд: ҳамкорлик ва рақобат. Ҳамкорлик одамларнинг шахсий ҳаракатларини мувофиқлаштиришни ўз ичига олади, бу биргаликдаги фаолиятнинг асоси ҳисобланади. Рақобат бир хил мақсадга эришиш учун бир нечта шахсларнинг курашини назарда тутади. Унинг экстремал кўринишларида рақобат конфликт шаклини олади.

Конфликт-бу қарама-қарши кучларнинг тўқнашуви, бу ҳиссий тангликнинг ҳолати билан боғлиқ. Бир томондан, конфликтларнинг пайдо бўлиши муайян ижтимоий-психологик муҳит билан боғлиқ. Бошқа томондан, конфликтнинг пайдо бўлиши учун зарур бўлган ҳолат, ҳар қандай вазиятни субъектив ҳис қилишдир, чунки унинг иштирокчиларидан камида биттаси зиддиятли. Конфликтлар конструктив (функционал) бўлиб, гуруҳ мақсадларига эришишга олиб келади ва гуруҳ мақсадларига эришишга тўсқинлик қилувчи ҳалокатли конфликтлар ҳам бўлиши мумкин. Гуруҳлардаги конфликтларни тартибга солиш гуруҳ самарадорлигини оширишнинг муҳим усулларидан биридир.

§ 6. Коммуникатив тўсиқлар ва уларни бартараф этиш

Одамлар мулоқот жараёнида сўзлардан ташқари, яъни вербал воситалардан ташқари турли хил ҳаракатлардан, қилиқлардан ҳолатлардан, кулгу, оҳанглар ва бошқалардан ҳам фойдаланадилар. Қилиқлар, мимика, оҳанглар, тўхташлар (пауза), ҳиссий ҳолатлар, кулгу, йиғи, куз қарашлар, юз

ифодалари ва бошқалар ўзаро мулоқотнинг нутқсиз воситалари бўлиб, улар мулоқот жараёнини янада кучайтириб, уни тўлдиради, баъзан эса нутқли мулоқотнинг ўрнини босади, бундай воситаларни *новербал* воситалар дейилади.

Буюк рус ёзувчиси Л. Толстой одамларда 97 хил кулгу тури ҳамда 85 хил кўз қарашлари тури борлигини кузатган. Г. М. Андрееванинг ёзишича, одам юз ифодалари, нигоҳларнинг 2000 га яқин кўринишлари бор. Айниқса, биринчи бор учрашганда кузлар тўқнашуви, нигоҳларнинг роли кейинги мулоқотнинг тақдирига кучли таъсир кўрсатиши махсус тадқиқотлар жараёнида ўрганилган. Буларнинг барчаси мулоқотнинг ҳиссий томондан бой, мазмундор бўлишини таъминлаб, одамларнинг бир-бирларини тушунишларига ёрдам беради.

Мулоқотнинг вербал, новербал, паралингвистик таъсир воситалари

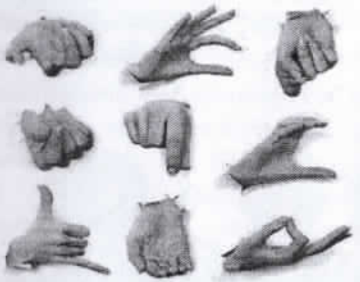

Мулоқотнинг новербал воситаларининг миллий ҳамда худудий хусусиятлари борлигини ҳам алоҳида таъкидлаб ўтмоқ лозим. Масалан, ўзбек халқининг мулоқот жараёни бой, ўзаро муносабатларининг бевосита характери унда шундай воситаларнинг кўпроқ ишлатилиши билан боғлиқ. Болаларнинг ўз йиғиси билан онасига ўз ҳис-кечинмалари ҳамда хоҳишларини билдиришлари ҳам болаларнинг ёш хусусиятларига боғлиқ. Бошқа миллатлар маданиятига назар ташланадиган бўлса, уларда ҳам баъзи бир мулоқот воситаларининг турли миллатларда турли мақсадларда ишлатилишининг гувоҳи бўлиш мумкин. Болгарлар агар бирон нарса бўйича фикрни тасдиқламоқчи бўлишса, бошларини у ёқ-бу ёққа чайқашар, инкор қилишмоқчи бўлса, аксинча, бош силташар экан. Маълумки, ўзбеклар, руслар ва бир қатор бошқа миллатларда бунинг акси.

Новербал мулоқотда суҳбатдошларнинг фазовий жойлашувлари ҳам катта аҳамиятга эга. Масалан, аёллар кўпроқ ҳиссиётларга бой бўлганликлари сабабли, суҳбатлашаётганларида бир-бирларига яқин туриб гаплашадилар, эркаклар ўртасида эса доимо фазовий масофа бўлади. Олимларнинг аниқлашларича, болаларни одатдагидай орқама-кетин ўтказиб ўқитгандан кўра, уларни юзма-юз ўтказиб давра қуриб ўқитган маъқул эмиш, чунки бундай шароитда ўқувчиларда ҳам жавобгарлик ҳисси юқорироқ бўлар экан ҳамда эмоциялар алмашинишгани учун ҳам гуруҳдаги психологик вазият ижобий бўлиб, болаларнинг предметга ва бир-бирларига муносабатлари анча яхши бўлар экан.

Паралингвистик таъсир - бу нутқнинг атрофидаги нутқни безовчи, уни кучайтирувчи ёки сусайтирувчи омиллар. Бунга нутқнинг баланд ёки паст товушда ифодаланаётганлиги, артикуляция, товушлар, тўхташлар, дудуқланиш, йўтал, тил билан амалга ошириладиган ҳаракатлар, нидолар киради. Шунга қараб, масалан, дўстимиз бизга бирор нарсани ваъда бераётган бўлса, биз унинг қай даражада самимийлигини билиб оламиз. Куйиб - пишиб, очиқ юз ва дадил овоз билан «Албатта бажараман!», деса ишонамиз, албатта.

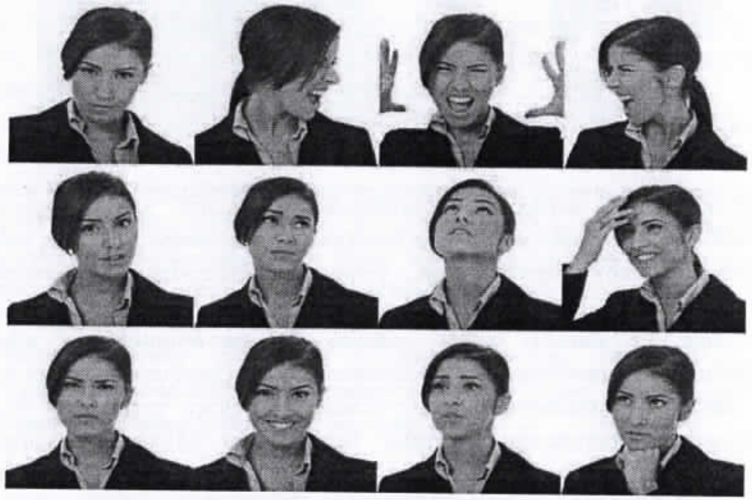

Одамлар бир - бирлари билан муомалага киришар экан, уларнинг асосий кузлаган мақсадларидан бири - ўзаро бир - бирларига таъсир кўрсатиш, яъни фикр - ғояларига кўндириш, ҳаракатга чорлаш,

установкаларни ўзгартириш ва яхши таассурот қолдиришдир. *Психологик таъсир* - бу турли воситалар ёрдамида инсонларнинг фикрлари, ҳиссиётлари ва хатти - ҳаракатларига таъсир кўрсата олишдир.

Ижтимоий психологияда психологик таъсирнинг асосан уч воситаси фарқланади.

1. ***Вербал таъсир*** - бу сўз ва нутқимиз орқали кўрсатадиган таъсиримиздир. Бундаги асосий воситалар сўзлардир. Маълумки, нутқ - бу сўзлашув, ўзаро муомала жараёни бўлиб, унинг воситаси - сўзлар ҳисобланади. Монологик нутқда ҳам, диалогик нутқда ҳам одам ўзидаги барча сўзлар захирасидан фойдаланиб, энг таъсирчан сўзларни топиб, шеригига таъсир кўрсатишни хоҳлайди.

2. ***Новербал таъсирнинг*** маъноси «нутқсиз» дир. Бунга суҳбатдошларнинг фазода бир - бирларига нисбатан тутган ўринлари, холатлари (яқин, ўзоқ, интим), қилиқлари, мимика, пантомимика, қарашлар, бир - бирини бевосита ҳис қилишлар, ташқи қиёфа, ундан чиқаётган турли сигналлар (шовқин, ҳидлар) киради.

3. ***Паралингвистик таъсир*** - бу нутқнинг атрофидаги нутқни безовчи, уни кучайтирувчи ёки сусайтирувчи омиллар. Бунга нутқнинг баланд ёки паст товушда ифодаланаётганлиги, артикуляция, товушлар, тўхташлар, дудуқланиш, йўтал, тил билан амалга ошириладиган ҳаракатлар, нидолар киради. Уларнинг барчаси мулоқот жараёнини янада кучайтириб, суҳбатдошларнинг бир - бирларини яхшироқ билиб олишларига ёрдам беради. Масалан, агар учрашувнинг дастлабки дақиқаларида ўртоғингиз сизга қарамай, атрофга аланглаб, «Кўрганимдан бирам хурсандман», деса, ишонасизми?

Мулоқот жараёнидаги характерли нарса шундаки, суҳбатдошлар бир - бирларига таъсир кўрсатмоқчи бўлишганда, даставвал нима дейиш, қандай сўзлар воситасида таъсир этишни ўйлар экан. Аслида эса, ўша сўзлар ва улар атрофидаги ҳаракатлар муҳим роль ўйнаркан. Масалан, машҳур америкалик олим Меграбян формуласига кўра, биринчи марта кўришиб тўрган суҳбатдошлардаги таассуротларнинг ижобий бўлишига гапирган гаплари 7%, паралингвистик омиллар 38%, ва новербал ҳаракатлар 58% гача таъсир қиларкан. Кейинчалик бу муносабат ўзгариши мумкин албатта, лекин халқ ичида юрган бир мақол тўғри: «Уст - бошга қараб кутиб олишади, ақлга қараб кузатишади».

Мулоқотнинг қандай кечиши ва кимнинг кўпроқ таъсирга эга бўлиши шерикларнинг ролларига ҳам боғлиқ.

Таъсирнинг ташаббускори - бу шундай шерикки, унда атайлаб таъсир кўрсатиш мақсади бўлади ва у бу мақсадни амалга ошириш учун барча юқорида таъкидланган воситалардан фойдаланади. Агар бошлиқ иши тушиб, бирор ходимни хонасига таклиф этса, у ўрнидан туриб кутиб олади, илтифот кўрсатади, хол - аҳволни ҳам қуюқроқ сўрайди ва сўнгра гапнинг асосий қисмига ўтади.

Таъсирнинг адресати - таъсир йўналтирилган шахс. Лекин ташаббускорнинг суҳбатга тайёргарлиги яхши бўлмаса, ёки адресат тажрибалироқ шерик бўлса, у ташаббусни ўз қўлига олиши ва таъсир кучини қайта эгасига қайтариши мумкин бўлади.

Шу ўринда одамларни самарали мулоқотга ўргатиш муаммоси ҳақида келтирмоқчимиз. Чунки бугунги кунда бу муаммо ижтимоий психологиянинг муҳим масалаларидандир. Маълумки, гаплашаётган одамлар бири гапиради, иккинчиси тинглайди, эшитади. Мулоқотнинг самарадорлиги ана шу икки қирранинг қанчалик ўзаро мослиги, бир - бирини тўлдиришига боғлиқ экан. Нотўғри тасаввурлардан бири шуки, одамни муомала ёки мулоқотга ўргатганда, уни фақат гапиришга, мантиқан асосланган сўзлардан фойдаланиб, таъсирчан гапиришга ўргатишади. Унинг иккинчи томони - тинглаш қобилиятига деярли эътибор берилмайди. Машҳур америкалик нотиқ, психолог Дейл Карнеги «Яхши суҳбатдош - яхши гапиришни биладиган эмас, балки яхши тинглашни биладиган суҳбатдошдир» деганда айнан шу қобилиятларнинг инсонларда ривожланган бўлишини назарда тутган эди.

Мутахассисларнинг аниқлашларича, ишлаётган одамлар вақтининг 45%и тинглаш жараёнига кетар экан, одамлар билан доимий мулоқотда бўладиганлар 35 - 40 % ойлик маошларини одамларни «тинглаганлари» учун оларканлар. Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, коммуникациянинг энг қийин соҳаларидан ҳисобланган тинглаш қобилияти одамга кўпроқ фойда келтираркан.

Шунинг учун бўлса керак, немис файласуфи А. Шопенгауэр «Одамларни ўзингиз тўғрингизда яхши фикрга эга бўлишларини хоҳласангиз, уларни тингланг» деб ёзган экан. Дарҳақиқат, агар сиз куюниб гапирсангизу, суҳбатдошингиз сизни тингламаса, бошқа нарса билан овора бўлаверса, ундан ранжийсиз, нафақат ранжийсиз, балки у билан алоқани ҳам ўзасиз. Ўқитувчи гапираётган пайтда уни тингламаслик одобсизликнинг энг кенг тарқалган кўриниши деб баҳоланишини биласизми?

Нима учун биз кўпинча яхши гапирувчи, сўзловчи бўла оламиз-у, яхши тингловчи бўла олмаймиз? Психологларнинг фикрича, асосий халақит

берувчи нарса - бу бизнинг ўз фикр - ўйларимиз ва хоҳишларимиз оғушида бўлиб қолишимиздир. Шунинг учун ҳам баъзан расман шеригимизни тинглаётгандай бўламиз, лекин аслида хаёлимиз бошқа ерда бўлади. Тинглашнинг ҳам худди гапиришга ўхшаш техникаси, усуллари мавжуд. Уларнинг тури ҳам кўп, лекин асосан биз кундалик ҳаётда унинг икки усулини қўллаймиз: *сўзма - сўз қайтариш* ва *бошқача талқин этиш.* Биринчиси, суҳбатдош сўзларининг бир қисмини ёки яхлитича қайтариш орқали, шерикни қўллаб - қувватлашни билдиради. Иккинчи усул эса - шеригимиз сўзларини тинглаб, ундаги асосий ғояни мухтасар, ўзимизнинг талқинимизда ифода этиш. Иккала усул ҳам шерик учун муҳим, чунки у сизнинг тинглаётганингизни, ҳаттоки, ундаги ғояларга қарши эмаслигингизни билдиради. Бундай ташқари, биз яхши тинглаётган бўлиб, «Йўқ-э?», «Наҳотки?», «Қара-я?», «Яша!» луқмалари билан ҳам суҳбатдошимизни гапиришга, янаям ўз фикрларини ойдинлаштиришга чақириб турамиз.

Демак, аслида биздаги гапираётган шахс етакчи, у суҳбатнинг мутлоқ ҳокими, деган тасаввур унчалик тўғри эмас. Яхши тинглашда ҳам шундай куч борки, у суҳбатдошни Сизга жуда яқинлаштиради, ишончни туғдиради. Чунки мулоқот жараёнидаги энг қимматли нарса - бу ахборотнинг ўзи. Тинглаётган одам маънили, яхши диалогдан фақат яхши, фойдали маълумот олади. Гапирган эса аксинча, ўзидаги борини бериб, гапирмайдиган суҳбатдошдан «тескари алоқани» олиб улгурмай, ҳеч нарсасиз қолиши ҳам мумкин. Шунинг учун мулоқотга ўргатишнинг муҳим йўналишларидан бири - одамларни фаол тинглашга, бунда барча паралингвистик ва новербал омиллардан ўринли фойдаланишга ўргатишдир.

Бу борада профессионал тинглаш техникасига қуйидагилар киради:

■ *актив холат.* Бу - агар кресло ёки диван каби мебель бўлса, унга бемалол ястаниб ёки ётиб олмаслик, суҳбатдошнинг юзидан ташқари жойларига қарамаслик, мимика, бош чайқаш каби ҳаракатлар билан унинг ҳар бир сўзига қизиқаётганлигингизни билдиришни назарда тутади;

■ *суҳбатдошга самимий қизиқиш билдириш.* Бу нафақат суҳбатдошни ўзига жалб қилиб, балки кейин навбат келганда ўзининг ҳар бир сўзига уни ҳам кўндиришнинг самарали йўлидир.

■ *ўйчан жимлик.* Бу суҳбатдош гапираётган пайтда юзда масъулият билан тинглаётгандай тасаввур қолдириш орқали ўзингизнинг суҳбатдан манфаатдорлигингизни билдириш йўли.

Шу ўринда ички ишлар курсантлари таълимидаги касб маданиятидаги муомала ҳақидаги фикрни ҳавола қилмоқчимиз.

Ўзбекистон Республикаси ички ишлар вазирининг 2011 йил 4 июлдаги «Ўзбекистон Республикаси ички ишлар идоралари ходимларининг касб маданияти ҳақидаги Қўлланма»ни тасдиқлаш тўғрисидаги 96-сонли буйруғининг 23-бандида шундай дейилади: «Ҳар бир ходим фуқаролар билан самимий муносабатда бўлиши, уларнинг мурожаатини диққат билан эшитиши, ваколати доирасида кўриб чиқиши ва масаласини ҳал қилишга интилиши зарур. Фуқаролар томонидан содир этилган ҳуқуқбузарликларнинг қонунга зидлигини тушунтиради ҳамда қонунда белгиланган чорани қўллаш масаласини ҳал этади». Худди шу буйруқнинг 29-бандида эса: «Ички ишлар идоралари ходими аҳоли билан алоқани мустаҳкамлаб, такомиллаштириб боради. Ички ишлар идоралари ходими деган юксак номни ёдда сақлаган ҳолда, хизмат вазифасига доир иш юритуви давомида ҳамда инсонийлик бурчини бажариш вақтида фуқаролардан турли кўринишдаги ҳадя ва совғаларни олмайди ва хизмат айтмайди»1, деб таъкидлаб қўйилган.

Агар мулоқот жараёнида иштирок этувчи икки жараён - гапириш ва тинглашнинг фаол ўзаро таъсир учун тенг аҳамиятини назарда тутсак, бу жараён қатнашчиларининг психологик саводхонлиги ва мулоқот техникасини эгаллашининг аҳамиятини англаш қийин бўлмайди. Шунинг учун ҳам ижтимоий психологияда одамларни самарали мулоқотга атайлаб ўргатишга жуда катта эътибор берилади. Бу борадаги фаннинг ўз услуби бўлиб, унинг номи ***ижтимоий психологик тренинг*** (ИПТ) деб аталади. ИПТ - мулоқот жараёнига одамларни психологик жиҳатдан ҳозирлаш, уларда зарур коммуникатив малакаларни шакллантиришдир. Энг муҳими ИПТ мобайнида одамларнинг мулоқот борасидаги билимдонлиги ортади.

Мулоқот жараёнининг мураккаб психологик табиатини билиш, турли шароитларда самарали муносабатлар ўрнатиш малакасини ошириш учун унинг таркибига кирувчи ҳар бир элемент ёки бўлаклар билан алоҳида танишиб чиқамиз.

Г.М.Андреева мулоқотнинг қуйидаги психологик тузилишини таклиф этади:

1. *Мулоқотнинг коммуникатив* томони (яъни мулоқотга киришувчилар ўртасидаги маълумотлар алмашинуви жараёни).

2. *Мулоқотнинг интерактив* томони (яъни мулоқотга киришувчи томонларнинг хулқ-атворларига таъсир жараёни).

1 Ўзбекистон Республикаси ички идоралари ходимларининг касб маданияти ҳақида қўлланма. – Т., 2011. – Б.9.

3. *Мулоқотнинг перцептив* томони (яъни мулоқотга киришувчи томонларнинг бир-бирларини идрок этишлари ва тушунишлари билан боғлиқ бўлган мураккаб психологик жараён).

Бу структуранинг ҳар бир томонини батафсил кўриб чиқамиз.

Кўпгина олимлар мулоқотнинг инсон ҳаётидаги аҳамиятига тўхталиб ўтар эканлар, унинг қатор вазифалари, функцияларини ажратадилар. Масалан, таниқли рус олими Б.Ф.Ломов унинг функцияларига қуйидагиларни киритади:

а) маълумотлар алмашинуви функцияси;

б) хулқ-атворни бошқарув функцияси;

в) ҳиссиётлар алмашинуви.

Бу функциялар аслида Г.М.Андреева ажратган мулоқот қисмларига ҳам мос келади, яъни ҳар бир мулоқот жараёнида Б.Ф.Ломов қайд этган вазифаларни топиш мумкин.

Мулоқотнинг интерактив томони-амалий жиҳатдан таъсир этиш жараёни. Мулоқотнинг перцептив томони- тушуниш, ҳиссий идрок этиш жараёни ҳисобланади. А.Бодалевнинг идрок этиш механизмларига оид фикрлари қуйидагилар идентификация, рефлексия, стереотипизация. Мулоқотда психологик таъсир вербал, новербал, паралингвистик таъсир усулларидан иборат.

Мулоқотнинг коммуникатив томони - маълумотлар алмашинув жараёнидир.

Мулоқотнинг коммуникатив томони дейилганда, унинг шахслараро ахборотлар, билимлар, ғоялар, фикрлар алмашинуви жараёни сифатидаги вазифалари назарда тутилади. Бу жараённинг асосий воситаси бўлиб **тил** хизмат қилади. Тил шахслар ўртасида алоқа воситаси бўлиб, унинг ёрдамида кишилар билган маълумотлари ва ҳоказоларни бир-бирларига етказадилар. Маълумки, алоқа воситаси сифатида нутқнинг асосан 2 тури фарқланади: ёзма нутқ ҳамда оғзаки нутқ. Оғзаки нутқнинг ўзи ***диалогик*** ва ***монологик*** турларга бўлинади.

*Диалогик нутқ*нинг мазмуни, унинг характери, давомийлиги мулоқотга киришган шахсларнинг шахсий қарашларига, қизиқишларига, бир-бирларига бўлган муносабатларига, мақсадларига бевосита боғлиқ бўлади. Шунинг учун ҳам ўқитувчи билан ўқувчининг, ҳиссий раҳбарларнинг, дипломатларнинг, кўчада учрашиб қолган дугоналарнинг диалогик суҳбатлари бир-биридан фарқ қилади.

Монологик нутқ эса бир кишининг бошқа кишига ёки кишилар гуруҳига нисбатан мурожаати бўлиб, унинг психологик тузилиши,

фикрларнинг мантиқан тугал бўлиши, гапираётган пайтда грамматик қонун-қоидаларга риоя қилиш кераклиги каби шартлари мавжуд. Масалан, маърузага тайёрланаётган талаба тайёргарлик пайтидан бошлаб, маъруза қилиб бўлгунга қадар, қатор ички руҳий кечинмаларни бошдан кечиради, унга кўп куч ва вақт сарфлайди. Диалогик нутққа нисбатан бу нутқ тури мураккаброқ ҳисобланади. Тил воситасида олиб бориладиган мулоқот *вербал*, яъни сўзли дейилади.

Мулоқотнинг интерактив томони

Жамият миқёсида оладиган бўлсак, одамларнинг турли шароитларда ўзларини тутишлари, хулқ-атворларининг бошқарилиши маълум психологик қонуниятларга боғлиқлигини кўриш мумкин. Бунга сабаб жамиятда қабул қилинган турли нормалар, қонун-қоидалардир. Чунки, ўзаро мулоқот ва ўзаро таъсир жараёнларида шундай ҳатти-ҳаракатлар образлари кишилар онгига сингиб борадики, уларни ҳар бир киши норма сифатида қабул қилади. Масалан, ўсмир бола, умуман ёшлар жамоат жойларида катталарга ўрин бўшатиб беришлари кераклиги ҳам хулқ-атворнинг бир нормаси. Шу нормага амал қилиш ёки қилмаслик ижтимоий назорат тизими орқали бошқарилади. Яъни, юқоридаги шароитда агар ўсмир бола автобусда қарияга жой бўшатмаса, жамоатчилик ўша заҳоти уни ижтимоий тартибга чақиради.

Демак, ҳар бир шахс турли шароитларда турлича ролларни бажаради, бу ролларнинг қандай бажарилаётганлиги, одамларнинг кутишларига мос келишлиги ижтимоий назорат тизими орқали кузатиб турилади.

Шунинг учун ҳам мулоқотга киришган кишилар доимо ўз хулқ-атворларини, қолаверса, ўзгаларнинг хулқ-атворини назорат қилиб, ҳаракатларда бир-бирларига мослашадилар. Лекин гоҳида шахсдаги ролларнинг кўп бўлиши ролларнинг зиддиятига олиб келиши мумкин. Масалан, мактаб ўқитувчисининг ўзи ўқитаётган синфда фарзанди бўлса, дарс пайтида шундай зиддиятни бошдан кечириши мумкин, яъни бир вақтнинг ўзида ҳам ота ёки она, ҳам ўқитувчи ролини бажаришга мажбур бўлади. Ёки хулқи ёмон ўқувчининг уйига келган ўқитувчи бир вақтнинг ўзида ҳам ўқитувчи, ҳам меҳмон роллари ўртасида қийналади.

Турли ролларни бажараётган шахсларнинг ўзаро мулоқотлари кутишлар тизими орқали бошқарилади. Масалан, хоҳлайдими ёки хоҳламайдими, ўқитувчидан маълум ҳаракатларни кутишадики, улар ўқитувчи ролига зид бўлмаслиги керак. Ўз ролларига мос ҳаракат қилган, доимо меъёр мезонида иш тутган кишининг ҳаракатлари одобли ҳаракатлар деб аталади. Масалан, ўқитувчининг одоби, ўз касбини устаси эканлиги, болалар қалбини тушуна олиши, уларнинг ёш ва индивидуал

хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда иш тутиши унинг одобга эга эканлигининг белгисидир. Одобсиз одам эса бунинг аксидир.

Демак, ўзаро мулоқот жараёнида бир одам иккинчи одамга психологик таъсир кўрсатади. Бу таъсир иккала томондан ҳам англаниши ёки англанмаслиги мумкин. Яъни, баъзан биз нима учун бир шахснинг бизга нақадар кучли таъсирга эга эканлигини, бошқа бири эса, аксинча, ҳеч қандай таъсир кучига эга эмаслигини тушуниб етмаймиз. Бу эса педагогикада муҳим муаммодир. Ҳар бир педагогнинг ўз таъсир услублари ва таъсир кучи бўлади.

Ўқитувчи шахсининг болаларга таъсири қуйидаги экспериментда жуда яққол кузатилган. Бошланғич синф ўқувчиларига анчагина ўйинчоқлар бериб, шуларнинг ичида фақат биттасига, қизил ёғоч ўйинчоққа тегмаслик айтилган. Болалар ёлғиз қолдирилиб, ҳаракатлари пинхона кузатилган. Жуда кўп болалар тақиқланган ўйинчоққа барибир тегишган. Экспериментнинг иккинчи сериясида эса энди барча ўйинчоққа тегиш мумкин-у, фақат қизил қутичанинг қопқоғини очиш мумкин эмас, деб айтилган. Шу қутича тепасига эса шу болаларнинг ўқитувчиси сурати илиб қўйишган. Бу серияда биринчисига қараганда “таъқиқни бузувчилар" сони кескин камайган. Демак, бу нарса ўқитувчи шахсининг бола ҳаракатларига таъсирини яққол исботлаб турибди.

Шахслараро таъсир ҳақида гап кетганда, ўқитувчи обрўйининг роли ҳақида ҳам айтиш лозим. Чунки, обрўли одам доимо ўша обрў қозонган гуруҳида ўз мавқеига ва таъсирига эга бўлади.

Шахс обрўйи унинг бошқа шахсларга иродавий ва эмоционал таъсир кўрсата олиш қобилиятидир. Маълумки, обрў амал ёки ҳаётий тажриба билангина орттирилмай, унинг ҳақиқий асоси-шахснинг одамлар билан тўғри муносабати, ундаги одамийлик хислатларининг, бошқа ижобий хислатларининг уйғунлашувидадир. Психологик обрў-таъсир кўрсатишнинг энг муҳим мезонидир.

X -БОБ БЎЙИЧА ҚИСҚАЧА ХУЛОСА

Мулоқот- одамларнинг биргаликдаги фаолиятлари эҳтиёжларидан келиб чиқадиган турли фаолликлари мобайнида бир-бирлари билан ўзаро муносабатларга киришиш жараёнидир. Яъни, ҳар бир шахснинг жамиятда бажарадиган фаолиятлари (меҳнат, ўқиш, ўйин, ижод қилиш ва бошқалар) ўзаро муносабат ва ўзаро таъсир шаклларини ўз ичига олади. Чунки ҳар қандай иш одамларнинг бир-бирлари билан тил топишишни, бир-бирларига турли хил маълумотларни ўзатишни, фикрлар алмашинуви каби мураккаб

ҳамкорликни талаб қилади. Шунинг учун ҳам ҳар бир шахснинг жамиятда тутган ўрни, ишларининг муваффақияти, обрўси унинг мулоқотга кириша олиш қобилияти билан бевосита боғлиқдир.

Ҳар қандай мулоқотнинг энг элементар функцияси - суҳбатдошларнинг ўзаро бир - бирини тушунишларини таъминлашдир. Бу ўзбекларда самимий салом - алик, очиқ юз билан кутиб олишдан бошланади. Ўзбек халқининг энг нодир ва буюк ҳислатларидан бири ҳам шуки, уйига биров кириб келса, албатта очиқ юз билан кутиб олади, кўришади, сўрашади, хол - аҳвол сўрайди. Шуниси ҳарактерлики, таъзияга борган чоғда ҳам ана шундай самимиятли қабулни ҳис қиламиз.

Демак, таълим-тарбия жараёнини ташкил этишда мулоқотнинг барча воситаларига, айниқса, нутққа эътибор бериш керак. Болаларни илк ёшлик чоғларидоноқ нутқ маданиятига ўргатиш, нутқларини ўстириш чораларини кўриш зарур. Педагог эса шундай нутқ маданиятига эга бўлиши керакки, у аввало унинг фаолиятини тўғри ташкил этишни таъминласин, қолаверса, болаларда нутқнинг ўсишига имконият берсин.

Агар биз суҳбатдошимизни яхши, диққат билан тингласак, бу билан биз унда ўз-ўзига ҳурматни ҳам тарбиялаймиз. Демак, тинглаш жараёни кўпчилик тасаввур қилгани каби унчалик пассив жараён эмас экан. Унинг мулоқотнинг самарали бўлишидаги аҳамияти ниҳоятда катта. Чунки тинглаш қобилияти гапирувчини илҳомлантиради, уни руҳлантиради, янги фикрлар, ғояларнинг шаклланишига шароит яратади. Шунинг учун маърузачи профессорнинг ҳар бир чиқиши ва маърузаси агар талабалар томонидан диққат билан тингланса, бу педагогик мулоқотдан иккала томон ҳам тенг ютади.

Агар мулоқот жараёнида иштирок этувчи икки жараён - гапириш ва тинглашнинг фаол ўзаро таъсир учун тенг аҳамиятини назарда тутсак, бу жараён қатнашчиларининг психологик саводхонлиги ва мулоқот техникасини эгаллашининг аҳамиятини англаш қийин бўлмайди. Шунинг учун ҳам ижтимоий психологияда одамларни самарали мулоқотга атайлаб ўргатишга жуда катта эътибор берилади

Мавзу юзасидан назорат учун саволлар

1. Мулоқотнинг коммуникатив томони.
2. Мулоқотнинг вербал, новербал, паралингвистик воситалари.
3. Мулоқотнинг интерактив томони ва шахслараро муносабатлардаги унинг ўрни.
4. Мулоқотнинг перцептив томони жиҳатлари.
5. Бир-бирини идрок қилиш механизмлари қайсилар?
6. Стереотиплардан фойдаланиш шартлари.
7. Профессионал тинглаш техникаси.
8. Алоқа воситаси сифатида нутқнинг асосий турлари.
9. Б.Ф.Ломовнинг мулоқот функцияларига берган таърифларини изоҳланг.
10. Диалогик нутқнинг мазмуни.
11. Монологик нутқ .
12. Паралингвистик таъсир нима?
13. Г.М.Андрееванинг мулоқотни психологик тузилишига оид қарашлари?

XI –БОБ
ЭТНИК ГУРУҲЛАР ПСИХОЛОГИЯСИ. ЭТНОПСИХОЛОГИЯ АСОСЛАРИ

§ 1. Этник гуруҳлар –катта ижтимоий гуруҳларнинг катта бир тоифаси эканлиги

Мавзу юзасидан таянч сўзлар:
Millat, etnik, etnopsixologiya, etnografiya ,milliy masalalar, milliylik, baynalminallik, ijtimoiy – iqtisodiy, xalq psixologiyasi, xalq ruhi, milliy ong.

Миллат ва миллат билан боғлиқ бўлган кўплаб омиллар ижтимоий ва сиёсий ҳаётда мухим рол ўйнаб келган ва бундан кейин ҳам узоқ давргасҳа ўз аҳамиятини йўқотмайди. Олимларнинг кўрсатишисҳа ижтимоий - иқтисодий ва маданий тараққиётни турли босқисҳларида турган 4 мингга яқин миллат ва элат ҳамда турли халқлар мавжуд экан.

Уларнинг ҳар бирини ўз тарихи, маданияти ва миллий қадриятлари бор. Уларни ўрганиш миллатлараор муносабатларини тасҳкил қилишди, турли иқтисодий, маданий алоқаларн ўрганишда катта ёрдам беради. Лекин, яқин давргасҳа бизнинг ижтимоий фанлар тизимида миллий масалалар ва унда психология омилларининг тўтган ўрнига этарлисҳа баҳо берилмай келинди. Айрим ҳолларда эса асоссиз рависҳда инкор этилди. Ҳатто баъзи бир тадқиқотсҳилар миллий хусусиятлар, этнопсихология масалаларини ўрганишга шубҳа билан қарасҳди. Бунда улар этнопсихология масалаларини ўрганиш бир халқни мактаб, иккинсҳисини камситисҳга олиб келисҳи, ирқсҳилик, миллатсҳиликни келиб сҳиқисҳига сабаб бўлади, деб хавотирланисҳди.

Этнопсихологияга оид айрим тадқиқотларда муаллифлар ўз миллатларини ҳаддан тасҳқари кўкларга кўтариб юбориш, босҳқа кўсҳни халқлардан устун қўйисҳ ҳоллари бўлганки, бу табиий турли норозиликларни туғилисҳига сабаб бўлган. Шунинг билан биргаликда халқларнинг воқелик ва табиатни идрок қилиш, кийинисх, авлодлар тарбияси, авлодлар ўртасидаги муносабатлардаги ўзаро хослигини ҳисобга олмаслик ҳам мумкин эмас.

Этник ўзига хослигини инкор этисҳ, миллий муносабатларда ҳисобга олмаслик турли салбий муносабатларни, Ҳатто этник низоларни келтириб сҳиқаради.

"Этнопсихология" - этнография ва психология фанларининг қўсҳилисҳидан тасҳкил топган бўлиб, грексҳа" этнос" халқ, қабила "психология" руҳ илми деган маъноларни англатади.

Бу фан маълум миллат ва этник бирлик вакилларининг ўзига хос руҳий қиёфаси, ҳулқ атворининг, замонавий термин билан айцак, менталитетни ўрганади. Ҳар бир халққа хос бўлган миллий характер, урф - одат ва анъаналар, миллат туйғулари ва дид, этник онг ва миллий ўзини-ўзи англасҳи, вужудга келтириши, намоён бўлисҳи, ўзгарисҳи ва ривожланиш каби масалалар ҳам этнопсихологияни ўрганиш объекти ҳисобланади.

Тадқиқотсҳилар томонидан этнопсихология масалаларини ўрганишда маълум муваффақиятларга эрисҳилган бўлса ҳам, лекин унинг кўп муаммолари ҳали ўзининг эсҳилисҳини тўла топган эмас.

Шулардан бири - миллийлик ва байналминаллик хусусиятларининг ўзаро муносабатидир. Миллат синфлар ва турли ижтимоий гуруҳларни ўрганишда файласуфлар, социолог ва тарихсҳилар, асосан уларнинг моддий ва маънавий маданияти, тартиби, ижтимоий муносабатларга эътиборини қаратган бўлсалар, психологлар эса, Шахс психологиясини ўрганиш билан сҳекланиб қолисҳган.

Этник психология хусусиятларни ижтимоий воқелик сифатида ўрганишнинг мухолифлари ва улар келтирган далилларнинг баъзиларида жон бор албатта. Бизда этнопсихологик тадқиқотларнинг маълум даврларда репрессияга усҳрасҳга, сҳет элларда олиб борилган этник психологик тадқиқотлар ва улардан олинган натижаларни ирқсҳилик, миллатсҳилик руҳида ирқлар, миллатлар, этник гуруҳларнинг руҳий жиҳатдандан тенг эмаслиги баъзи халқларнинг босҳқалардан устун турисҳлиги "илмий" жиҳатдандан асосласҳга ҳаракат қилинди, масалан, этнопсихолог Р. Линтон ва А. Кординерлар инглиз миллатини улуғлаб босҳқа халқлар руҳий хусусиятидан устун қўяди ва бу ноилмий ғояни илгари суради. Буларни вакиллари Осиё, Африка ва Лотин Америкасидаги айрим халқларни руҳий жиҳатдандан этук этмаслигини "исботловсҳи" қатор тадқиқотлар ўтказилган.

Этнопсихологик хусусисиятларни ўрганувсҳи тадқиқотсҳиларнинг аксарият кўпсҳилиги, уни ижтимоий тарихий категория эканлгини эътироф эцаларда, уни ўрганиш "Қийин объект" эканлигини таъкидласҳади. Дарҳақиқат бу масала текшириш ва ўрганиш учун мураккаб ва шунинг билан бирга энг долзарб, кам усҳраган муаммо ҳамдир. Этнопсихологик хусусиятларнинг ўрганишдаги қийинсҳиликлар қуйидагилар асосида вужудга келган:

- Миллий психологик қиёфани ўрганувсҳи этнопсихология фанининг бизда энди ривожланиб келаётганлиги ва унинг умумий масалаларини ҳозирга қадар тўла исҳлаб сҳиқарилмаганлиги;
- Этник хусусиятлар кўзга яққол тасҳланиб турган ҳолда, уни тасҳкил этувчи руҳий хислатлар ясҳирин бўлиб, уни бевосита эмас, бевосита, яъни уларнинг маҳсулотлари қараб баҳо берисҳ мумкин.
- Юқорида зикр қилинганидек, айрим олимларни бу масалани бутунлай обрўсизлантириб юборишгани учун, этнопсихология фани узоқ вақт ижтимоий - гуманитар фанлар тизимида ўз ўрнини топа олмади. Лекин бу қийинсҳиликлар миллий психологик қиёфа, миллий характер каби миллатнинг руҳий хусусиятларини мавжуд эканлигини инкор этисҳга асос була олмайди. Бу соҳада муваффақиятли исҳ олиб борисҳ учун илмий текширишлар методикасини такомиллласҳтирисҳ ва қатор фан вакиллари - файласуф, тарихсҳи, этнограф, социолог, психолог адабиёцҳунос, санъацҳуносларнинг ҳамкорликда исҳ олиб борисҳи зарур.
- Миллий масалалар ва этнопсихология буйисҳа йирик мутахассис М. Жунусовнинг хақли рависҳда таъкидласҳисҳа, миллатнинг мухим белгиларидан бўлган психик қиёфани инкор этисҳ назарий жиҳатдандан асоссиз бўлиб, амалиётда катта хатоларга олиб келисҳи мумкин.

Мубохаса таҳлили шуни кўрсатадики, бу масалада қатор терминалогик сҳалкасҳликлар ҳам мавжуд экан.

Масалан, айрим баҳс катнашувсҳилари "миллий психологик қиёфа", "Этник психология", "Миллий характер" каби тушунсҳаларни айнан бир нарса деб ҳисоблайдилар. Шунинг учун бу тушунсҳаларни бир - биридан фарқ қилувсҳи томонларни курсатмасдан туриб, уларнинг мазмуни ва ўзига хос хусусиятлари тўғрисида фикр юритисҳ мумкин эмас. Этнопсихологик хусусиятлар, миллий психологик қиёфанинг нореаллиги тўғрисида бир қансҳа субъектив фикрлар айтилган. Баъзи қарасҳларда жиддий ихтилофлар мавжудлигига қарамай, журнал ўзининг якунловсҳи маколасида этнопсихологик хусусиятлар реал мавжуд, деб таъкидлайди. Дарҳақиқат, тарихий ижтимоий - иқтисодий тараққиётдаги тенгсизлик, турли табиий - географик шароитлар халқлар ўртасида маълум психологик тафовутларни вужудга келтирган. Турли халқларда оила аъзолари ўртасида бўладиган муносабатларнинг бир хил бўлмаслиги, урф- одат ва анъаналардаги фикрлар, нарса ҳодисаларни идрок этисҳда мавжуд бўлган турфа хилликни этнопсихологик хусусиятлар билангина тушунтириб берисҳ мумкин.

Юқорида кўрдикки, айрим тадқиқотсҳилар ва муаллифлар этнопсихологик хусиятларининг реал мавжудлигининг инкор этдилар ёки уни

текшириш учун кейин объект эканлигидан зорландилар. Тўғри, этнопсихологик хусусиятларини ўрганишдаги қийинсҳиликларни инкор этиб бўлмайди. Лекин шу билан бирга бу реал мавжудми ёки йўқми деган саволни қўйилисҳи ортиқча деб ўйлаймиз. Этнопсихологик хусусиятлар келиб сҳиқисҳи жиҳатданидан бугун ўтмисҳи, ҳаёт тарзи ва тарихи билан богланиб кетган бўлиб, бу хусусиятлар миллат сҳаклланмасдан аввалрок вужудга кела босҳлаган бўлади. Маълумки, миллат этник бирлик тараққиётининг юқори боскисҳидан юзага келади.

Этнопсихологик хусусиятларининг айрим белгилари кисҳилар бирлигининг ҳамма тарихий даврларига айрим яъни уруг, қабила, миллатларга хосдир. Этнопсихологик хусусиятлар айрим тадқиқотсҳилар кўрсатганидек фақат бир омил -табиий муҳит таъсири билангина вужудга келиб қолмай, унинг вужудга келисҳида усҳта омил таъсир кўрсатади. Биринсҳи омил - бу сиёсий -иқтисодий ва жамият ҳаётида бўлаётган ижтмоий жараёнлари тизими бўлса, иккинсҳисига шу этник бирлик яшаб турган табиий-географик муҳитнинг хусусиятлари киради. Усҳинсҳи омилга эса халқ ҳаётида бўлиб ўтган тарихий ҳодиса ва воқеалар киради.

Лекин шуни айтисҳ керакки, этнопсихологик хусусиятлар тизимида кисҳилар руҳиятининг мазмуни аввало биринсҳи омил –сиёсий-иқтисодий ижтимоий ўзгарисҳлар белгилаб берилади. Табиий географик омил эса асосан этнопсихологик қиёфанинг тасҳқи ифодаларини белгилайди. Шунинг учун ҳам бу омил кузатаётган кисҳи назарига биринсҳи омилга қараганда яққол намоён бўлади. Халқ ҳаётида бўлиб ўтган мухим тарихий воқеалар сўзсиз унинг психологик ўсҳмас из қолдиради. Табиатдаги айни бир воқеаликнинг доим таъсири натижасида кисҳилар бу воқеликдаги хусусиятларни босҳқа шароитда ясҳаётган этник гуруҳ вакилларига қараганда сҳуқуррок идрок қилишга ўрганиб қоладилар. СҲунки тасҳқи муҳит бизнинг сезги аъзоларимизга беҳисоб информациялар, яни хилма – хил таассуротлар юбориб туради, натижада эволюсион тараққиёт давомида, танамизда шу тасҳқи муҳит билан адекват (муносиб) муносабатини тамин эттирувсҳи нейрофизиологик механизм сҳаклланади. У кисҳиларнинг сезги ва идроклари намоён этади. Шунинг учун у ёки бу халқка хос стереотип хатти -ҳаракатларини, идрок хусусиятларини тасҳқи муҳитига мослашувининг олий кўринисҳи деб ҳисобласҳ керак.

Тасҳқи муҳитнинг доимий тасирида вужудга келган руҳий хусусиятлар бу тассуротларнинг бутун системаси (тизими)ни эмас, балки унинг учун мухим бўлган ва ўтмисҳ тажрибасида синалган мустаҳкамланган қолган томонларинигина акс эттиради.

«Тасҳқи омил тасирида кисҳи миясида ўрнасҳиб ҳислар, фикрлар, хохисҳ, идрокни намоён бўлисҳи. Хуллас идеал орзу - тилак тарзида акс этади ва худди шу кўринисҳда идеал кусҳлар бўлиб қолади», деб ёзган эди Ф. Энгелс.

С. И. Королевнинг кўрсатишисҳа, сҳаклланган этнопсихологик хусусиятлар маълум даражада мухофаза қилувсҳи механизм ролини ўйнайди. У худди ғалвирдек ёт нарсаларни ажратиб уни ё қабул қилади, ёки шу халқда мавжуд бўлган нормалар асосида кайта исҳлаб беради, ёхуд уни инкор этади.

§ 2. Этнопсихология миллий гуруҳлар психологиясини турли маданий-тарихий муҳитларда ўрганувчи фан тармоғи сифатида

Этнопсихология муаммоларини тадқиқ этувчи жаҳон олимларининг жуда кўпсҳилиги, бу муаммоларни ўрганиш қийин эканлигини, бу соҳада усҳрайдиган мураккабликларни таъкидласҳади.

СҲунки этнопсихология хусусиятларини эмперик тадқиқ этисҳ қийин. Барсҳа мураккабликларни қамраб олувсҳи методлар яратилмаган. Бир мамлакат халқини ўрганиш учун яратилган методлар босҳқа мамлакат халқини ўрганишга тўғри келмайди, акс ҳолда қарама - қарсҳи муносабатларни пайдо қилиши мумкин.

Бу соҳадаги муаммо яна шундаки, бир этнос исҳидаги турли синфлар, социал гуруҳларда миллий хусусиятларнинг намоён бўлисҳи маълум даражада бир - биридан фарқланади. Шунинг билан биргаликда тадқиқотсҳи этник психологиядаги ўзига хослик, босҳқа этник гуруҳлардан фарқ қилувсҳи махсуслик ва умумийлик томонларини осҳиб бера олисҳи керак. Ва нихоят этнопсихология хусусиятлар қотиб қолган, ўзгармайдиган нарса эмас. Улар маълум бир ижтимоий ўзгарисҳлар натижасида, айрим бир хусусиятларни ўзгартирисҳи, янги ижтимоий муносабатларни акс эттирувсҳи хислатларни ҳосил қилиши мумкин.

Конкрет одам руҳиятининг этник хусусиятларини ўрганишга қадим замонлардан буён катта диққат эътибор берисҳган. Бу қизиқисҳ, айниқсаа, кейинги йилларда турли миллий, этник низолар ва тўқнашувларнинг кусҳайиб кетаётганлиги боис янада ортди.

Босҳқа халқларга, этник гуруҳарга хос бўлган руҳий хусусиятларни, қўсҳни қабилаларни ясҳасҳ тарзини ўрганишга бўлган қизиқисҳ қадим замонлардаек бир қансҳа амалий эхтиёжлар, аввало иқтисодий, савдо-сотик ва ҳарбий мақсадлар натижасида вужудга келган Антик дунё саёҳат ва савдогарлар узоқ ғарбларга қилган сафарлардан қайтгасҳ, хорижий халқларнинг ясҳасҳ шароитлари, урф-одатлари, кисҳилар ўртасидаги

муносабатлар, уларнинг кийинисҳлари, қандай овқат тановул қилиш, бу мамлакатдаги ижтимоий-сиёсий тузуми ҳақида, ҳайвонот олами ва босҳқа нарсалар ҳақида ўз ватандосҳларига ажойиб ва ғаройиб нарсалардек сўзлаб берисҳган. Ана шу тарзда турли мамлакат халқлари бир-бирларини ясҳасҳ тарзи,урф-одати вабосҳқа тамонларини билиб, тушуниб, ўрганиб борисҳган.

Қадимги дунё мутафаккирлари Аристотел, Герадот, Гиппократ, Демокрит, Пифагор ва босҳқалар барсҳа ижтимоий ва психология ҳодисаларни тушунтириб берисҳ учун ягона бўлган умумий тамойилларни, назарияларни қидириб тописҳга, хусусан, халқларнинг турли психологик хусусиятларига эга бўлисҳининг сабабларини тушунтириб берисҳга ҳаракат қиладилар. Этнопсихология хусусиятларни вужудга келисҳини улар асосан, табиий - гографик муҳитнинг таъсири билан боғлаб тушунтирдилар. Масалан, қадимги дунёни буюк мутафаккири Гиппократ (ерамиздан аввалги 460-375 йил) ўзининг "Ҳаво. Сув ва қуруқлик", деган асарида халқларнинг турли руҳий ва жисмоний хусусиятларини болалар бевосита иқлим шароити билан боғланган ҳолда тусҳинтириб берди. Халқларнинг темперамент ва характер хусусиятларини вужудга келисҳини улар истеъмол қилаётган озиқ-овқатлар билан боғлаб тусҳинтирисҳга ҳам уринисҳлар бўлган.

Масҳхур математик ва файласуф Пифагор эрамиздан аввал 570-500 нинг тусҳинтирисҳига қараганда, ҳайвон гўсҳти ва ёғини кўп истеъмол қилинисҳи, халқларда қаттиқ қўллик дағалликни вужудга келтиради.

Аксинсҳа, ўсимлик мевалари ва сабзавотларни муттасил истеъмол қилинисҳи эса тана фаолиятини сусайтирисҳиб, одамлар табиатини меҳнацеварлик мулойимласҳтиради. Антик дунёнинг буюк ақл эгаси Аристотел (ерамиздан аввалги 384-322 йил) кисҳилар характер хусусиятларини иқлим шароитига боғлаб тусҳинтиради. Унинг кўрсатишисҳа ҳаддан ортиқ иссиқ ёки совуқ иқлим шароитида ясҳайдиган халқлар қаттиқ қўл, сҳавкацииз бўлисҳар экан.

Буюк бобомиз Абу Райҳон Беруний "Осори бокия" (Абадий кадрятлар) асарида турли халқлар: қадимги греклар, эронийлар, суғдлар, хоразмликлар, христианлар, яхудийлар, мусулмонларнинг руҳий хусусиятлари уларни ўз эралари босҳланисҳини, масҳхур байрамлари, хотира кунларини ҳамда бир халқни иккинсҳисидан фарқланадиган урф-одатларни кўрсатиб берган.

Турли халқларга хос хусусиятларни ўрганиш учун Беруний ўзига хос илмий метод яратди. Бунинг учун, деб кўрсатади у, қадимги халқлар ривоятларини ўрганиш ва ўтмисҳ авлодлар тўғрисидаги маълумотларни билисҳи лозим.

Абу Райхон Беруний ўзининг масхҳур "Ҳиндистон" асарида ҳиндларнинг дини ва тафаккур қилиш хусусиятлари, диний ва дунёвий ҳаёти билан боғлиқ бўлган урф-одатлари, уларнинг худоларга исҳонисҳлари материя ва сҳакл, жоннинг кўсҳиб юрисҳи, дўзах ва жаннат ҳақидаги тасаввурлари баён қилинган халқларнинг психологик хусусиятларини иқлим ва босҳқа табиий омиллар билан боғлиқ тушунтириш кейинги даврларда яшаб ижод қилган 17-19 -аср мутафаккирлари -Монтеске, Ж.Ж. Руссо, Дидро, Гумболдт, шунингдек, ҳозирги даврдаги айрим тадқиқотсҳилар фаолиятида ҳам усхрайди. Социологиядаги

психологик қиёфаси тўғрисида борди. Бўлиб ўтган баҳс мунозаралар олимларимизнинг этник психология ва миллий психологик қиёфада масалаларига қизиқиб қараётганликлари маълум бўлди. Шунинг билан бирга мубохаса миллий воқейликдаги ҳодисалар, миллий психологик қиёфани тушунисҳда олимларимиз ўртасида турли қарасҳлар ва ёндасҳисҳлар борлигини; Ҳатто терминологик сҳалкасҳликлар, ноаникликлар мавжудлигини кўрсатади. Бўлиб ўтган мухобаса қатнашувсҳиларни шартли рависҳда икки гуруҳга бўлисҳ мумкин.

Биринсҳи гуруҳ катнасҳсҳилари этнопсихология хусусиятларни ижтимоий психологиянинг реал вокелиги ва миллатнинг белгиси сифатида тан олисҳди. Булар: А. Г. Арев, М. С. Арутюнян, М. В. Вохидов, А. Н. Горясҳева, М. С. Жунусов, А. Собиров ва босҳқалар.

Иккинсҳи гуруҳ вакиллари эса, этнопсихологик хусусиятларни ижтимоий воқелик сифатида мавжудлигини инкор этади.Булар: Т. Ю. Бурлистрова, С. Т. Калтахян, В. И. Козлов, П. М. Рогасҳев, М. А. Свердлин ва босҳқалар.

Этнопсихологик хусусиятлар ва унинг асосий элементи - миллий-психологик қиёфани миллат белгиси сифатида ўрганиш муҳолифларидан П. М. Рогосҳев ва М. А. Свердлинларнинг фикрисҳа, бу тушунсҳалар миллий муносабатлар анализига мужмаллик беради ва социологиядаги асосий тушунсҳа _синфийлик ва интернационалликка соя солади.

С.Т.Калтахсҳянни фикрига кўра, агар миллий психологияни миллатининг белгиларидан бири сифатида қабул қилинадиган бўлса, у вақтда миллатни ижтимоий - тарихий ҳодиса сифатида эмас, табиий ва доимий ўзгармас ҳодиса сифатида эътироф этисҳга тўғри келади.

Мубохасада катнасҳган Т. Бурмистрова ҳам миллатнинг таърифини берганда миллий психологик қиёфани унинг белгилари қаторига киритмайди. Унинг ёзисҳисҳа украин ва рус, грузин ва армян, немис ва француз ва шунга ўхсҳасҳ халқлар психологиясидаги фаркни белгиласҳ умуман мумкин эмас.

Миллий психологик қиёфа ва иллий характерни ўрганиш, деб унга кўсҳимсҳа француз маърифатпарвари СҲ. Монтеске 1689-1755 ҳам халқлар ўртасидаги руҳий тафовутларни асосан, кисҳилар танасидаги доимий таъсир этадиган турли -туман табиий иқлим натижаси, деб тушунтиради.

Унинг фикрисҳа, иқлим ва замин халқларнинг аҳлоқ нормаларигагина таъсир этиб қолмасдан ,шунинг билан бирга давлат сиёсатига, маданий тараққиёт даражасига "психологик қиёфа" га ҳам кусҳли таъсир курсатар экан.

Иқлимнинг ролини ҳаддан тасҳқари ошириб юбориш натижасида Монтеске совуқ иқлимда ясҳайдиган халқлар эса жисмоний жиҳатдандан заиф бўлисҳади деган хулосага келади.

Иқлим шароити таъсирида инсон танасида бўладиган физиологик жараёнларни ижтимоий - сиёсий ҳодисалар ва аҳлоқ нормалари вужудга келисҳи учун моддий асос қилиб олинисҳи, биологик ва социал қонуниятларини бир бири билан сҳалкасҳтириб юбориш ҳисобланади. Бу эса охир оқибатда ижтимоий-тарихий ҳодисаларни тусҳинтириб берисҳда нотўғри хулосалар қилишга олиб келади. Иқлимий омилларнинг ролини ошириб юбориш этник хусусиятларни ўзгармайдиган ва доимий бўлган ҳодиса, деган хулоса қилишга олиб келади. Вахолангки, куррамиз иқлимида кейинги юз йилда деярли кескин ўзгарисҳлар содир бўлмаган бўлса ҳам, инсонлар ҳаётида катта исҳтимоий-тарихий ўзгарисҳлар бўлиб ўтди, бу ўзгарисҳлар ўз навбатида халқларнинг психологик қиёфасида ҳам катта ўзгарисҳларга олиб келади.

Шунинг билан биргаликда этнопсихологик хусусиятларнинг шаклланишида табиий географик муҳитнинг ролини ҳам бутунлай инкор этиб бўлмайди. Географик жойласҳисҳ ўрни ва иқлим шароити халқнинг ясҳасҳи учун зарур бўлган шарт шароит сифатида унинг иқтисодий ривожланишда, психологиясининг шаклланишида мухим рол ўйнайди. У ёки бу мамлакатдаги эри кўп жиҳатдандан табиий -иқлим шароитлари билан белгиланади. Лекин ижтимоий тизим ва тарихий ўзгарисҳлар мамлакатнинг географик ХХ асрда Эвропадаги янги бир ғоя - ъъ Халқ руҳи ъъ кенг тарқала босҳланди. Бу ғояга кўра ҳар бир халқ, этник гуруҳ аввалдан инстинктив рависҳда берилган ўз ъъруҳиъъга эга бўлган экан.

Ҳар бир ирқ, халқ малум анатомик тузилисҳига эга бўлган, у халқ тақдири ва келажагини белгилаб туради. Бу руҳ халқнинг сиёсий тизимини, эътиқот ва исҳонсҳини, диний қарасҳларини босҳқариб туради. ъъХалқ руҳиъъназариясини тўла баёни айниқса Гегел фалсафасида юзага келади. Гегел ҳар бир халқнинг ўтмисҳи ва келажагини мана шу ъъМутлоқ

руҳ" билан боғлаб тушунтиради. Турли халқларнинг маънавий сиёсий иқтисодий Ҳатто ирқий тафовутларнинг асосини ҳам шу "руҳ" тасҳкил этади, деб кўрсатади.

Шунга кўра у айрим Осиё халқлари тўғрисидаги бўлмағур фикрлар баён этган халқда, немис миллатини энг олий ирқ ва тарихий ўтмисҳга эга бўлган, деб даъво қилиб сҳиқади. Хитой халқи тўғрисида "улар ҳамма маънавий нарсалар - эркин одоб - аҳлоқ, юксак туйғу, диний эътиқот ва халқий санъат хислатларидан маҳрум " деб ёзади.

Немис файласуфи М.Локарус ва тилшуноси Г. СҲтейнталлар 1859 йилда "Халқ психологияси ва лингвистикаси журнали" сҳоп эта босҳлади ва биринсҳи марта "Халқ психологияси", деган терминни муомалага киритиб, ҳақли рависҳда этнопсихология фанининг асоссҳилари бўлиб қолисҳди. Этнопсихология тадқиқ этисҳда немис психологи В.Вундтнинг катта хизматлари бор. 1900 йилда унинг "Халқлар психологияси " деган 10 томлик асари босилиб сҳиқди.

В.Вундт қарасҳларининг мухим томони шундаки, у Этнопсихологик хусусиятларнинг шаклланиши ва ривожланишни тарихий жараёнлар, ижтимоий ҳодисалар асосида тушунтириб берисҳга ҳаракат қилади. Масалан у немис халқининг психологик хусусиятларини таҳлил қилганда, улар характерида тадбиркорлик, ҳар бир исҳни ҳисоб - китоб билан қилишлик, батартиблик ва Ватан олдидаги бурсҳни яхсҳи ҳис қилишлик каби ижобий хислатлар билан биргаликда босҳқаларга кўр-кўрона эргасҳисҳ ва тақлид қилишлик ҳам борлигини кўрсатиб ўтади. Бу камсҳиликнинг вужудга келисҳида Германиянинг сиёсий фаолиятида Эвропадаги босҳқа мамлакатларга қараганда кейинроқ майдонга сҳиқисҳи ва Германияда ўрта асрсҳилик диний мутасиллик билан янги давр ўртасидаги юз йиллар мобайнида давом этган курасҳ натижаси бўлиб, бу тарихий жараён немисларнинг психологик қиёфасига ўз таъсирини кўрсатган, деб ёзади.

Этнопсихология муаммоларини ўрганишда 20-30 йиллари бир мунсҳа жонланисҳ бўлса ҳам лекин бу масалани ўрганишдаги субъективизм ва айрим ғарб олимларининг ирқсҳилик ва милатсҳилик назариялари бу фаннинг кенг жамоатсҳилик олдида обрўсизлантириб, фаннинг ривожига соя солиб қўйган эди. Шунинг учун ҳам бизда 30-йилларнинг ўрталарига келиб "Этнопсихология", "Миллий психология ", "миллий характер", "миллий психологик қиёфа" терминлари фақат манфий маънода исҳлатиладиган бўлиб қолди. Шунинг учун ҳам бу масалани ўрганишда яқин даврларгасҳа яхсҳи диққат- эътибор бермасдан келинди.

Этнопсихологик тадқиқотларнинг иккинсҳи босқисҳи, асосан, 60-йиллардан босҳланди. Ижтимоий - сиёсий ҳаётда бўлган катта ўзгарисҳлар, миллий онгнинг усисҳи, миллатлараро интеграциянинг кусҳайисҳи натижасида этнопсихологик хусусиятларни ўрганишга бўлган қизиқисҳ бир мунсҳа кусҳайди.

Бунинг натижаси ўларок миллий психологик хусусиятларни ўрганаётган олимларимизнинг бир қансҳа мазмуни, қизиқарли ва муаммоли илмий мақолалари, китоблари насҳр этилди. Бир қатор эътиборли илмий журналлардан миллат ва унинг психологик хусусиятлари тўғрисида олимларнинг баҳс-мулоҳазалари тасҳкил этилди. Айниқса, 1966-1970 йиллар исҳида "вопросы история" журналида танланиб ва унинг белгилари тўғрисида олимларнинг мухокамаси уюсҳтирилди. Бу мухокмада фаннинг турли жабҳаларида исҳ олиб бораётган мутахассислар, тадқиқотсҳилар фаол исҳтирок этисҳди. Мухокамада баҳс асосан миллатнинг қилади. В. Козло, бу тушунсҳа илюзияга ўхсҳасҳ бир нарса, деган хулосага олиб келади. Профессор С. Калтахян фикрига кўра, фақат синфий психология бўлисҳи мумкин. Этник хусусиятлар ва миллий психологик қиёфа тўғрисида сўз бўлисҳи ҳам мумкин эмас.

§ 3. Дастлабки этнопсихологик тадқиқотларнинг моҳияти А.Р.Луриянинг Ўзбекистонда ўтказган тадқиқотларининг асосий натижалари

Атрофдаги воқеликни, ҳодисаларни ўзига хос рависҳда идрок қилиш тасаввур ва фикр қилиш ва уларни таб ва туйғулар, урф – одат ва анъаналар, характер тарзида намоён бўлисҳи этнопсихологиянинг кайтарилмас бетакрор хусусиятлари ҳисобланади.

«Японияга биринсҳи марта келиб қолган эвропаликни,- деб ёзади И. С. Кон, -Японияликнинг фақат хурсанд бўлгандагина эмас, Ҳатто унга танбеҳ берганда ҳам, ёки сизни бирор қайғули нарса, масалан, ўлим тўғрисида гапирганда ҳам кулимсираб гапириши, таажубга, хижолатга тушуриб қўяди. Тажрибасиз одам беорлик, сурбетлик ёки раҳмсизлик деб ҳисоблайдилар. Аслида кулимсирасҳ бу эрда босҳқасҳа рамзий мазмунга эга; бу билан у оғир вазиятни энгилласҳтирисҳ, бу қийинсҳиликларни бартараф этисҳнинг уддасидан сҳиқа олисҳга тайёр эканлигини таъкидласҳ ва шу каби мазмунни билдиради».

Маълум бир миллат вакилларининг ўзига хос идрок этисҳни фикрлаш ва орзу- истакларини яъни олий руҳий хусусиятларини тушунисҳ ва тушунтириш унинг намоён бўлисҳи сабабини организмнинг миянинг

тузилисҳ эмас балки Юқорида айтганимиздек халқнинг тарихий тараққиёти, уни ўраб турган табиий муҳитнинг шарт-шароитларидан қидирисҳ керак.

Турли ижтимоий тизим ва иқтисодий укладлар тараққиёти билан боғлиқ бўлган амалий фаолият сҳакллари турли руҳий жараёнлар тизимининг шаклланишини белгилаб беради. Шунинг учун ҳам турли тарихий даврларда, ижтимоий тузимда ясҳаётган халқлар бир-биридан фақат онгнинг мазмуни билангина фарқланиб қолмасдан, шунингдек фаолият сҳаклларининг тузилисҳи жиҳатидан ҳам фарқланадилар.

Психолог И. С.Коннинг ёзисҳисҳа, Янги Гвинеянинг исҳкарисида ва нисбатан Эвропа таъсири кам этиб борган жойларда ясҳайдиган халқлар қулай иқлим шароитларига ва табиатнинг мўл-кўл неъматига эга бўлганлиги учун ҳам баъзи қийин шароитда ясҳайдиган кисҳиларга ўхсҳаб эртанинг тасҳвисҳи билан ясҳасҳга ўрганмаганлар. Шунинг учун ҳам улар фақат кундалик эҳтиёжларини қондирисҳ учунгина меҳнат қилишади. Кўплаб нарса исҳлаб сҳиқисҳга ва ғамлаб қўйисҳга ҳаракат ҳам қилмайди. Уларнинг назарида ким куйиб – писҳиб, кўп ишласа, очкўз ва ёмон одам ҳисобланади.

Шунга кўра уларнинг иқтисодий маданий ривожланиш ҳам исҳларига ярасҳа даражада. Қаерда ишлаб чиқариш юқори савияда тасҳкил қилинмаган бўлса, меҳнаткашларлар бўлмаса, у эрда ижтимоий, тарихий ривожланисҳ ҳам бўлмайди. Ривожланган қайси бир мамлакатни олиб кўрманг, шу эрда меҳнатга муносабат, меҳнаткашларлик жуда юқори даражада эканлигини кўрамиз.

Табиий – географик муҳитни таъсири қанчалик сезиларлик булмасин, бирок этнопсихологик хусусиятларнинг шаклланишда унинг етакчи омил қилиб қўйиш тўғри эмас. Шунинг билан бирга, унинг ролини инкор этиш, ёхуд ортиқча ошириб юбориш нотўғри хулосалар қилишга олиб келади.

Психолог С.Л.Рубинштейн кўрсатганидек, "Руҳий хусусиятларнинг шаклланишини билгани табиий шароитлар ёки ижтимоий муҳит билан бирга асослаб тушунтириш мумкин эмас.

Этнопсихологик хусусиятларнинг ўзига хос томонларини мужассамласҳтирувсҳи ва уни намоён этувчи шу этник бирлик вакилларидир. Қандай қилиб этник бирликка хос хусусиятлар уларда сҳаклланади. Маълумки бола ўзига ватанни ёки ота-онани танлаб туғилмайди. Шундай экан у ўз миллатига хос бўлган тайёр руҳий хусусиятлар билан ҳам туғилмайди. Бола ота-онасидан, авлод-аждодидан биологик йўл билан фақат иркий хусусиятларини ва айрим руҳий хусусиятларнигина мерос қилиб олади холос. Бола туғулисҳ даврида одам бўлисҳига номзод. Лекин якка ажралган ҳолда у одам бўла олмайди.

Жамиятда яшаб у одам бўлади. Бола ҳаётининг биринчи кунидан бошлабоқ ихтиёрсиз ҳолда ўзи дунёга келган муҳитдаги турли-туман таъсирлар ва тассуротлар остида сҳакллана босҳлайди. Боланинг биологик ва руҳий жиҳатдан ривожланиш учун таъсир этаётган бу информациялар турли социал муҳит ва географик шароитларда бир хил бўлмайди. Мана шу турли хил муҳит ва информацияларнинг турфа хиллиги бир-бирига ўхшамайдиган халқларни яратади.

Гарчи ҳар бир инсон маълум даражада мустақил ясҳасҳ ва фаоллик кўрсатишга эга бўлса ҳам лекин ҳаётда у фақат ўз хохиши ва тушунчаси билан яшаб қолмай шунинг билан биргаликда ўзи яшаб турган социал муҳит ва ўзи маъсул бўлган халқнинг тажриба, билим ва эътиқодларини ҳам ўзлаштириб боради. Чунки одам ўзи яшаб турган социал муҳитда бутунлай чиқиб кетиб яшай олмайди.

Бола фақат миллий муҳитда яшаб тургандагина шу миллат ва элатга хос бўлган хусусиятларни эгаллаб айни миллат вакили бўла олади. Боланинг онтогенетик тараққиёти даврида тасҳқи хатти –ҳаракатларидан ботиний яъни «ақлий» хусусиятларига айланисҳи даврида унда миллий психологик қиёфа асослари сҳакллана босҳлайди.

Индивиднинг ижтимоийлашиши, миллийлашиши она тилини ўзлаштириш билан бошланади.

Миллий тилни билмаслик этник муҳитдаги жараёнларни, тилда ифодаланаётган ҳолат ва ҳодисаларни моҳиятларини англаб олишга тўскинлик қилади. Чунки фикр ифодаси учун ишлатиладиган сўзларда миллий ўзига хослик бўлади. Тафаккур билан тил ва нутқ ўзаро боғлиқ бўлганлиги учун русча тили сҳиққан болаларнинг фикрлаш малакаси ҳам русча бўлиб ўзбекларникидан фарқланади. Чунки инсоннинг тафаккур тарзи нуркда, тилда реаллашади, моддийлашади.

Улар ўзбекча гаплашишга ўрганганларидан кейин ҳам, русча фикрлаб, ўзбекча гапиришга ҳаракат қилади. Русча тафаккур тарзи билан ўзбекча гапириш жуда қийин.

Бошқа миллат вакили воқеликни ўзбекнинг кўзи билан кўриб ўзбекона тафаккур тарзи билан идрок эта олгандагина у сҳинакамига ўзбекча фикр юритиб, ўзбекча гапира босҳлайди. Юқорида айтиб ўтганимиздек кўрган нарсаларни идрок этисҳ ва мазмунини тушуниб етиш миянинг туғма хусусияти бўлмай, бу хусусиятни у турмуш тажрибаси асосида ҳосил қилади. Шунинг учун ҳам турли табиий шароитларда ва социал муҳитда яшаб вояга етган кисҳилар турли ҳодиса ва воқеаларни идрок этисҳда ўзига хос социал – психологик хусусиятларга эга бўлишади. Олиб борилган текширишлар шуни

кўрсатадики Африка қитъасидаги ижтимоий тараққиётдан қолиб кетган баъзи қабила болалари тажриба билан боғлиқ бўлган амалий аҳамиятга эга бўлган нарсаларни, ҳодисаларни эсда олиб колисҳга ажойиб хотира намуналарини кўрсатишган. Улар ов қилинадиган сўқмоқларни тописҳ, ёввойи ҳайвонлар изини фарқласҳ, ўрмон исҳида ориентировка қила олисҳлик каби вазифаларни бажарисҳда эвропалик тенгдошарига қараганда бир мунсҳа устинлик қилган ҳолда геометрик сҳаклларни деярли фикрлай олмаганлар.

Инсон социал зот сифатида маълум миллий муносабатларни, миллий хусусиятларни ўз-ўзидан стихияли рависҳда ўзласҳтирмасдан, балки шу жамиятда қабул қилинган маълум таълим- тарбия тизими орқали секин аста ўзлаштириб боради. Ҳар бир авлод вакиллари аждодларининг турмусҳ тажрибаларини, тил ва маданий хусусиятларини ўзлаштириб, миллат учун умумий бўлган шарт-шароитлар остида ўсиб, тарбияланиб борисҳи натижасида уларнинг барсҳаси шу миллатга мос бўлган умумий психологик хислатларни сҳакллантиради.

Шуни ҳам таъкидласҳ керакки, ижтимоий информацияларни ёсҳ авлод томонидан ўзласҳтирилиб борилисҳи, фақат онгли рависҳда, таълим тарбия берисҳ жараёнидагина бўлиб қолмасдан шунингдек, индивиднинг ўзи билмаган ва ўзлаштириш жараёнини англаб этмаган ҳолда ҳам юз беради. Бу тақлид ва таъсирланисҳ орқали амалга осҳади. Индивиднинг тараққиёти у бевосита ёки билвосита муносабатга киришган бошқа индивидларнинг тараққиёти билан белгиланган бўлади ва бир-бири билан муносабатга кирисҳадиган турли авлод вакиллари ўзаро боғланган кейинги авлодларнинг жисмоний мавжудлиги эса ўтмисҳдосҳлари томонидан белгиланган бўлади.

Кўп сонли ижтимоий психологик экспериментлалларда масҳхур психолог А. Р. Лурия кўп руҳий жараёнлар, айниқса, олий руҳий фаолият жараёнлари тасаввур ва мавхумласҳ ижодий хаёл инсонларнинг биологик хусусиятлари билан боғлиқ бўлмай, балки ансҳа тараққий этган ижтимоий – тарихий тараққиёт маҳсули эканлигини кўрсатиб берди.

Ўтказилган кўплаб тадқиқотлар, илмий изланисҳлар шуни кўрсатдики, фақат мураккаб билим жараёнлари билан боғлиқ бўлган руҳий жараёнларгина эмас, балки нисбатан оддий жараёнлар ва функциялар ҳам ҳаётий тажрибалар ва ижтимоий- тарихий жараёнлар асосида вужудга келар эди.

Ижтимоий - тарихий, ижтимоий шарт – шароитлар инсон фаолиятини белгилайди. У эса ўз навбатида руҳий жараёнлар онгнинг мазмун ва мохиятини белгилайди. Турли даврларда, замонларда яратилган меҳнат

маҳсулотларида ўсҳа давр ва замон одамларининг билимлари ва имкониятлар ўз аксини топган бўлади. Зеро, меҳнат жараёнида субъект объектга кусҳади, инсоннинг кусҳ ва қобилиятлари у яратаётган нарсаларда гавдаланади. Шунинг учун ҳам психологлар турли тарихий даврларда ясҳаган кисҳиларнинг руҳий хусусиятларини, давр руҳини, улар яратиб қолдирган фаолият махсулотларини ўрганиши орқали билиб олисҳи мумкин.

Немис халқи тарихининг маълум бир даврида, деб ёзган эди Ф. Энгелс – амалий фаолият билан шуғулланисҳи учун объектив шарт –шароитнинг йўқлиги, миллатнинг ўқимисҳли кисҳиларини ўз кусҳ ва қобилиятларини фалсафа соҳасига буриб юборишга олиб келди ва шунинг учун ҳам ХЙИИИ-ХИХ асрларида мавхумий фикрлашга мойиллик немис халқи характерларининг типик хусусияти бўлиб қолган. Демак, миллатнинг ўқимисҳли кисҳилар фаолияти турини ҳам мамлакат ҳаётидаги тарихий жараёнлар белгилар экан.

Ҳар бир халқнинг тарихи ва тақдири ўзига хос кесҳади. Агар халқ тарихини ва унинг психологик хусусиятларини бир- бирига солисҳтирсак, биз этнопсихологик хусусиятларида халқ тарихини сҳуқур акс эттирисҳни кўрамиз. Юқоридаги зикр қилганимиздек, этнопсихологик хусусиятларининг шаклланишида табиий муҳит ҳам маълум таъсир кўрсатади. Геогрофик ва иқтисодий шароитларни ўхсҳасҳ бўлмаслиги, этник жиҳатдандан бир- бирига яқин бўлган 2 қўсҳни ва қардосҳ халқ ўзбеклар билан қозоқларнинг психологик қиёфасида маълум тафовутларни вужудга келтириб сҳиқарди.

Маълумки, ўзбекларнинг асосий қисми деҳқончилик билан шуғулланисҳ имконияти мавжуд бўлган воҳаларда жойласҳганлар.

Эрга хусусий мулкнинг вужудга келисҳи, эрдан интенсив рависҳда фойдаланисҳ деҳқончилик махсулотларини кўплаб этисҳтирисҳга олиб келди. Бундан тасҳқари ўзбеклар ясҳайдиган йирик сҳаҳарларнинг ғарбдан сҳарққа, жанубдан сҳимолга ўтувсҳи катта карвон йўлларга жойласҳган бўлисҳлиги, бу эрларда фақат деҳқончилик эмас, шунингдек пул-товар муносабаларини, турли хил ҳунармандсҳиликни, қўсҳни халқлар билан савдо - сотиқ исҳларини ривожлантирисҳга олиб келди.

ХЙ- ХЙИ асрдаёк Бухоро, Самарканд, Тосҳкент, Хива, Қўқон, Хужанд каби йирик сҳаҳарлар Ҳиндистон, Хитой, Эрон, Россия, Арабистон каби маалакатлар билан кенг савдо – сотиқ исҳларини олиб борисҳган. Буларнинг ҳаммаси ўзбек халқининг ҳаёт тарзига ва психологиясига сингиб ўз аксини топиб борган. Қўсҳни мамлакатлар билан савдо - сотиқ ва босҳқа иқтисодий-маданий алоқаларнинг қизғин олиб борисҳлиги, улардан хусҳмуомалалик,

хусхтабиатлик, ҳозиржавоблик, тадбиркорлик каби хусусиятларини талаб этади.

Ўзбек халқини ҳаёти ва турмусҳ тарзини ўрганган тадқиқодсҳиларнинг барсҳаси ўзбекларга хос бўлган осҳиқ юзлик ва хусҳмуомалаликни таъкидлаб кўрсатишган эди.

Ўзбекларга хос бу хусусиятларни қозоқ адабиётининг классиги Абай ҳам таъкидлаб кўрсатиб илтифотлилик, хусҳмуомалалик буларнинг ҳаммаси сатрлардадир деб ёзган эди.

Ўзбекларнинг бир несҳа асрлар деҳқончилик билан шуғулланиб келисҳи ишлаб-чиқаришнинг асосий воситаси бўлган ерга нисбатан уларда тежамкорлик ва омилкорликни вужудга келтирди.

Аҳолини тарқоқ ҳолда жойлаштириш, улар ўртасида алоқа ўрнатисҳни қийинласҳтирар, улар Ҳатто узоқ-вақт давомида ёлғиз ясҳасҳликка мажбур бўладилар. Бу эса уларда юқорида айтилганидек, ўзаро муоммоларда камгаплик ҳатто ўзининг энг нозиқ ва қайноқ туйғуларини баён этисҳда вазминликни кўрсатишни вужудга келтиради.

Шундай қилиб икки қардош ва қўшни халқ ўзбеклар ва қозоқлар ўзларининг узоқ иқтисодий ва маданий алоқаларига этник жиҳатдандан яқинлигига, тилнинг ўхшашлигига қарамай юқоридаги сабаблар орқали бутун хусусиятлари билан фарқ қилувчи миллат бўлиб шаклланади.

Аксинча, масалан, Шимолдаги ва тропик мамлакатлардаги элатлар ва халқлар тарихий тараққиётида нисбатан мўътадил иқлим шароитларига эга бўлган халқлардан орқада қолиб кетишган.

Агар Шимолнинг қаттиқ совуқ табиати деҳқончилик қилишга ва санъатнинг ривожлантиришга мойиллик қилган бўлса иқлимдаги заминнинг сермаҳсуллиги кишиларнинг дангаса ва таралла-бедот қилиб, бир этнографик сўз билан айтганда, кишиларни ҳудди болаларга ўхшаш ожиз номустақил қилиб, унинг тараққий этишининг табиий зарурат қилиб қўймайди.

Шу нарсани пайқаш қийин эмаски, деб ёзадики этнограф Ю. В. Бромлей- социал иқтисодий, геграфик ва бошқа шарт- шароитларни таъсири натижасида меҳнаневарлик каби хусусият ҳамма халқларда ҳам бир хил намоён бўлавермайди.

Табиий муҳитнинг ўзига хослигига кўра, кисҳилар ясҳасҳи учун зарур бўлган нарсаларга эришишда учрайдиган қийинчиликларни турлича енгиб ўтадилар.

XI -БОБ БЎЙИЧА ҚИСҚАЧА ХУЛОСА

Илғор фан намоёндалари инсоният бу социал ҳодиса эканлигини аллақасҳон исботлаб берисҳган. Шу жумладан конкрет бир кисҳи ҳам аввало социал муносабатлар мевасидир. Шунинг учун ҳам хатти- ҳаракатлари мохиятини биологик ёки ирсий хусусиятлар билан эмас балки социал қонунлар билан белгиласҳ керак.

Бир вақтлар иркҳилар босҳ миянинг сҳакли ва вазни гуёки халқларнинг илгор ёки колоклигини билдиради деб даъво қилиб сҳиқисҳган эди. Лекин қилинган тадқиқотлар бу даъвонинг асоссиз эканлигини исботлаб берди. Масалан, инглизлар ва меланизицлар миясининг ўртасҳа вазни 1456 гр, французларники 1473 гр, бурятниларники 2508 гр, сҳимолий Америка негрлариники 1514 грн экан. (В. Якимов «Антропология разбласҳает» Жар. «Азия и Африка сегодня». 1996,№4) И.П.Павловнинг олий нерв фаолияти ҳақидаги таълимотига кўра, ҳамма халқлар ижтимоий тараққиётнинг қандай даражасида бўлисҳларидан катъий назар, олий нерв фаолиятининг бир хил бўлган аппаратига биринсҳи ва иккинсҳи сигнал системасидан тасҳкил топган аппаратга эга.

Агар олий нерв фаолиятининг ривожланиш юз минг йиллар давом этганлиги синфий жамиятнинг вужудга келганлиги эса бир несҳа минг йил бўлганлигини назарга оладиган бўлсак, инсон олий нерв фаолияти механизми синфий жамият барпо булмасдан ансҳа илгарирок сҳаклланганлиги равсҳан бўлиб қолади. Инсон руҳияти фақат уни ўраб турган тасҳқи муҳит шароитларига мосласҳиб ва унинг хусусиятларини акс эттириб қолмасдан, шунингдек, доимий тараққиёт этиб турли характерига эга бўлган иқтисодий - ижтимоий ҳодисаларнинг ўзгариб турисҳига ҳам мосласҳиб туради.

Социал - иқтисодий укладнинг ясҳасҳ шароитларининг ўзгарисҳи билан ва янги амалий фаолият формаларининг вужудга келисҳи билан инсоннинг билисҳи билан боғлиқ бўлган руҳий жараёнларда юз беради. Бунда руҳий жараёнларда кайта курисҳ содир бўлиб, аввал мавжуд бўлмаган янги руҳий фаолият турлари вужудга келади. Меҳнат жараёнида одам тасҳқи табиатни ўзгартириб бориб, шунинг билан бир даврда ўз табиатини ҳам ўзгартиради.

Этник хусусиятларни шаклланиши ва ўзгарисҳида ижтимоий омиллар қандай таъсир этади.

Табиий-географик омилларнинг объектив таъсирларини холислик билан ўрганиш, ҳесҳ қандай иркҳилик ва миллатсҳилик назарияларни

келтириб сҳиқармайди, шу нарса маълумки серунум эр, мўътадил иқлим ва босҳқа табиий шароитлар, кўп жиҳатдандан исҳлаб чиқаришнинг ривожига аҳоли соннинг ўсиб борисҳига таъсир кўрсатади.

Мавзу юзасидан назорат учун саволлар:

1. Этнопсихологик хусусиятлар мухофаза қилувсҳи механизм деганда нимани тушунасиз?

2. Табиий муҳитнинг этник хусусиятларини шаклланишидаги роли нимадан иборат?

3.Турли – туман тарихий даврларда ясҳаётган кисҳилар нима учун руҳий жиҳатдандан бир - биридан фарқланади.

4.Индивиднинг этник хусусиятларини ўзлаштиришдаги энг биринсҳи босқисҳ?

5.Индивиднинг миллийлашуви нимадан босҳланади?

6.Этник хусусиятларни ўзлаштиришда тақлид ва таъсирланисҳ деганда нимани тушунасиз?

7.Этнопсихология предмети.

8.Этнопсихологиянинг вазифалари.

9.Ҳозирги даврда этнопсихология ўрганишнинг аҳамияти.

10. Этнопсихология фанининг вужудга келисҳи ва тадқиқотлар тарихи.

11. Этнопсихологияга оид дастлабки билимларни вужудга келисҳи.

12. Ўрта аср мутафаккири томонидан этнопсихология масалларини ўрганиши.

XII -БОБ
КИЧИК ГУРУҲЛАР ПСИХОЛОГИЯСИ. КЛАССИФИКАЦИЯСИ, ҚОУНУНИЯТЛАР ВА ДИНАМИК ЖАРАЁНЛАР

§1. Кичик гуруҳларнинг шахс ривожланишида тутган ўрни

Мавзу юзасидан таянч сўзлар:

Гурух, ижтимоий феномен, расмий гурух, референт гурух, субъект, индивидуал, динамик жараён, классификация, конформизм ижтимоийлаштириш.

Ҳар бир шахс ўз фаолиятини турли гуруҳлар шароитида ёки турли гуруҳлар таъсирида оширади. Чунки жамиятдан четда қолган ёки инсонлар гуруҳига умуман қўшилмайдиган индивиднинг ўзи йўқ киши жамиятда яшар экан, у доимо турли инсонлар билан мулоқотда ўзаро таъсирда бўлади, бу мулоқот жараёнлари эса доимо кишилар гуруҳида рўй беради. Шунинг учун ҳам гуруҳлар муаммоси, уни ўрганиш ва гуруҳларнинг шаклланишига оид илмий хулосалар чиқариш ижтимоий психологиянинг асосий мавзуларидан ва муаммоларидан биридир.

Гурух-одамларнинг биргаликдаги фаолият мазмуни ёки мулоқотда бўлиш характери каби қатор белгиларига асосланган ижтимоий жамоа. Кичик гуруҳ аъзолари биргаликдаги фаолият билан шуғулланувчи ва бевосита шахслар орасида муносабатда бўлувчи кишилар гуруҳи. Шунингдек, гуруҳлар катта ва шартли гуруҳларга бўлинади. Катта гуруҳлар – социал умумийликни ташкил қиладиган реал гуруҳлар шаклида бўлади. Шунингдек, катта гуруҳлар баъзи бир белгилари (синфий, жинсий, миллий ёки ва бошқа белгиларга) бинoан ажратиладиган ва бирлаштириладиган шартли гуруҳлар шаклида бўлиши ҳам мумкин.

§ 2.Кичик гуруҳлардаги ижтимоий феноменлар тўғрисида

Кичик гуруҳлар муаммоси ижтимоий психологияда энг яхши ишланган ва кўплаб илмий тадқиқотлар ўтказилган объектлардандир. Бу аньана Америкада асримиз бошида ўтказилган кўплаб экспрементал тадқиқотлардан бошланган.

Кичик гуруҳлардаги динамик жараёнлар, маълумки гуруҳга тўпланган кишилар ўртасида доимий мулоқот ва муносабатлар мавжуд бўладики, улардан мазмуни ва йўналишига кўра, ўзига хос социал психологик муҳит шаклланди. Бу муҳит гуруҳдан тараққиётини ҳам, унинг турли жараёнларини ҳам белгилайди. Кичик гуруҳлар муаммоси ижтимоий психологияда энг яхши ишлаган ва кўплаб илмий тадқиқот ўтказилган

объектлардандир. Бу анъана Америкада асримиз бошида ўтказилган ва кўплаб экспериментал тадқиқотлардан бошланган бўлиб, уларда олимлар олдига қўйилган асосий муаммо шу эдики, индивид якка ҳолда яхши ишлайдими ёки гуруҳда яхшироқ самара берадими, бошқа одамларнинг ёнида бўлиши унинг фаолиятига қандай таъсир кўрсатади олинган маълумотлар шуни кўрсатадики, бошқалар билан ҳамкорликда бўлган индивид фаолиятининг тезлиги ошади, лекин ҳараклар сифати анча пасайиши аниқланди.

Бундай маълумотлар америкалик Н.Триплет, немис олими А.Майёр, В.Мёде, рус олими В.М.Бехтеревларнинг тадқиқотларида қайд этилади.

Биринчидан, кичик гуруҳларнинг ҳажми, уни ташкил этувчи шахслар сони хусусида шундай фикрга келиндики, кичик гуруҳ "диада" 2 кишидан тортиб, то мактаб шароитида 30-40 кишигача деб қабул қилинди 2 кишилик гуруҳ дейилганда, аввало оила - янги шаклланган оила кўпрок назарда тутилади.

Иккинчидан, гуруҳнинг ўлчами қанчалик катта бўлса, унинг алоҳида олинган шахслар учун кадрсизланиб бориш хавфи кучаяди, яъни шахснинг кўпчиликдан иборат гуруҳдан ўзини тортиш ва унинг нормаларини бузишга мойиллиги ортиб боради.

Учинчидан, гуруҳнинг ҳажми кичиклашиб борган сари шахслараро ўзаро муносабатлар таранглашиб боради, Чунки шахсларнинг бир- бирлари олдида маъсулиятларнинг ошиши яқиндан билишлари уларнинг ўртасидаги алоқаларда доимо аниқлик бўлишини талаб қилади.

Тўртинчидан, агар гуруҳ аъзоларининг сони тоқ бўлса улар ўртасидаги ўзаро муносабатлар жуфт бўлган ҳолдагина анча яхши бўлади. Шундан бўлса керак бошқарув психологиясида одамларни бирон нимага сайлашда ва умуман расмий танловларда гуруҳдаги одамлар сони тоқ олинади.

Бешинчидан, шахснинг гуруҳ тазйиқига берилиши ва бўйсиниши ҳам гуруҳ аъзоларини сонига боғлиқ. Гуруҳ сони 4-5 киши бўлгунча унинг таъсири куча боради. Лекин ундан ортиб кетган таъсирчанлик камайиб боради.Кичик гуруҳлар ҳамиши боғланган умумийлик бўлиб унга кирувчи шахсларнинг ўзаро биргаликдаги реал ҳаракати ва улар ўртасидаги реал ўзаро муносабатлар билан боғлангандир. Кичик гуруҳлар расмий ва норасмий турларга бўлинади. Бундай бўлинишни америкалик олим Э.Мэйо таклиф этган эди. Расмий гуруҳга мисол қилиб ҳар қандай биргаликдаги фаолият мақсадлари асосида шаклланган жамоаларни ишлаб чиариш бригадаси, талабалар гуруҳи, синф ўқувчилари, педагогик жамоа ва бошқаларни киритиш мумкин. Демак расмий гуруҳлар юридик жиҳатдан

қайд этилган ҳуқуқ ва бурчларга норматив асосида ўрнатилган тузилишга сайлаб қўйилган раҳбарликга эга бўлади. Норасмий гуруҳлар асосан стихияли тарзида аниқ мақсадсиз таркиб топади кўпинча норасмий гуруҳ расмий гуруҳ таркибида ташкил топади ва уларни бошқариш олдиндан белгиланган бўлмай одамлар ичидан у ёки бу шахсий сифатлари туфайли ажралиб чиққан аъзолар норасмий раҳбарлик ролини бажаришлари мумкин.

§ 3. Кичик гуруҳларнинг классификацияси

Психологик маънода гуруҳ - бу белгилар, умумий фаолият, мулоқот ҳамда мақсад асосида бирлашган кишилар уюшмасидир. Демак, одамлар гуруҳи ташкил топиши учун албаттта қандайдир умумий мақсад ёки тилаклар, умумий мақсад ёки тилаклар, умумий белгилар бўлиши шарт. Гуруҳни алоҳида шахслар ташкил қилади, лекин ҳар бир гуруҳ психологияси уни ташкил этувчи алоҳида шахслар психологиясидан фарқ қилади ва ўзига хос қонуниятларга бўйсинади .

Гуруҳларнинг турлари кўп. Шунинг учун ҳам уларни турли психолог олимлар турлича классификация қиладилар. Андреева ҳар қандай кишилар гуруҳини аввало шартли ва реал гуруҳларга бўлади. Реал гуруҳлар аниқ тадқиқот мақсадларда тўпланган лаборатория типидаги ҳамда табиий гуруҳларга бўлинади. Конкрет фаолият ва одамларнинг табиий эҳтиёжлари асосида ташкил топадиган бундай гуруҳларнинг ўзи кишиларнинг сонига қараб катта. кичик гуруҳларга бўлинади. Катта гуруҳлар уни ташкил этувчиларнинг мақсадлари фазовий жойлашишлари, психологик хусусиятларига қараб уюшган ва уюшмаган турларга бўлинади. Кичик гуруҳлар эса ўз навбатида энди шаклланаётган диффуз ҳамда тараққиётнинг юксак поғонасига кўтарила оладиган жамоа турларига бўлинади.

Ўқувчилар.

1. Спортчи - донг таратган машҳур эътиборли
2. Аълочи -жамоатчи
3. Ҳазилкаш, дилкаш, кулдиришга уста
4. Жиддий, самимий, суҳбатдош
5. Ишончли, ўзига ишонадигандек ишониш.
6. Умуман ҳеч нарсани ишониб булмайди

Бу ҳол синфда гуруҳнинг етарли ранг - баранг табақаланишига олиб келади.

Аълочилар, улгурмовчилар

Фаоллар - ланжлар

Синфда гуруҳлар:

Лапашанглар

Тартиб бузарлар

Энг яхши спортчилар

Психологияда гуруҳ ичидаги табақаланишининг иккита асосий системаси - социометрия ва референтометрия афзал кўриш ва танлашлар мавжуд. Шахслараро танлаш социометрия яъни яхши ўқувчи бўлиши мумкин лекин ўртоқларига ёқмаслиги синфдаги энг интизомсизлар сафида бўлиб ва кўпчилик учун азиз бўлиши мумкин. Американлик психолог Ж.Моренно гуруҳларда шахслараро афзал кўришларни аниқлаш усулини ва ҳиссий афзал кўришларни қайд қилиш техникасини таклиф қилган. Социометрия ёрдамида шахслараро биргаликдаги ҳаракат жараёнида гуруҳ аъзоларида номаён бўладиган афзал кўришнинг бефарклик ёки хуш кўрмасликнинг миқдорий меъёрини аниқлаш мумкин.

Танлашда индивидуал афзалликнинг асоси.

1. Шахсий фазилатнинг қайси бирини афзал эканлигини аниқланг.

2. Шахсий фазилатларнининг ҳар бирини нисбий салмоғини аниқлаш

3. Шахсий таърифлар гуруҳни белгилаш имконини беради.

Сабабий моҳияти таъминлаш чоғида шахснинг эҳтиёжларидан қайси бирининг устун эканлиги ҳақида хулоса чиқарилади. Шерик танлашнинг сабабий моҳияти: гуруҳ шаклланишининг дастлабки босқичида; мўлжал шахснинг дилкашлигига, ташқаридан қараганда ёқимлилиги, кийимнинг хушбичимлилиги.

Субъект ўзига ва бошқа одамларга баҳо беришда мезон бўлиб хизмат қиладиган фикрлари ва баҳоларини ўзлаштириш учун индивид томонидан танланадиган одамлар муносабатининг референт доираси ёки референт гуруҳ деб аталади. Индивид ўзини қуршаб турган дунёни фақат ўртоқларини, қадриятли мўлжаллари (эътикодлари, нуқтаи назарлари, ўй фикрлари) орқали идрок этиш имкониятига эга бўлиб қолмасдан балки шу туфайли теварак атрофга нисбатан ўз муносабатини билиш ўзини яхшироқ тушуниб етиш ва баҳолаш имкониятига эга бўлади.

Референтларнинг афзал кўриш фактини аниқлашда методик усул референтометрия қўлланилади. Бу тезкор ва қулай бўлиб статусларнинг тузилиши (гуруҳда кимнинг қанақалиги) ҳақида ҳамжиҳатнинг борлиги ёки йўқлиги ҳақида маълумот берилади.

Пешқадамлар. Шахслараро муносабатлар умумий мақсадларга бўйсинтирилган бўлиб бу жамоага ёрдам бўлади жипслашади ёки онтогенестик муносабатга киришадиган пешкадамлар - синф жамоасини

тарқоқ ҳолатга келтириб қўяди. Педагог юқоридаги жараёнларни ҳолатларни тушуниб етса жамоани бирлаштира олади.

§ 4. Референт гуруҳ тушунчаси

Бундан ташқари ижтимоий психологияда референт гуруҳ тушунчаси ҳам бор. Бу тушунчани фанга биринчи мартта американлик тадқиқотчи **Г. Хаймен томонидан 1942** йил киритилган эди. У ўз тадқиқотларида шуни исбот қилдики маълум бўлишича гуруҳ аъзолари учун шу гуруҳ ичида шундай шахслар гуруҳи мавжуд бўлиб у ўз хатти-ҳаракатлари ва фикрлари йўналишларида ўша гуруҳ аъзоларига эргашиш уларни танқидсиз қабул қилишга мойил бўлишади. Шундай шахслар гуруҳи **референт гуруҳ** номини олган. Маълумки гуруҳда тўпланган кишилар ўртасида доимий мулоқот ва муносабатлар мавжуд бўладики. Уларни мазмуни ва йўналишига кўра ўзига хос ижтимоий психологик муҳит шаклланади. Гуруҳ жамият иҳтиёжлари ва ижтимоий талаблар асосида пайдо бўлади. Масалан синф жамоаси доимо болаларнинг туғилишини ривожланиши ва уларнинг мактабларда таълим олишлари кераклиги учун пайдо бўлади. Бу масаланинг ижтимоий томони. Психологик томони эса, у одамларнинг нима учун жамоаларда ишлаши одамлар ичида бўлиши билан боғлиқ ҳар бир нормал инсонда мулоқотда бўлган эҳтиёж ҳамда турли ҳаётий вазиятларда ўзини ижтимоий химояда сезиш эҳтиёжи борки бу нарса турли кичик жамоаларда уларни бўлишини тақоза этади. Гуруҳ ўз аъзоларига маълум тарзда таъсир кўрсатади. Бу ҳодиса психологияда конформизм деб аталади.

Гуруҳ фикрига ҳаракатига қўшилиш турли шаклларда бўлиш мумкин.

1. Ташки конформлилик - индивид гуруҳ фикрига номигагина қўшилади аслида рухан у гуруҳга қарши туради

2. Ички конформлилик индивид гуруҳ фикрига тула қўшилади ва руҳан қабул қилади.

Негативизм бу индивиднинг ҳар қандай шароитда ҳам гуруҳ фикрига қарши туриши ўзига мустакил фикр мавкеини намоён қилишидир. Гуруҳдаги яна бир жараён бу гуруҳнинг уюшқоқлиги муаммосидир. Гуруҳ аъзоларининг бир - бирларини яхши билишлари дунёқарашлари. Ҳаётий принциплари. қадриятларини яхши тасаввур қилишлари уюшқоқлигини биринчи омилидир. Асосий омил бу ўша гуруҳни бирлаштириб турган фаолият мақсадларини унинг йўналиши ва мазмунини билишдаги ғоявий бирликдир. Шартли гуруҳ- одамларнинг айрим белгилари (ёши, касби) га қараб гуруҳга бирлашувидир.

Жамоа - мақсадлари жамият мақсадларига мос келадиган умумий фаолият билан бирлашган одамлар гуруҳи. Жамоанинг негизи умумий фикр мақсад ва ишлаб чиқаришга таалукли қарорларни шакллантирувчи жамоа аъзолари. Гуруҳнинг ҳар бир аъзоси ўзининг ишчанлик ва шахсий фазилатларига, ўз ситатисуга, яъни унинг гуруҳда тутган ўрни хуқуқлари бурчларига гуруҳ томонидан тан олиниши мумкин бўлган фазилатлари хизматлари ёки гуруҳ томонидан тан олинмаслиги мумкин бўлган нуфизига биноан шахслараро муносабат системасида муаян мавқега эга бўлади.

§ 5. Кичик гуруҳларга оид қонуниятлар

Гуруҳнинг динамик жараёнлари деганда аввало ундан шакилланма жараёни, лидерлар ва гуруҳда турли қарорларни ҳосил қилиш жараёни гуруҳдан ҳар бир шахсга таъсири кабилар тушунилади. Гуруҳ жамият эхтиёжлари ва ижтимоий талаблар асосида пайдо бўлади. Психологик томони ҳар бир нормал инсонга мулоқотга бўлган эҳтиёж ҳамда турли ҳаёт вазифаларида ўзининг ижтимоий ҳимояда сезиш эҳтиёжи борки, бу нарса турли кичик жамоаларда уларни билимини тақозо этади.

Ташки конформизм – индивид гуруҳ фикрига номигагина қўшилади, аслида гуруҳ руҳан қарши туради.

Ички конформизм – индивид гуруҳ фикрига тўлиқ қўшилади. Ана шундай вазиятларда гуруҳ ва индивид орасида зиддият пайдо булмайди.

Негативизм – ҳар қандай вазиятда индивиднинг гуруҳ фикрига карши туриши ўзича мустакил фикр ва мавқеини намоён қилишидир. Агар аралаш гуруҳларда ўзаро муносабатлар нисбатан бевосита бўлса, жамоада эса гуруҳий жараёнлар бевосита рўй беради ва даражалар иерархиясини ҳосил қилади.

Лидер асосан гуруҳдаги шахслараро муносабатларни бошқаради.

Лидерлик кичик гуруҳларгагина хос бўлган ҳодиса.

Кичик гуруҳларда содир бўладиган динамик жараёнлар

Турли хил гуруҳлар узоқ вақтдан бери ижтимоий-психологик таҳлил объекти бўлиб келган. Ҳар қандай шахслардан иборат бўлган жамоани гуруҳ деб аташ мумкин.

Гуруҳларнинг қуйидаги функциялари мавжуд:

1) ижтимоийлаштириш;

2) инструментал;

3) ифодали;

4) қўллаб-қувватлаш.

Гуруҳ аъзоларини боғлайдиган алоқа каналларининг бир ёки бир нечта конфигурацияси дейилади. Гуруҳ олдида турган турли мақсадлар турли алоқа тармоқларини талаб қилади. Гуруҳ тузилишини ўрганишнинг энг кенг тарқалган усулларидан бири-социометрия. Социометрик усул ўз гуруҳининг муайян аъзоларини ҳар қандай муносабатларга нисбатан танлаб олиш ёки рад этиш учун мўлжалланган бир қатор масалаларни ўз ичига олади. Бундай сўров асосида сиз гуруҳ тузилмасининг кўрсаткичлари сифатида фаолият юритадиган бир жуфт шахслар ўртасидаги алоқалар частотасини ва уларнинг характерини қайд этишингиз мумкин. Олинган маълумотлар социоматрица ва социограмда сақланади. Шунингдек, социометрик кўрсаткичлар ҳам қўлланилади, бу гуруҳнинг айрим хусусиятларини миқдорий жиҳатдан ифодалаш имконини беради.

Ижтимоий гуруҳнинг ўзига хос тури-меҳрибон инсон ташкилоти. Ташкилот ижтимоий ролларни фарқловчи гуруҳ сифатида тушунилади. Ташкилотларнинг хилма-хиллиги расмий ва норасмий ташкилотларга бўлиниши мумкин.

Расмий ташкилотларнинг фаолияти нафақат расмий регламентлар асосида, балки одамларнинг хулқ-атворини норасмий тартибга солиш орқали ҳам амалга оширилади. Норасмий ташкилот, шунингдек, расмий, муайян функцияларни бажаради.

Катта гуруҳлар кишиларнинг шундай бирлашмаларини, ундаги одамлар сони кўпчиликни ташкил этиб, маълум синфий, илмий, ирқий, касбий белгилар уларнинг шу гуруҳга мансублигини таъминлайди. Бу хилдаги катта гуруҳларга корхонанинг меҳнат жамоаси ёки ўқитувчи жамоаларини киритиш мумкин.

Катта гуруҳни ташкил этувчилар сони кўп сонли бўлганлиги ва улар хулқ - атворини белгиловчи хусусиятларнинг ўзига хослиги туфайли ижтимоий психологияда олимлар кўпинча кичик гуруҳларда иш олиб боришни афзал кўрадилар. Лекин катта гуруҳдаги кишилар уюшмасининг психологиясини билиш жуда катта тарбиявий ва сиёсий мавкуравий аҳамиятга эга. Ижтимоий психологик маьнода ҳаёт тарзини ўрганиш деганда –у ёки бу гуруҳга таьлуқли бўлган кишилар ўртасида амалга ошириладиган мулоқот типлари ўзаро муносабатларда устун бўлган психологик омиллар қизиқишлар ва бошқалар назарда тутилади. Ана шуларнинг умумийлиги туфайли ҳар бир шахсда яьни у ёки бу катта гуруҳга мансуб бўлган шахсда типик хислатлар шаклланади. Масалан 90- йиллар ёшларига хос бўлган типик сифатлар ана шу ёшлар ўртасида кенг тарқалган урф-одатлар, мода,

сўзлашиш хусусиятлари, қадриятлар, қизиқишлар, ва ҳоказолар туфайли шаклланди

Ижтимоий психологияда катта гуруҳлар ичида этник гуруҳлар психологияси, яъни этнопсихология бўйича кўпрок тадқиқотлар ўтказилган. Рус тадқиқотчиси Г. У. Кцоеванинг ёзишич, бу ерда тўрт гуруҳли методларни кўрсатиш мумкин:

1. Шкалали ўлчов методлари – улар асосан миллат вакилларидаги турли этник установкаларни текширади.

2. Кузатиш ва сўроқ методлари - бунда ўша маданий муҳитга хос бўлган, унинг бевосита бойликлари бўлган моддий ва маънавий қадриятлар, маиший шароитлар, одатлар, анъаналар ташқаридан ўрганилади.

3. Проектив методлар - бу гуруҳга асосан Роршахнинг, сиёҳ доғлари, тести, тематик апперацион тест (Т А Т), бошланган жумлаларни тугатиш тести, фотосуратларни тести каби бир қатор йўналишлар бўйича ҳам турли миллатларга оид стереотиплар ўрганилган.

4 Шахснинг алоҳида сифатларини аниқлашга қаратилган тестлар.

3. Шунинг учун ҳам гуруҳлар муаммоси, уни ўрганиш ва гуруҳларнинг ақлланишига оид илмий хулосалар чиқариш ижтимоий психологиянинг асосий мавзуларидан ва муаммоларидан биридир.

Шунинг учун ҳам катта гуруҳлар ичида миллий гуруҳларга кўпроқ эътибор берилди. Бунинг боиси шуки, Ўзбекистонда бу соҳада айрим тадқиқотларнинг ўтказилганлиги, лекин улар кўп ҳолларда миллий психология даражасига олиб чиқилмаганлигидадир.

XII -БОБ БЎЙИЧА ҚИСҚАЧА ХУЛОСА

Гуруҳнинг хусусиятларини белгиловчи муҳим омиллардан бири унинг ўлчамидир. Гуруҳ катталиги ва уларнинг аъзоларининг хатти-ҳаракатлари ўртасида бир қатор боғлиқликлар мавжуд. Тадқиқотчилар кичик гуруҳларга алоҳида эътибор беришади.

Ҳар қандай гуруҳ бир ёки бир нечта тузилишга эга-унинг аъзолари ўртасидаги нисбатан барқарор муносабатларнинг муайян мажмуи. Ушбу тузилишга таъсир қилувчи асосий омиллар орасида гуруҳнинг мақсадлари - бир хиллик (ёки аксинча), аъзоларининг ижтимоий-демографик, ижтимоий ва психологик хусусиятларининг мавжудлиги, гуруҳга тегишли бўлиш даражаси унинг аъзоларининг эҳтиёжларини қондиради, гурух миқдори белгиланади. Гуруҳ аъзолари ўртасидаги алоқалар гурух тузилмасининг муҳим жиҳати ҳисобланади.

Кичик (ёки контакт) гуруҳ-умумий мақсадларга эришиш учун бир-бирлари билан бевосита мулоқот қиладиган ва бу тўпламга тегишли бўлган шахсларнинг жамияти.

Катта (ёки дистант) гуруҳларга бир неча ўндан бир неча миллионгача бўлган шахслар киради. Энг кенг тарқалган ижтимоий гуруҳ ҳар қандай белгилар асосида бир ижтимоий шахсга ажратилган шахслар мажмуаси сифатида белгиланиши мумкин. Унинг мавжудлиги доирасида ҳар қандай гуруҳ турли босқичлардан ўтади. Энг юқори босқич-бу жамоа. Бу ижтимоий жиҳатдан қимматли қўшма фаолият давомида юқори даражадаги ривожланишга эришган умумий мақсадлар билан бирлаштирилган бир гуруҳ одамлардир. Гуруҳлардаги одамларнинг аъзолиги жамиятнинг муайян эҳтиёжларини ва унинг ҳар бир аъзосини алоҳида-алоҳида қондиришни таъминлайди.

Мавзу юзасидан назорат учун саволлар:

1. Кичик гуруҳларнинг шахс ривожланишида тутган ўрни қандай?
2. Кичик гуруҳлардаги ижтимоий феноменлар тўғрисида.
3. Кичик гуруҳларнинг классификацияси.
4. Референт гурух тушунчаси.
5. Гуруҳ фикри ва ҳаракатига қўшилиш шакллари қандай?
6. Гуруҳларнинг қандай функциялари мавжуд?
7. Ички конформизм нима?
8. Негативизм тушунчасини изоҳланг.
9. Ижтимоий гуруҳнинг ўзига хос тури қайси?
10. Гуруҳнинг хусусиятларини белгиловчи муҳим омил.
12. Пешқадамлар кимлар? Изоҳланг.

XIII- БОБ
БОШҚАРУВ ПСИХОЛОГИЯСИ. ЛИДЕРЛИК НАЗАРИЯЛАРИ

§ 1. Бошқарув психологиясини ўрганиш давр талаби

Мавзу юзасидан таянч сўзлар:
Ижтимоий психология, гурух, лидер, лидер турлари, муомала, бошқарув, авторитар, демократик, либерал, назариялар, оила, катта ва кичик гуруҳлар психологияси.

Психологияда бошқарув муаммоси. Бошқариш муаммосининг ижтимоий психологиянинг махсус бўлими эканлиги. Гуруҳларда раҳбарлик ва лидерлик масалалари. Б.Паригин бўйича лидер ва раҳбар орасидаги тафовут ва ўхшашликлар. Ижтимоий ходисаларни бошқаришда лидерлик фаолиятидан фойдаланиш қоидалари.

Раҳбарлик сифатлари (интеллект даражаси, мустақиллик, ўзига ишонч, зиёлилик, режалилик, коммуникативлилик ва бошқа сифатлар).

Охирги йилларда инсон омилига эътиборнинг ортиб бориши муносабати билан бошқариш психологияси масалаларига ҳам қизиқиш кучайди. Шу асосда ижтимоий психологиянинг махсус бўлими-бошқариш психологияси пайдо бўлди. Бошқариш психологияси психологиянинг шундай тармоғики, у бошқарув фаолияти билан боғлиқ бўлган муаммоларни, шахс ва шахслар гуруҳи томонидан бошқа гуруҳлар фаолиятини самарали ташкил этиш ва биргаликдаги фаолиятини амалга оширишнинг психологик механизмларини ўрганади.

Бошқариш муаммолари ҳам бир қанча фанлар томонидан ўрганилади, жумладан, фалсафа, тарих иқтисод, хуқуқшунослик ва психология унинг ўзига хос томонларини очиш билан шуғулланади. Психология бошқаришни ҳам объекти, ҳам субъектини ўрганади. Психологик тадкиқотларда ўрганиладиган олимлар жамоаси, алоҳида шахс, уларнинг психологик ҳолатлари, улардаги айрим жараёнлар ва вазифалари бошқарув объекти деб айтилади. Бошқарувнинг субъекти ўрганилганда эса одатда бошқарувчи шахс ёки одамлар гуруҳи назарда тутилади.

Психология кўпроқ бошқарувчи шахс фаолиятининг психологик асосларини ўрганади ва шу асосда буйсунувчилар ишларини самарали ташкил этиш, аниқ ва тўғри қарорлар қабул қилиш учун қандай психологик ҳолат ва жараёнларни ўзида тарбиялаш лозимлиги каби қатор муаммоларни ечади. Масалан, конкрет ҳаётий шароитларда агар бошлиқ мажлис олиб бораётган бўлса, ҳар бир сўзга чиқувчиларнинг фикрлари, маърузалари ва ҳоказолар орқали уларнинг психологик ҳолатлари аниқланади, янги иш дастурлари ишлаб чиқарилади, қабул қилинган қарорларга кўра бошлиқнинг ва ходимларнинг ҳар бирига алоҳида илмий кўрсатмалар ва маслаҳатлар берилади.

Бошқарув психологияси бошлиқ фаолиятини анализ қилганда асосий диққатни бошқариш унинг эҳтиёжи ёки қобилиятларига мос ёки мос эмаслиги, қайси индивидуал хусусиятларига кўра у бошлиқ даражасига кўтарилди, ишни муваффақиятли амалга ошириш учун у бошқарувнинг қай усулларидан фойдаланяпти, ходимларга психологик таъсир кўрсатиш мақсадида у қандай таъсир услубларини қўллаяпти каби қатор масалаларга қаратади.

Бошлиқ бўлиш ишига турли шахсларнинг муносабатлари ҳар хил, чунки кимдир бошлиқда бўлган имтиёзларга берилади, ким учундир унга берилажак ҳуқуқларни афзал кўриш хос, кимгадир юксак масъулиятларни бўйинга олиш маъқул келади. Шахсларнинг бошлиқ функциялари ҳақидаги тасаввурлари қанчалик хилма-хил бўлмасин, бошлиқдан реал шароитларда одамлар гуруҳини аниқ мақсад асосида фаолиятга йўллаш, уларга бош бўлиш, турли тадбирларни амалга ошириш, обрўга эга бўлиш, ҳар бир

қилинган иш учун жавобгарликни ўз бўйнига олиш каби кўплаб сифатларнинг мужассам бўлиши талаб қилинади.

Айниқса бошлиқ учун турли гуруҳлардаги, кўп ҳолда бир бошлиқ учун бир вақтнинг ўзида бир қанча гуруҳлардаги шахслараро муносабатларнинг характерига жавобгар бўлиш қийинчиликлар туғдиради, чунки ўша гуруҳларни ташкил этган ҳар бир шахснинг ўзига хос индивидуаллиги, бошқарувчи ҳақидаги улар тасаввурининг ҳар хиллиги ва гуруҳларда норасмий лидерларнинг борлиги бошлиқдан одамлар билан ишлаш борасида ҳам тажрибанинг, ҳам психологик фаҳм-фаросатнинг ва сабр-қаноатнинг бўлишини талаб қилади. Шунинг учун ҳам кундалик ҳаётимизда, ҳам илмий адабиётларда тез-тез ёнма-ён ишлатиладиган ъълидер" ва ъъбошлиқ" тушунчаларининг психологик мазмунларини анализ қилиб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

§ 2. Ўрта Осиё мутафаккирларининг асарларида бошқарув ҳақидаги фикрларнинг ёритилиши

Форобий инсон бахт- саодатга эришуви учун уларни бахтли- саодатли қила оладиган жамоа раҳбари бўлиши керак дейди. У фозил шаҳарни бошқарадиган хокимни табиатдан қуйидагича бўлишини тавсия этади:
1.Соғ-саломат бўлиб, ўз вазифасини бажаришда ҳеч қандай қийинчилик сезмалиги.

2.Табиати нозик, фаросатли.

3.Хотираси мустаҳкам.

4.Зеҳни ўткир.

5. Ўз фикрини тушунтира оладиган нотиқ,

6.Билим-маърифатга ҳавасли.

7.Таом ейишда, ичимликда, аёлларга яқинлик қилишда очофат эмас, аксинча, ўзини тия оладига бўлиши (қимор ёки бошқа ўйинлардан) завқ, ҳузур олишдан узоқ бўлиши,.

8.Ҳақ ва ҳақиқатни, одил ва ҳақгўй одамларни севадиган, ёлғонни ва елғончиларни ёмон кўрадиган.

9 .Ўз қадрини билувчи ва ориятли бўлиши.

10.Мол дунё кетидан қувмайдиган,.

11.Адолатпарвар.

12.Қатиятли, саботли, журъатли, жасур бўлиши муҳимлигини қайд этади.

Форобий ўзининг фозил жамоасида одамларни турли белгиларга қараб гуруҳларга бўлади. Бунда у, кишиларнинг диний масҳабига, миллатига,

ирқига қараб эмас, балки табиий ҳусусиятларига, қобилиятларига, ақлий иқтидорига, билим кўникмаларига эътибор беришлик зарур дейди. У ўзнинг «Бахт саодатга эришув йўллар ҳақида рисола» асарида «Давлатнинг вазифаси инсонларни бахт – саодатга олиб боришдир, - деб ёзади. У, - бу эса илм ва яхши ахлоқ ёрдамида қўлга киритади». Форобий давлатни етук шахс бошқариши лозим дайди; яъни жамоани идора этувчи адолатли, доно бўлиши, қонунларга риоя этиши ва қонунлар ярата олиши, келгусини олдиндан кўра билиши, бошқаларга ғамхўр бўлиши лозим дейди.

Форобий таълим тарбияга бағишланган асарларида таълим-тарбиянинг муҳумлиги, унда нималарга эътибор бериш зарурлиги, таълим- тарбия усуллари ва услуби ҳақида фикр юритади. «Фозил одамлар шаҳри», «Бахт саодатга эришув тўғрисида», «Ихсо – ал - улум», «Илмларнинг келиб чиқиши», «Ақл маънолари тўғрисида» каби асрларида ижтимоий – тарбиявий қарашлари ўз ифодасини топган.

Ибн Сино инсоннинг камолга етишида тўсиқлик қилувчи нуқсонлар сифатида жоҳиллик, нодонлик, шафқатсизлик, такаббурлик, нафратни кўрсатиб ўтади. Жоҳилликни – илмга, нодонликни – зеҳни ўткирликка, шафқатсизлик, такаббурликни адолатга, нафратни – севги-муҳаббатга қарама-қарши иллат сифатида таърифлайди. Ибн Сино юксак ахлоқий хислатларга яна кишиларнинг бир-бирларига дўст бўлиб яшаши, ҳамкорлик қилишини ҳам киритади. Чунки ҳар бир киши жамиятда, одамлар билан бирга яшар экан, улар билан дўстона яшашга интилади.

Кайковус ҳар бир киши қуйидаги сифатлар бўлишини таъкидлайди. Булар: ўзидан зўр киши билан урушмаслик, ҳасадчи киши билан бирга жамоат ўртасида ўтирмаслик, нодон билан мунозара қилмаслик; риёкор, иккиюзламачи киши билан дўст бўлмаслик; ёлғончи киши билан муомала қилмаслик; бахил билан суҳбатда бўлмаслик; душман киши билан шароб ичмаслик; хотинлар билан бир ерда кўп ўтирмаслик; кишиларга сир айтмаслик; бирор киши айбингни айтса, шу айбни йўқотишга ҳаракати қилиш, бирор кишини ортиқча мақташ ёки ортиқча ёмонламаслик, муҳтож бўлган одамни ҳожатини чиқариш, кечиримли бўлиш, кичикларга меҳрибон бўлиш; бир ишни икки кишига буюрмаслик, яъни шериклик иш қилмаслик каби ҳаётий тавсиялардир.

§ 3. Бошқарув ҳақида хориж психологиясидаги назариялар

Психолог А.Н.Леонтьевнинг фаолият концепциясига таянган ҳолда, лидерликни фаолият маҳсули, гуруҳнинг ушбу фаолиятга муносабати ва гуруҳда қабул қилинган нормалар ва ижтимоий кутишларга ким кўпроқ

жавоб беришига қараб лидерни аниқлаш мумкин. Ижтимоий кутишлар назарияси ҳозирда кўпчилик томонидан маъқул ёндашишлардан бири деб қабул қилинмоқда.

Лидерлик услублари ҳақида тушунча

Ҳар бир лидер ёки бошлиқ ўзича индивидуал ва қайтарилмасдир. Бунинг боиси ҳар бир бошлиқ ўз иш фаолиятини, бошқарув фаолиятини ўзига хос тарзда ташкил этишидадир.

Ижтимоий психологияда бошқарув соҳасида батафсил ўрганилган муаммолардан бири-турли бошқарув услубларидир. Бу соҳада немис олимлари Г.Гибш ва М.Форверг, рус олимлари В.Д.Паригин, Л.Н.Уманский, М.Ю.Жуков ва бошқаларнинг ишлари айниқса диққатга сазовордир.

§ 4. Бошқарув услублари

Барча илмий тадқиқотларни умумлаштирган ҳолда ижтимоий психологияда қабул қилинган уч асосий бошқариш услубларига характеристика бериб чиқамиз. Бу уч услуб:

- Авторитар;
- Демократик;
- Либерал иш услубларидир.

Авторитар услуб

Авторитар раҳбар барча кўрсатмаларни ишчанлик руҳида, аниқ-равшан, кескин оҳангда ходимларга етказади. Мулоқот жараёнида ҳам ходимларга нисбатан дўқ-пўписа, кескин таъқиқлаш каби қатъий оҳанглардан фойдаланади. Унинг асосий мақсадларидан бири-нима йўл билан бўлса-да, ўз ҳукмини ўтказиш. Унинг нутқи ҳам аниқ ва равон доимо жиддий тусда бўлади. Бирор иш юзасидан ходимларни мақташ ёки уларга жазо бериш, танқид қилиш соф субъектив бўлиб, бу нарса бошлиқнинг кайфиятига ва ўша шахсларга нисбатан шахсий муносабатига боғлиқ. Жамоа аъзоларининг тилак-истаклари, уларнинг фикрлари ва маслаҳатлари жуда кам ҳоллардагина инобатга олинади, аксарият ҳолларда бундай истаклар ёки кўрсатмалар тўғридан-тўғри дўқ-пўписа, камситиш ёки маънавий жазолаш йўли билан чекланади ёки қониқтирилмайди. Бундай раҳбар ўз иш услублари, келажак режалари, бирор аниқ ишни, операцияни қандай амалга оширмоқчилигини одатда, жамоадан сир тутади, унинг фикрича, бу унинг обрўйига салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Гуруҳдаги ижтимоий-фазовий муносабатлардаги ўрни жиҳатидан, у ъъжамоадан четда", автономдир.

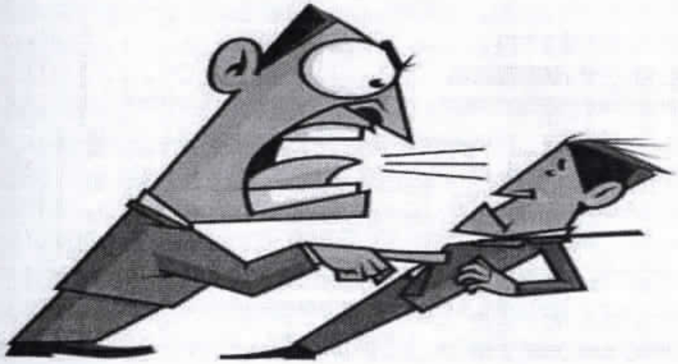

Авторитар раҳбарда ҳар бир жамоа аъзоларининг қобилиятлари, ишга муносабатлари, мавқеларига кўра тутган ўринлари ҳақида тасаввурлар борки, шунга кўра у ҳар бир ходимнинг иш ҳаракатларини максимал тарзда дастурлаштириб қўйган, унда ҳар қандай чеклашлар унинг очиқ ғазабини келтиради ва бунинг учун унда жазолашнинг турли услублари мавжуд. Яъни бундай жамоаларда ҳокимият— марказлаштирилган, жамоа раҳбари ушбу марказнинг якка ҳокими — шунинг учун ҳам бу ерда ъъменинг одамларим", ъъменинг ишим", ъъменинг фикрим бўйича" каби иборалар тез-тез ишлатилади. Бундай раҳбарларда ишига нисбатан шундай фидойилик борки, улар ўзларини шу ишсиз тасаввур қила олмайдилар, яъни иш унинг ъъбутун вужудини қамраб олган". Шу сабаб бўлса керак бундай раҳбар ҳар бир одамни унинг кундалик иш фаолиятини, унинг натижаларини жуда яхши билади. Лекин, аслида, уни ишнинг мазмунидан кўра, унинг ўша ердаги етакчилик роли, бошлиқлиги кўпроқ қизиқтиради ва ўзига ўша сифатларга қараб баҳо беради. Бу сифат, табиийки, ишнинг сифатига ҳам таъсир қилгани учун жамоа олдига қўйилган барча топшириқлар бажарилмай қолмайди (ъътемир раҳбар"). Бундай жамоаларда танқид иши жуда суст, чунки у ўзини ҳам, бошқаларни ҳам танқид қилишларига йўл қўймайди. Танқид қилишга, унинг фикрича, фақат бошлиқ ҳақли, йиғилишларда сўзни ўзи бошлаб, ташаббусни охиригача бошқаларга бермайди, одамларнинг таклифлари, уларнинг ҳиссиётлари эътиборга олинмайди.

Г. Гибш ва М. Форвергларнинг таҳлил қилишларича, авторитар лидер бош бўлган жамоада ишларнинг самарадорлиги анча юқори бўлиб, ишлаб чиқариш кўрсаткичлари ҳам юқори бўлар экан. Лекин жамоадаги руҳий-маънавий муҳит оғир, танг бўлиб, бу нарса одамларнинг жамоадан, ишдан қониқмасликларига олиб келади. Бундай раҳбарлар бошчилик қилган меҳнат

жамоаларида ишлайдиган одамлар ўз касблари, иш жойларини осонликча алмаштиришлари мумкин.

Демократик услуб

Демократик раҳбар, аксинча, бўйсунувчиларга мустақиллик эрк бериш тарафдори. Ишда топшириқлар берганда ишчиларнинг шахсий қобилиятларини ҳисобга олган ҳолда тақсимлайди. Бунда у ходимларнинг шахсий мойилликларини ҳам ҳисобга олади. Буйруқ ёки топшириқлар, одатда, таклиф маъносида берилади. Нутқи оддий, доимо осойишта, сокин, унда ўртоқларча, дўстона муносабат сезилиб туради. Бирор кишини мақташ, унинг лавозимини ошириш ёки ишдаги камчиликка кўра ишига баҳо бериш доимо жамоа аъзоларининг фикри билан келишилган ҳолда амалга оширилади. Танқид, кўпинча таклиф, истак шаклида қилинган ишларнинг мазмунига баҳо бериш ҳолида ъъайбдорга" етказилади. Ҳар бир янги иш жамоа маслаҳатисиз бошланмайди. Шунинг учун ҳам унинг фазовий-ижтимоий ҳолати ъъжамоа ичида".

Жамоада танқид ва ўз-ўзини танқид шундай йўлга қўйилганки, унинг оқибатидан ҳеч ким азият чекмайди. Чунки кўпрок бошлиқ эмас, балки жамоанинг бошқа фаоллари — норасмий лидерлар танқид қиладилар.

Бошлиқ йўл қўйган хато-камчиликларни жамоатчилик олдида бўйнига олишдан қўрқмайди. Чунки ундаги масъулияг ҳисси нафақат юқори бошқарув ташкилотлари аъзолари билан мулоқот пайтида, балки, ходимлар билан мулоқотда ҳам сезилиб туради ва қўйилган топшириқ юзасидан масъулиятни бошқаларга ҳам бўлиб беришни яхши кўради. Бошлиқнинг ходимларидан сири йўқ, шунинг учун ҳам мажлисларда кўпроқ у эмас, балки барча ходимлар гапирадилар, охирги қарор чиқариш ва сўзларни якунлаш, умумлаштириш ҳуқуқидан у тўлиқ фойдаланади.

Гибш ва Форвергларнинг таҳлилларига кўра, бундай бошлиқ раҳбарлик қилган жамоаларда маънавий-руҳий муҳит жуда яхши, ишчилар жамоадан, ишдан қониқиш ҳосил қилганлар, ишдан кетиш ҳоллари кам бўлади, лекин ишлаб чиқариш зўрға норма ҳолатида бўлар экан.

Либерал услуб

Либерал (лоқайд) услубда ишлайдиган раҳбарнинг кайфиятини, ишга муносабатини, ишдан мамнун ёки мамнун эмаслигини билиш қийин. Унда тақиқлаш, пўписа бўлмайди, унинг ўрнига кўпинча ишнинг охирги оқибати билан танишиш билан чекланади, холос. Жамоада ҳамкорлик йўқ бошлиқ жамоанинг муаммолари, ишнинг баланд-пасти билан қизиқмайдигандай, гўёки бошқа ъъкоинотда" юрганга ўхшайди. Аниқ кўрсатмалар бермайди, унинг ўрнига норасмий лидерлар ёки ўзига яқин кишилар орқали қилиниши лозим бўлган топшириқлар бажарувчиларга етказилади. Унинг асосий вазифаси, унинг назарида, ходимлар учун иш шароитини яратиш, ишдаги камчиликларни бартараф этиш, керакли маҳсулот, хом-ашё кабиларни топиб келиш, мажлисларда қатнашиш ва ҳоказолардан иборат.

Ходимлар билан мулоқотда бўлишга тўғри келганда, у доимо хушмуомала бўлиб, одоб, ахлок нормаларини бузмасликка ҳаракат қилади, лекин ҳеч қачон улар билан тортишмайди. Мажлисларда агар бирор муаммо мунозарани келтириб чиқарса, у бевосита жараёнга аралашмай, охирги сўзни ўзига қолдиради. Шундай қилиб, ходимларга фикрлаш ва ҳатти-ҳаракатлар эркинлиги бериб қўйилган, булар юзасидан бошлиқнинг фикри сўралган тақдирда ҳам, ундан аниқ гап чиқмайди, чунки у ходимларни яхши билмайди, қолаверса, уларни хафа қилиб қўйишдан қўрқади. Унинг фазовий-психологик ҳолати ъъгурух ташқарисида".

Олимлар фикрича, бундай раҳбар ишни олиб борган жамоаларда барча кўрсаткичлар доимо орқада, қўним ҳам йўқ. Либерал раҳбар ишда ўзбошимчаликка йўл қўйиб, кўп турмай, бошқа ердан иш қидиришга ҳаракат қилади.

Юқорида баҳо берилган бошқариш услублари кўпроқ лидерликка эмас, балки раҳбарликка таалluқли, лекин илмий адабиётларда бу иккала ибора, кўпинча синонимдай ишлатилади. Аслида, энг яхши раҳбар ўзида барча лидерлик сифатларини ҳам мужассамлаштирган бўлади. Чунки соф ижтимоий психологик маънодаги лидернинг турлари турли шароитларда ўзида кўпроқ намоён этадиган шахсий сифатларига кўра табақаланади. Масалан, лидер-ташкилотчи, лидер-ташаббускор, лидер-эрудит, жамоа ҳиссий-эмоционал ҳолатни бошқарувчи лидер, лидер-билағон ва ҳоказо. Яхши раҳбар ана шу лидер сифатларини билган ҳолда, уларни ўзида тарбиялаши ва жамоасидаги лидерлар билан ҳамкорликда ишлай олиши керак. Охирги йилларда Москва ва бошқа йирик илмий марказларда ўтказилган тадқиқотлар натижасида шундай хулосага келиндики, аслида ҳаётда соф демократ ёки соф авторитар раҳбарни учратиш қийин, лекин учраган пайтда ҳам улар бир жамоани ўзоқ муддат бошқара олмаслиги маълум булди. Шунинг учун ҳам улар вазиятга боғлиқ, конкрет жамоа, унда қабул қилинган ҳатти-ҳаракат нормалари, шахслараро муносабатлар типи лидернинг ҳам, раҳбарнинг ҳам иш тактикаси ва услубини белгилайди, деган ғоя қабул қилинмоқда. Лекин бу раҳбарлик услубларининг психологик мазмун ва моҳиятини билишнинг амалий аҳамияти шундаки, ҳар бир услубда ўзига хос ижобий томон бор, моҳир раҳбар ўзини-ўзи тарбиялар экан, ўшаларнинг энг маъқули, айниқса ўзи раҳбарлик қилаётган жамоага мосларини тарбиялаши мақсадга мувофиқдир.

Раҳбарлик услублари: авторитар; демократик; либерал.

	Авторитар	Демократик	Либерал
Жамоадаги маънавий муҳит	оғир	жуда яхши	ўртача
Ижтимоий муносабатларда раҳбар ўрни	ъъжамоадан четда",	ъъжамоа ичида".	ъъгуруҳ ташқарисида".
Ходимларни иш жойини алмаштириш даражаси	юқори	кам	Ўртача
Ходимларнинг ишдан қониқиши	паст	яхши	Ўртача
Иш самарадорлиги	Анча юқори	зўрға норма ҳолатида	Нормадан паст

Партисипатив услуб

Ташкилот бошқарувидаги яна бир услуб – партисипативлик деб аталиб, унда раҳбарнинг ташкилот мақсадига эришиш йўлида ходимлар билан горизонтал йўналишдаги муносабатларни ривожлантириши тушунилади. Мутахассислар айнан партисипативликни энг самарали услублар қаторида кўрадилар. Бу услуб раҳбарнинг қуйидагича хулқида намоён бўлади: (1) Раҳбарнинг ходимлари билан мунтазам фикр алмашуви; (2) Раҳбар ва ходим

муносабатидаги очиқлик ва самимийлик; (3) Ходимларнинг ташкилий қарорлар қабул қилишга жалб этилганлиги; (4) Раҳбар ўз бурч ва ҳуқуқларининг маълум қисмини ходим зиммасига ўтказиши; (5) Ташкилот вазифаларини режалаштириш ва амалга оширишда ходимларни жалб этиш; (6) Мустақил қарор қабул қила олиш ҳуқуқига эга бўлган махсус гуруҳлар тузиш (масалан, «сифат назорати гуруҳи»).

Ривожланган мамлакатлар менежерлари қуйидаги ҳолларда партисипативлик стратегиясига мурожаат этадилар: (а) ходимлар савиясининг юқорилиги шароитида, қарор қабул қилишни аста-секин марказлашмаган тарзда амалга ошириш мақсадида; (б) қарор самарали ижро этилиши заруриятида (японияликлар қарорни секин қабул қилишади, лекин қарор ижроси жуда тез амалга оширилади); (в) қуйи бўғин раҳбарлари ва ходимлар малакасини ошириш механизми яратилганда; (г) “янгиликларни жорий этиш” юзасидан таклифларни кўпайтириш мақсадида.

Таъкидланаётган партисипативлик услуби жамоадаги ҳамкорлик даражаси юқорилиги билан ажралиб туради ва ходимнинг ташкилот манфаати йўлидаги жонбозлигини таъминловчи асосий услублардан бири

ҳисобланади. Лекин, партисипативлик услубини ҳар қандай раҳбар ҳам, ҳар қандай шароитда қўллай олмайди. Хўш қандай вазиятда ушбу услубни қўллаш қулай? Американлик тадқиқотчилар Б.Басс ва Д.Барретта фикрича, бундай вазиятда уч омилни ҳисобга олиш лозим: биринчидан – раҳбар шахсини, иккинчидан – ходимларни, учинчидан – гуруҳ олдида қандай вазифалар тўрганлигини.

Партисипативлик услубини қўллай оладиган раҳбар шахси ҳақида гапирсак, у авваламбор, ўзига ишонган инсон, ёши катта, маълумот даражаси ҳам юқори, ходимидаги ташаббус ва интилишни қадрлайди, ундан ижодий ёндашув ва қадриятларга содиқликни кутади. Ходимга тегишли бўлган характер хислатлари кўп жиҳатдан бу услубни қўллаш доирасини кенгайтириши мумкин. Бу тоифа ходимларга қуйидаги хислатлар тегишлидир: юксак билим ва малакага эга бўлиш, мустақил фикрлашга интилиш, ижодий салоҳиятга эгалик, ишга катта қизиқишнинг мавжудлиги ҳамда истиқболдаги мақсадга йўналганлик, жамоада тенг муносабатларга интилиш. Бундай ходим учун унинг ташкилот ҳаётига қўшаётган улушини баҳолаш мезони – ҳамкасабалари фикридир. Бундай ходим одатда ташкилотда юқори мавқега эга. Партисипативлик услубини қўллаш имкониятининг учинчи манбаи – гуруҳ олдида турган вазифадир. Бу вазифа қуйидаги тавсифларга эга бўлганда ушбу услуб орқали мақсадга эришиш мумкин: (а) масала ечимлари кўплиги, агар уни ҳар хил йўллар билан ҳал этиш имкони бўлса; (б) назарий таҳлил талаб этувчи ва юксак маҳорат орқали ҳал этилувчи; (в) уни бажариш учун ўрта меъёрдаги ички зўриқиш талаб этилса.

Лекин партисипатив услубни қўллашга баъзи бир омиллар тўсиқлик қилади. Хусусан: (а) раҳбар ўз ваколатларини ходимлар билан бўлишишни истамаганда; (б) ходим касбий маҳоратининг пастлиги, ўз кучига ишонмаслиги, бирон ишни мустақил бажаришдан чўчиши; (в) ташкилотда маълумот алмашуви ёмонлиги натижасида зарур қарор ишлаб чиқиш имкониятининг йўқлиги; (г) ижтимоий рағбатлантириш сустлиги натижасида ҳамкорлик муносабатлари шаклланмаганлиги; (д) вазифани бажариш учун сарфланадиган вақтнинг камлиги; (е) вазифанинг ҳал этилиши авторитар услубни талаб этадиган алоҳида вазиятларда.

§ 5. Педагогик бошқарувнинг ижтимоий жиҳатлари

Бошқарув амалиётидан маълумки, раҳбарлик мураккаб жараён бўлиб, у раҳбардан нафақат олий маълумотга, балки етарли касбий тайёргарликка, бошқарув йўналишида билим, кўникма ва компетенцияга, шунингдек,

маълум тажрибага ҳам эга бўлишни тақозо этади. Таълим муассасаларини бошқариш жараёнида раҳбарларнинг энг асосий ва муҳим функцияларидан бири - бу мустақил қарор чиқариш функцияси бўлиб, уларнинг сифати таълим муассасаси салоҳиятига, ўқув-тарбия жараёнининг самарадорлигига, педагог-педагоглар фаолиятига ўз таъсирини кўрсатади.

Замонавий лидер бошқарувчи, дипломат, етакчи, мураббий, инноватор каби вазифаларни бажаради буларнинг барчаси менежернинг касбий компетенциясига киради.

1. Бошқарувчи-лидер ушбу вазифа анъанавий бўлиб, бошқарувчилик қилади. Бошқарувчи-лидер тўғри сўз, ваъдасида турадиган, касбий маҳорати юқори, ўзаро муносабатларда етакчи, мулоқотчан, муомала маданиятига эга, кўмакчи, педагог-психолог бўлиши зарур.

2. Дипломат-лидер сўнгги даврда кенг оммалашган бошқарув компоненти бўлиб, жамоа орасида музокаралар олиб боришнинг энг оптимал кўриниши саналади. Ташкилотнинг ўқув-тарбия ишлари бўйича маъсуллари услубчи, логопед, жисмоний тарбия йўриқчиси ва психологи иш вақтини асосан болалар ва педагоглар билан мулоқотда бўлиш, ҳамкорликни чуқурлаштириш, меморандум ва битимлар тузиш, юқори ташкилотлар билан ўрнатилган тартибда иш фаолиятини ташкил этишга сарфлайдилар. Ҳозирги даврда ташкилотнинг турли тадбирларида менежерларнинг фаол иштироки тобора ортиб бормоқда. Мана буларнинг барчаси учун раҳбарда алоҳида, яъни дипломатларга хос лаёқат бўлиши керак.

3. Лидер-етакчи. Ташкилот менежери лидерлик ишларини олиб боради. Америкалик олимлар ҳар бир менежер лидер бўлиши лозимлигини тавсия этади. Уларнинг фикрича, менежерлик билан лидерлик вазифаси бир хил маънони билдирмайди. Ушбу вазифани бажариш учун менежер педагог-педагогларни кетидан эргаштириш қобилиятига эга яъни лидер вазифасини бажаришга мойил бўлиши керак.

1. 4. Мураббий лидер-педагогларга қўйиладиган касбий талабларни бажаришга кўмак беради. Мутахассисларнинг касбий соҳадаги билимларини оширишга йўналтирилган узлуксиз ва узвий равишда таълим бериб шаклларини ташкил қилади. Айрим таълим муассасаларида педагогларнинг маънавий сифатларини оширишга эътибор қаратилмайди. Бу эса таълим-тарбия самарадорлигини пасайишига олиб келади. Бироқ, педагог-педагогларнинг юксак маънавий фазиялатга эгалиги ёш авлодни тарбиялашда етакчи омил саналади. Касбий фаолиятда муваффақиятга эришишда раҳбарнинг педагогларга бўлган ишончли муносабати

шунингдек, ахлоқий ва тарбиявий таъсири менежерлик ишларининг муҳим хусусияти ҳисобланади [Ғуломов С.С.. Менежмент бошқарув санъати, назарияси ва амалиёти Тошкент 2003 286 б].

Янгилик яратувчи-лидер фан–техника тараққиётининг юксалишида менежерлик фаолиятининг энг зарур жиҳатларидан бири инновацияни жорий этишдир. Учинчи ренессанс даврида тезкорлик билан юз бераётган фан-техника тараққиёти инновацияларни тақозо қилади.Ишчи-педагогларга инновацияларнинг долзарблигини тушунтириш муҳим. Яроқсиз асбоб-ускуналарни созлаш, янгиларини татбиқ этишдан, сармояни тежаб қолишдан кўра янги технологиялар орқали иш унумдорлиги ва маҳсулотни сифатли бўлишига тез эришиш мумкин [71].

Юқорида бошқарув фаолиятини самарали олиб бориш учун муҳим бўлган менежер шахси хислатларини асосладик. Бу бўлажак тарбиячиларда менежер ва лидерликни ўзида шакллантиришга ундайди. Келажакда бошқарув фаолиятини янада юқори кўтаради ҳамда ташкилотнинг стратегик мақсадига эришишга кафолат беради. Лекин, илмий нуқтаи назаридан қараганда менежер тушунчаси касбий ва шахсий сифатлардангина иборат эмас. Раҳбарга хос хислатларни барчасини жамлаб, уйғунлаштириб муайян комбинациядан иборат лидер қиёфаси яратилади. Мазкур ғоя шахс тузилиши деган ибора орқали ўз ифодасини топган.

Маълумки, энг яхши лидер ўзида барча бошқарув қобилиятини намоён эта олади. Лидер ижтимоий-сиёсий жараёнларда ва турли шароитларда ўзининг билимдонлиги, уддабуронлиги билан жамоа аъзоларига шахсий намуна бўлиши лозим. Замонавий лидер фасилитатор, коуч, модератор, ташаббускор, жамоанинг руҳий ва ҳиссий ҳолатни назорат қила олдиган сифатларга эга бўлади.Бўлажак тарбиячиларда менежерлик кўникмаларини шаклллантиришда ўз-ўзини тарбиялаши ҳамда келажак фаолиятини режалаштиришни йўналтириш лозим.

Одатда педагогик жамоани ривожлантиришга йўналтирилган мақсадлар шахсий манфаатга қаратилади, оқибатда “Биз” билан “Мен” ўртасида низо вужудга келади. Лидер билан педагоглар ўртасида низоли зиддият ва муаммоли вазиятлар вужудга келади. Уни бартараф этишга ақлий салоҳият сарфланади. Аниқ мақсаднинг қўйилмаслиги мактабгача таълим ташкилоти истиқболининг кўра олишга тўсқинлик қилади. Шу боис лидер мақсадининг ноаниқлиги бошқарув фаолиятини ташкил этиш функциясини амалга ошишини таъминламайди.

§ 6 . Раҳбарлик ва лидерлик тушунчаси, улар ўртасидаги фарқлар

Замонавий раҳбар имиджи ва унга хос бўлган ижтимоий-сиёсий портретлар хусусида сўз юритилганда шахснинг миссия ва эътиқодлари эътиборга олинади. Таълим ташкилоти раҳбари бошқарув жараёнини жамиятдаги ижтимоий-сиёсий вазиятлар билан мослаштириши касбий фаолият мазмунини оширади. Бошқарув тизимига мутахассисларни танлаш ҳамда уларни саралашда эътиқодларни устувор деб баҳоланса ҳамда мазкур мезонга эътибор қаратилса, мақсадга мувофиқ бўларди. Демак, замон талаби асосида лидернинг ижтимоий-сиёсий соҳадаги бошқарув қобилияти долзарб ҳисобланади. Республикамизнинг бугунги кундаги ривожланиш босқичи, таълим тизимини жаҳон ҳамжамиятидаги ўрни ва мавқеи ошаётган даврда лидер нафақат ташкилотни юқори чўққиларга етакловчи шахс, балки, давлат сиёсатини педагогик жамоа онгига етказувчи ижтимоий фаол фуқародир.

Юқорида айтиб ўтилганидек раҳбарда туғма қобилият бўлади деб ҳам айтиб бўлмайди, иккинчи томондан, раҳбар вазиятга қараб стихияли тарзда тарбияланиб кетаверади, деб ҳам бўлмайди.

Лидерлик ҳақидаги назариялар

Минглаб шахс сифатлари ичида кўплари раҳбарлик учун қулай ва маъқулдир. А.В. Петровский ана шундай ижобий сифатлардан бир ярим мингини санаб чиққан. Лекин уларнинг барчасини умумлаштирадиган, албатта бўлиши лозим бўлган айрим сифат, қобилиятлар борки, улар ҳақида қисқача тўхталиб ўтмоқ лозим.

Аввало, ҳар қандай раҳбарда интеллект-ақл-заковатнинг маълум нормаси бўлиши керак. Бу норма яхши раҳбар учун ўртадан юқори бўлмоғи мақсадга мувофиқдир, чунки гений даражасидаги интеллектга эга бўлган раҳбар билан ишлаш ходимлар учун қатор ноқулайликларни келтириб чиқаришини, бундай ақл-заковат қолганларнинг ижобий ривожланишига психологик тўсиқ бўлишини амалиёт ва ҳаёт кўрсатди. Раҳбардаги ўртадан юқори интеллектни қоплаб кетадиган яна бошқа муҳим сифатлар борки, улар бошқариш ишининг самарасига ижобий таъсир кўрсатади.

Масалан, раҳбарнинг мустақил фикрлилик, топқирлик, ташаббускорлик сифатлари. Чунки, айрим ҳолларда хато қилса ҳам, раҳбар оригинал фикрлар айтиб, йўл-йўриқлар кўрсата олиши, ҳар бир айтилган фикр, қилинган ишга мустақил баҳо бера олиши зарур.

Чунки мустақиллик шахс қиёфасини белгиловчи муҳим психологик хусусиятдир.

Раҳбарда мустақиллик бўлса, унда ўзига ишонч ҳам бўлади, бу эса ўз навбатида раҳбардаги субъектив талаблар даражасининг юқори бўлишига олиб келади. Кўпинча, раҳбарнинг бошқаларга талабчанлиги ҳақида гапирилади, лекин яхши раҳбар аввало ўз-ўзига нисбатан талабчан бўлиши керак. Ўз-ўзини баҳолаш ва шу асосда бошқаларга нисбатан муносабатлар тизимини ишлаб чиқиши муҳим бир омилдир.

Ҳар қандай раҳбар учун универсал, керак бўлган ҳислатлардан яна бири том маънода ъъзиёли" бўлиш ёки, бошқача қилиб айтганда, маданиятли бўлишдир. Бошлиқ ўзидаги маданиятни аввало муомалада, одамлар билан бўладиган кундалик мулоқотларда намоён этмоғи лозим. Муомала маданияти - бу ўринли, аниқ, қиска, самимий гапириш санъати ва иккинчи томондан, суҳбатдошни тинглаш қобилиятидир. Чунки, бошлиқ билан ходимлар ўртасида келиб чиқадиган шахсий зиддиятларнинг асосида ё тинглай олмаслик ёки гапни тўғри йўсинда гапира олмаслик ётади. Ўзганинг ўрнига тура олиш, унинг ҳис-кечинмаларига шерик бўлиш, эмпатия ҳиссининг борлиги, диалогларда сабр-тоқатлилик ва бошқалар мулоқот маданиятининг муҳим томонларидир.

Юқорида айтиб ўтилган раҳбарлик сифатлари ичида энг муҳими, табиийки, психологик маҳоратни талаб этгани-одамлар билан ишлаш маҳоратидир. Жамоа аъзолари билан самарали ишлаш учун эса бошлиқ уларнинг психологиясини, ҳар бир аъзо психологиясини ва гуруҳ психологиясини яхши билиши зарур, чунки ъъўзгалар психологиясини билиш улар устидан ҳукмронликнинг ягона йўлидир", — деб ёзишган эди инглиз олимлари. Ижтимоий психологиянинг бу борада ҳам яхши воситаси-ижтимоий психологик тренинг услуби борки, унинг ёрдамида одамлар билан ишловчилар жамоани бошқаришнинг турли усулларига муваффақиятли тарзда тайёрланмоқдалар.

Раҳбарнинг профессионал муҳим сифатлари масаласи охирги йилларда мутахассислар ва амалиётчиларникўпроқ қизиқтирмоқда. Бир гуруҳ олимлар америкалик ҳамда япониялик раҳбарлар фаолиятини ўрганиб, уларга хос бўлган энг муҳим сифатларнинг блокларини ажратганлар. 1500 та америкалик менеджер ва 41 та йирик Япония фирмалари раҳбарларининг сифатлари қуйидагича табақаланди:

А. Концептуал қобилият ва хулқ-атвор стандартлари:
- дунёқарашнинг кенглиги, глобал ёндашув;
- ўзоқникўра билиш ва эгилувчанлик;
- ташаббускорлик ва дадиллик, таваккалчиликка мойиллик;
- мунтазам ўз устида ишлаш ва узлуксиз ўқиш.

Б. Шахсий сифатлар:
- мақсад ва йўналишларни аниқ белгилаш;
- ўзгалар фикрини тинглаш қобилияти;
- холислик, самимият ва бағрикенглик;
- адолатли қарорлар чиқариш орқали ходимларни жой-жойига қўйиш, улар имкониятларидан тўла фойдаланиш;
- шахсий ёқимтойлик;
- жамоа ташкил этиш ва унда уйғун муҳитни ушлаб тура олиш қобилияти.

В. Саломатлик.

Лекин барча ўтказилган тадқиқотлар натижасида шу нарса аён бўлдики, америкалик раҳбарлар кўпроқ ходимларнинг шахсий-индивидуал ташаббуслар кўрсатишларига имкон берувчи муҳитнинг бўлиши тарафдорлари бўлсалар, японияликлар-ходимларнинг ҳамкорликдаги фаолиятлари самарасини оширувчи шароитларни яратишга эътибор берадилар.

Шунинг учун ҳам раҳбарлик сифатлари хақида гап кетганда, шахснинг бир қатор билимдонликлари назарда тутилади.

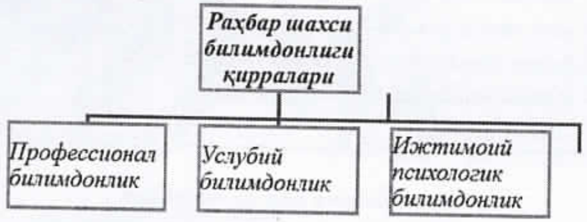

Раҳбар шахси билимдонлиги қирралари

1. Профессионал билимдонлик - ўзи бошқараётган соҳа фаолиятини мукаммал йўлга қўйиш учун ўша фаолият борасида тўла маълумотлар, билим ва малакаларга эга бўлишликдир.

2. Услубий билимдонлик-билган нарсалари, шахсий малака ва кўникмалари, турли лойихалар хусусидаги маълумотлар, топшириқларни тез, тўғри ва тушунарли тарзда ходимларга етказа олиш қобилияти.

3. Ижтимоий психологик билимдонлик - одамлар билан ишлаш, улар билан тил топиша олиш, жамоани уюштира олиш, уни яхши ишлашга сафарбар қила олиш, ўзидаги лидерлик сифатларини тўла намоён эта билиш қобилияти. Бу тушунча кўпинча “коммуникатив билимдонлик” тушунчаси билан синоним сифатида ҳам ишлатилади.

50-чи йиллардан бошлаб ўтказилган тадқиқотларда ҳар қандай фаолиятда ҳам муваффақиятни таъминловчи сифатларнинг юзлаб хилларини аниқланди. Лекин уларни умумлаштирилганда, 5% сифатларгина барча тадқиқотларда муҳим, деб эътироф этилди. Уларнинг орасида энг кўп марта такрорланганлари: а) интеллект (одамнинг мураккаб ва мавҳум муаммоларни еча олиш қобилияти, у ўта юқори бўлмаслиги, аксинча, ўртачадан юқори бўлиши кераклиги эътироф этилди); б) ташаббускорлик (янгича ишлаш ва ҳаракатларга эҳтиёжни англаш қобилияти ва шунга мос мотивлар) киради.

Раҳбарликка лойиқлик мезонлари асосида лидерликнинг вазифалари:

- лидер - маъмур;
- лидер - режалаштирувчи;
- лидер - сиёсатчи;
- лидер - баҳоловчи эксперт;
- лидер - жамонинг ваколатли вакили;
- лидер - рағбатлантириш ва жазолаш ташаббускори;
- лидер - ҳукм чиқарувчи ва яраштирувчи;
- лидер - намуна "Ота";
- лидер - жамоанинг рамзи - референт;
- лидер - индивидуал масъулликни чекловчи;
- лидер - дунёқарашлар шакллантирувчи;
- лидер - "Балогардон".

Лидерликка оид назариялар

Лидерлик ҳодисаси тўғрисида гап кетар экан, лидерлик назариялари ҳақида ҳам қисқача тўхталиб ўтиш ўринлидир. Ҳозирги кунга қадар лидерлик тўғрисида асосан учта назария мавжуд:

- Харизматик назария;
- Вазиятга боғлиқлик назарияси;
- Синтетик назария.

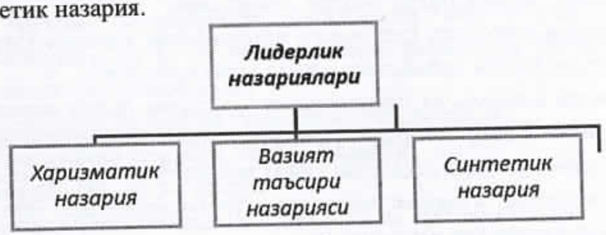

Лидерликка оид назариялар классификацияси

Харизматик назария

Биринчиси "лидерлик сифатлари назарияси"дир ёки харизматик назария. Унинг моҳияти шуки, ҳамма ҳам лидер бўла олмайди, айрим шахсларда шундай сифатлар йиғиндиси туғма мавжуд бўлиб, улар унинг гуруҳда лидер бўлишини таъминлайди. Масалан, 1940 йилда америкалик К.Берд 79 сифатдан иборат бўлган лидерлик қирралари рўйхатини тузди. Бу рўйхатда жумладан ташаббускорлик мулоқотга кириша олиш, юмор ҳисси, ўзига ишонч, тез ва аниқ қарорлар қабул қила олиш, ташкилотчилик каби сифатлар бор эди. Лекин бу назариянинг хатолиги шунда эдики, биринчидан, у юқоридаги сифатлар қандай қилиб намоён бўлади-ю, қандай шаклланишини тушунтириб бера олмади, иккинчидан, сўроқлар мобайнида бирорта сифат ҳам мутлақ кўп марта қайд этилмади.

Вазиятга боғлиқлик назарияси

Иккинчи назария лидерликнинг вазиятга боғлиқлиги назариясидир. Бу ердаги асосий ғоя-лидер вазиятнинг маҳсули деган ғоядир. Ҳар бир одамда лидерлик сифатлари бор, лекин айрим вазиятлар айрим шахсларнинг ўзларини кўрсатишлари, лидер бўлишлари учун қулай ҳисобланади.

Синтетик назария

Юқоридаги икки назарияни танқид қилиш натижасида пайдо бўлган учинчи назария лидерликнинг синтетик назариясидир. Бу назария лидерни гуруҳий муносабатларнинг бевосита маҳсули деб қарайди, лидернинг руёбга чиқишида гуруҳнинг бирламчи ролини илгари суради.

Лидерлик ва супер лидерлик феноменлари. Супер лидерга қўйиладиган талаблар

Гуруҳлардаги ўзаро муносабатлар юқоридан пастга ёки аксинча бўлиб, гуруҳ аъзоларининг конкрет мавқелари, бошлиқ билан бўйсунувчилар ўртасидаги муносабатларни ўзичига олади. Бу борада ъълидер" ва ъъбошлиқ" тушунчалари ўртасидаги фарқлар ҳақида гапириш лозим. Б.Д. Паригин бу икки тушунани фарқлаб шундай ёзади:

1) лидер асосан гуруҳдаги шахслараро муносабатларни бошқарса, раҳбар — шу гуруҳдаги расмий муносабатларни бошқаради;

2) лидерлик кичик гуруҳларгагина хос бўлган ҳодиса бўлса, раҳбарликнинг ҳақ-ҳуқуқлари катта гуруҳлар доирасида ҳам содир бўлиши, амалга оширилиши мумкин;

3) агар лидерлик стихияли, бетартиб жараён бўлса, раҳбарлик мақсадга қаратилган, жамиятда ишлаб чиқилган нормалар, тартиблар асосида сайловлар оқибатида содир бўладиган ҳодисадир;

4) лидерлик раҳбарликка нисбатан вақтинчалик ҳодиса бўлиб, гуруҳ аъзоларининг кутишлари, уларнинг кайфиятлари, фаолият йуналишига қараб, узоқроқ муддатда ёки қисқа муддатда рўй беради;

5) раҳбарнинг лидердан фарқи яна шундаки, у лидерда йўқ бўлган жазолаш ва рағбатлантириш тизимига эга бўлиб, шу асосда ўз ходимларига таъсирини ўтказиши мумкин;

6) лидер гуруҳда у ёки бу қарорлар, кўрсатмалар, ташаббусларни ўз ихтиёрича, бевосита чиқариши мумкин, раҳбарда эса бу йўналишда кўплаб расмий кўрсатмалар, режалар, нормалар, буйруқлар мавжудки, улар доирасидан чиқиб кетиши кийин;

7) лидернинг фаолияти фақат кичик гуруҳлар доирасида амалга оширилса, раҳбар шу гуруҳдаги, кенгроқ ижтимоий доирадаги, жамиятдаги вакили бўлганлиги учун, унинг ваколатлари ҳам кенг, фаолият имкониятлари ҳам ортиқдир.

#187245950

Лидер хеч качон ёлгиз бўлмайди, у доимо гуруҳ аъзолари орасида бўлади, у шу гуруҳ аъзоларини у ёки бу ҳаракатларга чорлайди. Чунки лидер гуруҳ аъзоларининг психологияси, уларнинг кайфиятлари, интилишлари, қизиқишлари ва ҳоказоларни ҳаммадан ҳам яхши билади, улар ичида энг ташаббускоридир. Агар синф доирасида олиб қараладиган бўлса, турли хил лидер борлигини аниқлаш мумкин. Масалан, гуруҳ аъзолари ичида энг билағони, ақл ўргатувчиси, топқири, интеллектуал лидери, болалар ичида энг ҳазилкаши, дилкаши, хушчақчаға, кўнгил сўровчиси, ўзгаларни тушуна оладиган-эмоционал лидер, гуруҳни иш фаолиятга чорлай оладиган, дадил, қатъиятли, иродали-иродавий лидерлар бўлиши мумкин. Улар айни вазиятларда вазият талабига кўра пайдо бўладилар ҳамда болалар онгида ўз сифатларига кўра обрў қозонадилар. Лидер сифатлари ичида яхши ва ёмонлари ҳам бўлиши мумкин, лекин гуруҳ лидерга эргашганда, уни ибрат сифатида танқидсиз қабул қилади ва шунинг учун ҳамбарча ишларига эргашиб, кўрсатмаларига амал қилади. Мактабда болалар ёшида хулқи мактаб нормаларига тўғри келмайдиган лидерларнинг борлиги, улар маълум гуруҳ ичида сўзсиз обрўга эга эканлиги ҳам шу билан тушунтирилади. Масалан, лидер ъъкетдик" деб кўрсатма берса, унга эргашганларнинг дарсни ҳам ташлаб кета олиши шу билан тушунтирилади.

Шунинг учун ҳам синф раҳбари ўз синфидаги расмий лидерлар билан ишлаш билан чекланмайди, балки норасмий лидерларни ҳам аниқлай билиши, улар билан ҳамкорликда ишлаши зарур. Тўғри, баъзи ҳолларда расмий ва норасмий лидер бир шахс бўлиши ҳам мумкин. Бу жуда қулай, лекин лидерлик вазиятга боғлиқ бўлгани учун ҳам уларнинг ўзгариб туришини ҳисобга оладиган бўлсак ўқитувчининг бошқариш махорати ёки санъати унинг норасмий лидерлар билан самарали ишлаш усулидир.

Шундай қилиб, ҳар қандай лидер обрўга эга. Обрўлилик шахснинг шундай хусусиятики, у бошқа шахсларга ҳам ҳиссий-эмоционал, ҳам иродавий таъсир кўрсата олиш қобилиятига эгадир. Норасмий обрўлилик яъни шахслараро муносабатлар маҳсули сифатида орттирилган обрў жуда самаралидир. Одамлар кўнглига йўл топиш, уларни турли вазиятларда тушуна олиш, ишонч ва шунга ўхшашлар обрў орттириш мезонларидандир

Лидерлик ва суперлидерлик

Америкалик тадқиқотчи Линда Джуэлл ўзининг «Индустриально-организационная психология» (2001 йил) китобида ижтимоий психологик ходисалардан муҳими бўлмиш лидерлик масаласига ўзининг ўзига хос ёндашувини баён этган. У бу муаммони айнан бизнинг шароитимиздаги талқини, яъни мардлик ва жасорат кўрсатиш учун очиқ майдонлар йўқ

бўлган шароитда лидерлик хислатларининг намоён бўлиш хусусиятларини очишга уринади. Унинг фикрича, замонавий ишлаб чиқаришнинг самарадорлиги энг аввало ходимлар ролини ошириб, лидерларникини аксинча, пастлаштириш, ёки аниқроғи, камайтириш ҳисобига рўй беради. Шундагина раҳбарликда ортиқча бўғинларни камайтириш мумкин. Лидернинг, яъни америкаликлар раҳбарни лидер феномени доирасида тасаввур қилишади, вазифаси – гуруҳнинг самарали фаолият кўрсатиш йўлларини белгилаб беришдир.

Бу китобда ижтимоий психологик нуқтаи назардан аҳамиятли бўлган тушунчадан бири бу – «суперлидер» тушунчасидир. Суперлидер ким ва қачон оддий лидер суперга айланади? Америкалик тадқиқотчилар Манц ва Симсларнинг фикрича, энг яхши лидер – бу «суперлидердир». Бу шундай шахски, у ўз ходимларининг аксариятини лидерларга, биринчи навбатда ўзлари учун лидерларга айлантира олади. Бундаги асосий ғоя шундан иборатки, агар одам энг аввало ўзи учун лидер бўла олса, ўзидаги бу малака ёки маҳоратни бошқаларга етказа олсагина, бу одам учун шундай вақт-саот етиб келадики, жамоа ўзи мустақил ишлайдиган, бевосита тепасида туриб бошқариб турадиган инсонга муҳтож бўлмаган механизмга айланади. Бу – суперлидерликдир.

Оддий раҳбар ёки лидернинг суперлидерга айланиши бир неча босқичларда кечади:

1 – ўзи учун лидер бўлиш, яъни шахсий мақсад ва маслаклар, ўзини ўзи кузатиш, ўзини ўзи рағбатлантириш, ҳаёлий репитициялар ва когнитив таҳлиллар орқали ўзининг мустақил инсон, шахс эканлигини, ўзида бошқаларга ўрнак бўлувчи сифатлар борлигини англаш;

2 – юқорида қайд этилган сифатларнинг афзалликларини ўзгаларга намойиш этиб, унинг афзалликларига ишонтира олиш;

3 – ходимларига ўзларида ташаббус ва ўзига ишончни намоён этиш учун шароит яратиш;

4 – мустақил қобилят эгалари бўлган ходимларни рағбатлантириш, керак бўлганда, фақат конструктив танбеҳлар бериш;

5 – ўз-ўзини бошқаришга асосланган ижтимоий фаолиятни ташкил этиш ва ишларга ҳадеб аралашаверишдан ўзини тийиш.

Демак, самарали бошқарув – аслида ижтимоий таъсирни амалга оширишнинг энг намойишкорона кўринишидир. Шу маънода, лидерлик – аввал шахснинг ўзига, сўнгра ўзгаларга бера оладиган таъсирида кўринадиган фазилатлар мажмуидир, деб таърифланади.

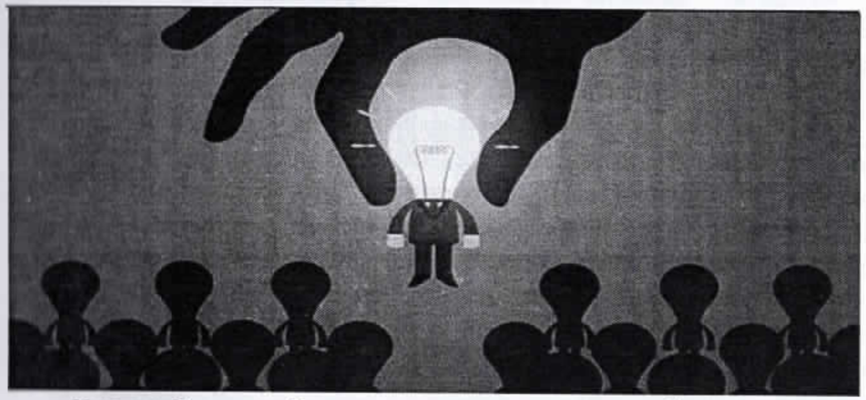

Ижтимоий таъсир-бу инсоннинг хатти-ҳаракати, бошқа одамнинг хатти-ҳаракатлари, ҳис-туйғулари ёки фикрлари муайян рағбатга нисбатан ўзгариши. Қувват, таъсир объектининг муайян ўзгаришини рағбатлантириш учун субъектнинг (таъсир этувчи инсоннинг) ихтиёрида мавжуд бўлган куч сифатида тушунилади. Қувват баъзи кишиларнинг бошқаларга қарамлигидан келиб чиқади. Бу қарамлик қанчалик катта бўлса, потенциал куч юқори бўлади. Одатда, куч, ҳатто юмшоқ шаклда ҳам, бу ёки бошқа мажбурлаш билан боғлиқ бўлиши мумкин. Қуйидаги учта жараён мавжуд: улар орқали одамлар бир ёки бир нечта таъсирга эга: мувофиқлик, идентификация қилиш.

Мувофиқлик, инсоннинг (таъсир объекти) итоатсизликнинг бўлиши мумкинлигини тахмин қилади. Идентификация қилиш, шахс (таъсир объекти) унинг жозибадорлиги туфайли бошқа шахснинг таъсири остида бўлганида содир бўлади.

Д. Френч ва Б. Равен мукофот, мажбурлаш, эксперт, ахборот, референт ва қонуний ҳокимиятни таъкидлаб, ҳокимиятнинг турли асосларини таснифлашни таклиф қилди.

Мукофотнинг кучи таъсир қилувчи агентнинг бошқа шахснинг мукофотлаш қобилиятига асосланган бўлиб, унинг фаолиятининг ижобий натижаларини тан олган ҳолда. Мажбурлаш кучи таъсир агентининг таъсир объектини жазолаш қобилиятини назарда тутади.

Бундан ташқари, бошқа ижтимоий меъёрлардан келиб чиқадиган нозик бўлган қонуний кучнинг бир қатор шакллари ҳам мавжуд. Бу ўзаро муносабатлар, адолат ва масулиятнинг қонуний кучи ҳисобланади.

Авторитар шахснинг ўзига хос хусусиятлари-кучли қонуний ҳокимиятга бўйсуниш ва анъанавий қадриятларга содиқлик, фикрлашнинг қатъийлиги, "бегона" гуруҳларга қарши доимий антипатия ҳисобланади.

XIII-БОБ БЎЙИЧА ҚИСҚАЧА ХУЛОСА

Жамоа фаолиятини ва ўз фаолиятини режалаштириш қобилияти раҳбар учун муҳимбўлган талаблардан биридир. Чунки режалаштириш асосида ўз-ўзини бошқара олиш ва бошқаларни ташқи фаолиятини мақсадга мувофиқ тарзда бошқара олишни таъминловчи муҳим психологик хусусият ётади. Режалаштириш-бу ўзига хос келажакни кўра олиш қобилияти, келажак образи бўлиб, бу нарса шахснинг қанчалик камол топганлиги ва мақсадга интилувчанлигининг муҳим белгисидир. Бу жуда мураккаб психологик жараён бўлиб, у шахснинг ўз диққатини қанчалик омилона тарзда бошқариши, уни фақат муҳим нарсаларга қарата олиши, вақтдан тез фойдалана олиш, ортиқча ишлардан ўзини тийиш, қўл остидагиларга, имкони борича, уларнинг қобилиятларига қараб иш буюра олиш ва ниҳоят, буюрган ишни ўз вақтида назорат қилиб, сўраб олиш имконияти билан боғлиқ. Ўз ишини пухта режалаштириш қобилиятига эга бўлган раҳбар реалистик тафаккурга эга бўлмоғи, яъни ҳар қандай шароитларда ҳам ўша муаммо ёки ишга тааллуқли барча альтернатив вариантлардан энг тўғриси ва мақсадга мувофиқини танлай оладиган, ишни тўғри ташкил эта билган, яъни энг кам куч ва вақт сарфлаб ишни уддалай олган, ноаниқ ёки тасодифий вазиятларда ҳам иш тактикасини тўғри йўлга йўналтира оладиган одам бўлиши керак Бундан ташқари, яхши раҳбар учун олдида турган ишнинг ҳар бир алоҳида деталларигача тасаввур қилиб, уни амалга оширишнинг барча босқичлари ва воситаларини олдиндан кўра билиш қобилияти ҳам зарур. Шундай тақдирдагина у ишга дадил киришиши, ўзгаларни ўз ортидан эргаштириши ва ишлаб чиқаришда юксак кўрсаткичларга эришиши мумкин.

Мавзу юзасидан назорат учун саволлар:

1. Психологияда бошқариш муаммоси.
2. Раҳбарлик услублари.
3. Лидер қа бошлиқ фарқлари.
4. Лидер турлари.
5. Гуруҳларда раҳбарлик ва лидерлик.
6. Лидерликка оид назариялар.

ГЛОССАРИЙ

Ижтимоий психология – психология фанининг ўзига хос махсус тармоғи бўлиб, унда психик ва жамият тараққиёти қонунлари ўрганилади.

Социология – жамиятда юз берадиган турли-воқеа-ходисаларни ва ўзаро муносабатларни ўрганишга қаратилган фан.

Шахс ижтимоийлашуви - инсон томонидан ижтимоий тажрибани эгаллаш ва ҳаёт - фаолият жараёнида уни фаол тарзда ўзлаштириш жараёнидир.

Ижтимоий тасаввурлар – шахсга жамият орқали таъсир этган нарса ва ходисаларнинг яққол образи.

Муомала – икки ёки ундан ортиқ одамларнинг ўзаро бир-бирига таъсир этиши.

Бошқарув – шахс ва жамият муносабатларида ижтимоий, индивидуал муносабатларни ўрнатишга қаратилган жараён.

Оила – турмуш қуриш, қариндош-уруғчилик асосидаги кичик гуруҳ.

Ижтимоий психологик эксперимент – асосий методлардан бири бўлиб, ўзгарувчан мустақил турли холат ва жараёнларнинг бошқа номустақил холат ва жараёнларга таъсир этишдаги аниқ маълумотларига таянади.

Сўров – асосий методлардан бири бўлиб, нутқ мулоқоти ёрдамида бевосита ёки бавосита маълумот олинади.

Анкета – методлардан бири бўлиб, респондент тўғрисида аниқ кўзланган маълумотларни йиғиш мақсадида қўлланилади.

Контент-анализ – текширилаётган матнда сўз, ибора, абзацларни маъно-моҳиятини такрорланиш даражасига қараб таҳлил этиш усули.

Кузатиш – синалувчини аниқ мақсад, фаолият, вақт, гуруҳ билан боғлиқ равишда текшириш, ўрганиш, маълумотлар тўплаш методи.

Тест – синалувчини текшириш жараёнида махус қўлланиладиган методлардан бири бўлиб, бу метод орқали аниқ бир психологик хусусият аниқланади.

Коммуникатив – шахслараро муносабатларда маълумот, ахборот, ғоялар алмашинуви жараёни.

Интерактив – шахслараро муносабатларда бир-бирига хулқ-атвор таъсир кўрсатиш жараёни.

Перцептив томон – шахслараро муносабатларда тушуниш, ҳис этиш, идрок этишга қаратилган жараён.

Босқичлар – мулоқотда мавжуд бўлган шахснинг ўзи билан, бошқалар билан ва авлодлар орасида кечадиган жараён.

Шакллар – бевосита ва бавосита тур бўлиб, юзма-юз ёки восита орқали амалга ошиши кўзда тутилади.

Вербал – оғзаки ифодаланган нутқ.

Новербал - нутқсиз ифодаланган ҳаракат, мимика, холатларнинг бошқа шахсга йўналтирилиши.

Коммуникатив – шахслараро муносабатларда бирор маълумотнинг етказилишига қаратилган томони.

Перцептив – шахслараро муносабатларда бирор вазиятни, холатни тушуниш, хис этишга қаратилган томони.

Интерактив – шахслараро муносабатларда бир-бирига таъсир этишга қаратилган томони бўйиб, бунда шахснинг ижтимоий мавқеи, роли муҳим омил сифатида кузатилади.

Гуруҳ – одамларнинг биргаликдаги фаолият мазмуни ёки мулоқотда бўлиш ҳарактери каби қатор белгиларига асосланган ижтимоий жамоа.

Расмий – одамларнинг биргаликдаги фаолиятларида, ижтимоий роллар тақсимотида мавқе, мартабанинг инобатга олиниши.

Норасмий – одамларнинг биргаликдаги мулоқот ва фаолиятларида улар орасидаги муносабатларнинг ўзаро ишонч, бир хил қараш ва мақсадларнинг кузда тутилиши.

Реал – биргаликдаги фаолият жараёнида бевосита мулоқот амалга ошиши имконияти.

Шартли – одамларнинг турли белги, фаолият шаклларига кўра бирор гуруҳга тааллуқли деб қараш.

Гуруҳ – одамларнинг биргаликдаги фаолият мазмуни ёки мулоқотда бўлиш ҳарактери каби қатор белгиларига асосланган ижтимоий жамоа.

Расмий – одамларнинг биргаликдаги фаолиятларида, ижтимоий роллар тақсимотида мавқе, мартабанинг инобатга олиниши.

Норасмий – одамларнинг биргаликдаги мулоқот ва фаолиятларида улар орасидаги муносабатларнинг ўзаро ишонч, бир хил қараш ва мақсадларнинг кузда тутилиши.

Реал – биргаликдаги фаолият жараёнида бевосита мулоқот амалга ошиши имконияти.

Шартли – одамларнинг турли белги, фаолият шаклларига кўра бирор гуруҳга таалluқли деб қараш.

Референт гуруҳ – жамоа ёки гуруҳ орасида ўз таъсирига эга шахс ёки гуруҳнинг мавжуд бўлиши.

Негативизм - индивиднинг ҳар қандай шароитда ҳам гуруҳ фикрига қарши туриши ва ўзича мустақил фикр, мавқени намоён қилиши.

Уюшганлик - гуруҳ аъзоларининг бир-бирларини яхши билишлари, бир-бирларининг дунёқарашлари, ҳаётий принциплари, қадриятларини англашлари.

Шаклланганлик - одамларнинг нима учун жамоаларда ишлаши, одамлар ичида бўлиши билан боғлиқ психологик жараён.

Ижтимоий установка - шахснинг атроф муҳитида содир бўлаётган ижтимоий ҳодисаларни, объектларни, ижтимоий гуруҳларни маълум тарзда идрок этиш, қабул қилиш ва улар билан муносабатлар ўрнатишга руҳий ички ҳозирлиги.

Мобил - шахснинг бир фаолият туридан бошқасига ўтиш ва мослашиш имкониятининг юқори даражада кузатилиши.

Ригид – шахснинг бир фаолият туридан бошқасига ўтиш ва мослашиш имкониятининг паст даражада кузатилиши.

Интроверт - шахснинг ҳар қандай шароит ва холатларида ўз ичида кечаётган фикрларини баён этиш эҳтиёжининг ниҳоятда пастлиги.

Экстроверт – шахснинг ҳар қандай шароит ва холатларида ўз ичида кечаётган фикрларини баён этиш эҳтиёжининг юқорилиги.

Доминант – бошқалар билан муомала ва муносабат ўрнатишда ўз фикрини ўтказиш хислатининг ёрқин намоён бўлиши.

Тобе – мулоқот ва бошқа жараёнларда шахсда кўникувчанлик, бошқа кишиларга боғлиқлик, фикрига бўйсуниш хусусиятларининг таркиб топиши.

Ижтимоийлашув - инсон томонидан ижтимоий тажрибани эгаллаш ва ҳаёт - фаолият жараёнида уни фаол тарзда ўзлаштириш жараёни.

Психологик маслаҳат - шахснинг турли даражадаги ўз муаммоларини якка тартибда психолог билан таҳлил этишига қаратилган психологик хизмат тури.

Саноат психологияси – саноат ва ишлаб чиқаришда турли юзага келадиган муаммо ва холатларни психологик ва ижтимоий омилларини таҳлил қилиб олишга қаратилган хизматлари тури.

Таълим масканлари психодиагностикаси – шахсни таълим тизимда қобилияти, иқтидори, истеъдодини аниқлаб олиш мақсадида олиб бориладиган психологик хизмат тури.

Ижтимоий психология – психологиянинг шундай соҳасики, бунда психик ва жамият тараққиёти қонунлари шахс хулқ-атворида акс этиши ўрганилади.

Методология – тадқиқот, текшириш усули бўлиб, билишнинг назарий ва амалий ўзлаштириш усуллари йиғиндисидир.

Шахс ижтимоийлашуви - инсон томонидан ижтимоий тажрибани эгаллаш ва ҳаёт - фаолият жараёнида уни фаол тарзда ўзлаштириш жараёнидир.

Ижтимоий тасаввурлар – шахсга жамият орқали таъсир этган нарса ва ходисаларнинг яққол образи.

Илмий тахмин – текшириш ва тадқиқот олиб бориш мақсадида илгаридан кутилиши мумкин бўлган холатнинг башорат қилиниши.

Авторитар – ижтимоий муносабатларни ўрнатиш ва ташкил этишда раҳбар шахсининг фақат ўз фикри ва қарашларига суяниши ва амал қилиши.

Демократик - ижтимоий муносабатларни ўрнатиш ва ташкил этишда раҳбар шахсининг жамоа фикри ва қарашларини ҳам инобтга олиши.

Либерал - ижтимоий муносабатларни ўрнатиш ва ташкил этишда раҳбар шахсининг бефарқлик муносабатларини намоён этиши.

Рахбарлик – бошқарувда расман ваколатларнинг шахсга берилганлиги.

Лидерлик – жамоа орасида турли вазиятлар таъсирида юзага келадиган раҳбарлик, лекин бу раҳбарда расмий ваколат тизими мавжуд эмас.

ФОЙДАЛАНИЛГАН ВА ТАВСИЯ ЭТИЛАДИГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Тошкент, "Ўзбекистон" НМИУ, 2017. – 56 б.

2. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик-ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак. "Ўзбекистон" НМИУ, 2017. – 103 б.

3. Мирзиёев Ш.М "Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида" фармон. ПФ-5847-сон. 2019 йил 8 октябрь.

4. Андреева Г.М. Социальная психология: Учеб. для высш. учеб. заведений. – М.: Аспект Пресс, 2010.

5. Андреева Г.М. Социальная психология сегодня. Поиски и размышления. – М.: НОУ ВПС МПСИ, 2009.

6. Анцупов А. Я., Шипилов А. И. Конфликтология. М.: Юнити-дана, 2010.

7. Акрамова Ф.А. Ижтимоий психология: ўқув қўлланмаси. – Т. 2007. - 166 б.

8.

9. Балынская.Н.Р. Конфликтология: учеб. - метод. пособие / сост. Магнитогорск: Изд-во МГТУ им. Г. И. Носова, 2015.

10. Дроздова, Н. В. Социальная психология: учеб.-метод. пособие / Н. В. Дроздова. – Минск: МГЭУ им. А. Д. Сахарова, 2012. – 120 с.

11. Duane P. Schults. Theories of Personality. Wadsworth, a division of Thomson Learning, Inc. Copyright © 2005.-550p.

12. George Boeree. C.Personality Theories/Sigmund Freud. Psychology DepartmentShippensburg University/ Original E-Text- Site: P.6.

13.

14. Жўраева С.Н. Талаба шахсига касбий шаклланиш таъсирининг психологик жиҳатлари Наврўз нашриёти 2015 йил 8.25б.т.Монография 132 бет

15. Жўраева С.Н., Авлаев О.У. Касбий психология. Дарслик 427 бет.Наврўз нашриёти 2018 йил.

16. Jo'raeva S.N. Sotsial psixologiya. (darslik).T.2021-750 б.

17. Иванова О. А., Суртаева Н. Н. Конфликтология в социальной работ: учебник и практикум для академического бакалавриата. М.: Издательство Юрайт, 2016.

18. Каримова В. Ижтимоий психология.

19. Крысько В.Г. Социальная психология: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений. – СПб.: Питер, 2006.

20. Лопарев А. В., Знаменский Д. Ю. М. КОНФЛИКТОЛОГИЯ Юрайт. 2017.

21. Мақсудова М. Мулоқот психологияси. Т.2006-119 б.

22. Майерс Д.Социальнае психология. М.:2006-277 с.

23. Майерс Д.Изучаем социальную психологию.М.:2002-287 с.

24. Myers, D. G. Psychology. Hope College. Holland, Michigan, 2010. - R. 910.

25. Метлякова Л. А. Конфликтология: учеб.-метод. пособие. Пермь: Изд-во

26. Налчаджян А. Этническая характерология.М.2001-540 с.

27. Парыгин. Б.Д. Социальная психология Истоки и перспективы. – СПб.: СПбГУП, 2010.

28. Сухов, А.Н. Социальная психология: Учебное пособие для студентов учреждений среднего профессионального образования / А.Н. Сухов. - М.: ИЦ Академия, 2013. - 240 с.

29. Super D.E., Bahn M.Y. Occupationalpsychology. London:Tavistock, 2011.X/209 p.

30. Столяренко. А.М.Социальная психология: Учебник / Под ред. - М.: ЮНИТИ, 2012. - 511 с.

31. Столяренко.А.М. Социальная психология: Учебник. / Под ред. - М.: ЮНИТИ, 2014. - 511 с.

32. Сухова. А.Н Социальная психология: Учебное пособие / Под ред.. - М.: ЮНИТИ, 2014. - 615 с.

33. Столяренко, Л.Д. Социальная психология: Учебное пособие для прикладного бакалавриата / Л.Д. Столяренко, В.Е. Столяренко. - Люберцы: Юрайт, 2016. - 219 с.

34. Столяренко, Л.Д. Социальная психология: Учебное пособие / Л.Д. Столяренко, С.И. Самыгин. - М.: Дашков и К, 2016. - 240 с.

35. Столяренко, Л.Д. Социальная психология: Учебное пособие для бакалавров / Л.Д. Столяренко, С.И. Самыгин. - М.: Дашков и К, 2016. - 240 с.

36. Сарычев С.В., Чернышова О.В. Социальная психология. Практикум 2-е изд., испр. И доп. Учебное пособие для вузов. М.: издательство юрайт 2018.

37. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология: Учебник для вузов. 4-е изд., испр. и доп. М.: Аспект Пресс, 2009.-368 с.

38. FarrepS. Who's Running UoigSageeg? Creating stable work in unstable times. Austin (TX). 2012.

39. Форобий Фозил одамлар шахри.Т.:1993-224 б.

40. Holland Y.L. Explorations of a theory of vocational choice.J.Appl.Psychol. 2010.V.52 N1.

41. Ғозиев э.Ғ. Умумий психология. Т. 2010.

42. Юревич, А.В. Социальная психология научной деятельности / А.В. Юревич. - М.: Институт психологии РАН, 2013. - 447 с.

Интернет тармоғи бўйича веб-сайтлар рўйхати:

1. www. psychologies.ru.
2. www. artpsiholog.ru.
3. www. psy-practice.com.
4. www. psychologytoday.ru

МУНДАРИЖА

КИРИШ 3

I-БОБ. ИЖТИМОИЙ ПСИХОЛОГИЯНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ **7**

§1. Ижтимоий психологик ғояларнинг шаклланиш тарихи 7

§2.Ижтимоий психологиянинг социология ва психология билан боғлиқлиги 10

§3. Рус психологиясида ижтимоий психологиянинг предмети ҳақида баҳслар 13

§4. .Ижтимоий психологиянинг таркибий тузилиши ва уларнинг характерини ўрганиш 14

§5. Ижтимоий психологиянинг бошқа соҳалар билан узвийлиги 20

§6. Ижтимоий психологиянинг ривожланиш тарихи 22

I- боб бўйича қисқача хулоса 27

II-БОБ. ИЖТИМОИЙ ПСИХОЛОГИЯНИНГ АСОСИЙ ЗАМОНАВИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ **29**

§ 1. Ижтимоий психологик тадқиқотлар 29

§ 2. Ижтимоий психологияда психоаналитик концепция 33

§3. Ижтимоий-психологик йўналиш. Когнитив ва гуманистик йўналиш 34

§4. Гуманистик психологиянинг асосий тамойиллари 34

II- боб бўйича қисқача хулоса 35

III-БОБ. ИЖТИМОИЙ ПСИХОЛОГИК ТАДҚИҚОТЛАРНИНГ МЕТОДОЛОГИЯСИ **36**

§ 1. Ижтимоий тадқиқотларнинг методологияси 36

§ 2. Ижтимоий тадқиқотларга қўйиладиган асосий талаблар 37

§3. Ижтимоий психологик тадқиқотларнинг дастури. 38

§4. Ижтимоий психологик тадқиқотларнинг фаол методлари 40

III-боб бўйича қисқача хулоса 48

IV-БОБ. ИЖТИМОИЙ ПСИХОЛОГИЯДА ШАХС МУАММОСИ.ШАХСНИНГ ИЖТИМОИЙ ПСИХОЛОГИК ТИПОЛОГИЯСИ **50**

§1.Шахс, индивид,индивидуаллик тушунчасининг психологик моҳияти 50

§2. Индивиднинг шахс сифатида ривожланишига оид назариянинг моҳияти. Биогенетик, социогенетик, биосоциогенетик назариялар 56

§3. З.Фрейд бўйича “Мен” образи ва унинг тузилиши 59

§4. Супер эго, ижтимоий муҳитдаги қадриятлар ва урф-одатлар сифатида шахснинг “Мени”га таъсир ўтказиш 63

§5. Ижтимоий психологияда шахснинг ўзига хос томонларини ўрганишнинг ўзига хослиги ва зарурлиги 64

IV- боб бўйича қисқача хулоса 70

V-БОБ. ИЖТИМОИЙ ТАЪСИРНИНГ ШАХС ТОМОНИДАН ҚАБУЛ ҚИЛИНИШИ **72**

§1. Шахс шаклланишида ижтимоий муҳитнинг роли 72

§2. Шахс ҳаётида ижтимоий назорат шаклларининг ўрни 76

§3. Ижтимоий норма ва унинг шахсга сингдирилиши. Ижтимоий санкция тушунчаси 77

§4. Ижтимоий рол шахснинг жамият аъзолари ундан кутадиган бурч ва маъсулиятлар тизимидан иборат механизм эканлиги 78

V- боб бўйича қисқача хулоса 79

VI-БОБ. ШАХС ИЖТИМОИЙЛАШУВИ МУАММОСИ **81**

§1. Шахснинг ижтимоийлашуви тушунчаси 81

§2.Э.Фромнинг шахс ижтимоийлашуви механизмлари ҳақидаги назарияси 81

§3.Ижтимоийлашув масканлари 82

§4. Ижтимоийлашув соҳалари. Фаолият, мулоқот ва ўз-ўзини англаш соҳасида ижтимоийлашув 84

§5.Ижтимоийлашув босқичлари 85

VI-боб бўйича қисқача хулоса 86

VII-БОБ. ШАХСНИНГ ИЖТИМОИЙ УСТАНОВКАЛАРИ **87**

§ 1. Установка тушунчаси: шахс установкалари 87

§ 2. Шахснинг ижтимоий установкалари 90

§3. М.Смитнинг уч компонентли структураси 91

§4. Установкага оид В.Вадовнинг диспозицион концепцияси ва унинг моҳияти 92

VII- боб бўйича қисқача хулоса 93

VIII- БОБ. ШАХСДА АГРЕССИЯНИНГ НАМОЁН БЎЛИШИ **95**

§ 1.Шахслараро муносабатда агрессиянинг намоён бўлиши 95

§ 2. Агрессия шахснинг кимгадир зиён етказиш мақсадида вербал ёки жисмоний зарар етказиш эканлиги 98

§ 3. Агрессия турлари 99

§ 4. Агрессиянинг фрустрация назарияси 101

VIII- боб бўйича қисқача хулоса 106

IX-БОБ.ШАХСЛАРАРО МУНОСАБАТЛАР ЖАРАЁНИДА НАМОЁН БЎЛАДИГАН ШАХС ХУСУСИЯТЛАРИ **108**
§1. Шахс ва унинг эгоизми 108
§2.Эгоцентризм 110
IX- боб бўйича қисқача хулоса 112
X-БОБ. МУЛОҚОТ ИЖТИМОИЙ ВА ШАХСЛАРАРО МУНОСАБАТЛАРНИНГ ИФОДАСИ **114**
§ 1.Шахслараро муносабатларда шахслараро ўзаро таъсирнинг ўзига хослиги 114
§ 2. Шахслараро мулоқот ва оммавий коммуникация 116
§ 3.Мулоқотнинг тузилиши ва вазифаси 118
§ 4. Ижтимоий перцепция ва унинг механизми 119
§ 5. Шахслараро идрок ва унинг эффекти. Мулоқот ахборот алмашиш сифатида 125
§ 6.Коммуникатив тўсиқлар ва уларни бартараф этиш 128
X- боб бўйича қисқача хулоса 137
XI- БОБ. ЭТНИК ГУРУҲЛАР ПСИХОЛОГИЯСИ. ЭТНОПСИХОЛОГИЯ АСОСЛАРИ **140**
§1. Этник гуруҳлар-катта ижтимоий гуруҳларнинг бир тоифаси эканлиги 140
§2. Этнопсихология миллий гурухлар психологиясининг турли маданий-тарихий муҳитларда ўрганувчи фан тармоғи сифатида 144
§3. Дастлабки этнопсихологик тадқиқотларнинг моҳияти 149
XI- боб бўйича қисқача хулоса 155
XII-БОБ. КИЧИК ГУРУҲЛАР ПСИХОЛОГИЯСИ. КЛАССИФИКАЦИЯСИ. ҚОНУНИЯТЛАР ВА ДИНАМИК ЖАРАЁНЛАР **157**
§1. Кичик гуруҳларнинг шахс ривожланишида тутган ўрни 157
§2.Кичик гуруҳлардаги ижтимоий феноменлар тўғрисида. 157
§3. Кичик гуруҳларнинг классификацияси 159
§4. Референт гуруҳ тушунчаси. 161
§5.Кичик гуруҳларга оид қонуниятлар 162
XII- боб бўйича қисқача хулоса. 164
XIII-БОБ. БОШҚАРУВ ПСИХОЛОГИЯСИ. ЛИДЕРЛИК НАЗАРИЯЛАРИ **166**
§ 1.Бошқарув психологиясини ўрганиш давр талаби 166
§ 2.Ўрта Осиё мутафаккирларининг асарларида бошқарув ҳақидаги фикрларининг ёритилиши 168

§ 3. Бошқарув ҳақидаги хориж психологиясидаги назариялар 169
§ 4. Бошқарув услублари 170
§ 5.Педагогик бошқарувнинг ижтимоий жиҳатлари 176
§ 6 . Раҳбарлик ва лидерлик тушунчаси, улар ўртасидаги фарқлар 179
XIII- боб бўйича қисқача хулоса 188
Глоссарий 189
Фойдаланилган ва тавсия этиладиган адабиётлар рўйхати 193

СОДЕРЖАНИЕ

ВВЕДЕНИЕ 3
ГЛАВА I. ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ СОЦИАЛЬНОЙ ПСИХОЛОГИИ **7**
§1. История формирования социально-психологических идей 7
§2.Отношение социальной психологии к социологии и Психологии 10
§3.Дискуссии о предмете социальной психологии в отечественной психологии 13
§4.Изучение структуры социальной психологии и их характера 14
§5. Интеграция социальной психологии с другими областями 20
§6. История развития социальной психологии 22
краткое содержание главы 27
ГЛАВА II. ОСНОВНЫЕ СОВРЕМЕННЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ПСИХОЛОГИИ **29**
§ 1. Социально-психологические исследования 29
§ 2. Психоаналитическая концепция в социальной психологии 33
§3. Социально-психологическое направление. Познавательно-гуманистическое направление 34
§4. Основные принципы гуманистической психологии 34
Краткое содержание главы II 35
ГЛАВА III. МЕТОДОЛОГИЯ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ **36**
§ 1. Методология социальных исследований. 36
§ 2. Основные требования к социальным исследованиям 37
§3. Программа социально-психологических исследований 38
§4. Активные методы социально-психологического исследования 40
Краткое изложение главы III 48

ГЛАВА IV. ПРОБЛЕМА ЛИЧНОСТИ В СОЦИАЛЬНОЙ ПСИХОЛОГИИ. СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ТИПОЛОГИЯ ЛИЧНОСТ. 50
§ 1. Психологическая сущность понятия человека, индивидуума, индивидуальности 50
§ 2. Сущность теории развития человека как личности. 0Биогенетические, социогенетические, биосоциогенетические теории 56
§ 3. По З. Фрейду, образ «Я» и его структура 59
§ 4. Супер-эго, воздействующее на «Я» индивида как на ценности и обычаи в социальной среде 63
§ 5. Своеобразие и необходимость изучения уникальных сторон человека в социальной психологии 64
Краткое изложение главы IV 70
ГЛАВА V. ИНДИВИДУАЛЬНОЕ ВОСПРИЯТИЕ СОЦИАЛЬНОГО ВЛИЯНИЯ 72
§1. Роль социальной среды в формировании личности 72
§2. Роль форм социального контроля в жизни человека 76
§3. Социальная норма и ее влияние на человека. Понятие социальной санкции 77
§4. О том, что социальная роль представляет собой механизм, состоящий из системы обязанностей и ответственности, которую члены общества ожидают от человека 78
Краткое содержание главы V 79
ГЛАВА VI. ПРОБЛЕМА ЛИЧНОСТНОЙ СОЦИАЛИЗАЦИИ 81
§1. Понятие социализации человека 81
§2. Теория Э.Фрома о механизмах социализации человека 81
§ 3. Места для общения 82
§4. Зоны социализации. Социализация в сфере деятельности, общения и самосознания 84
§ 5. Этапы социализации 85
Краткое изложение главы VI 86
ГЛАВА VII. СОЦИАЛЬНЫЕ СТАНДАРТЫ ЧЕЛОВЕКА 87
§ 1. Понятие установки: персональная установка 87
§ 2. Социальные институты личности. 90
§3. Трехкомпонентная структура М. Смита. 91
§4. Диспозиционная концепция В. Вадова об Установке и ее сущности 92
Краткое содержание главы VII 93

ГЛАВА VIII. ПРОЯВЛЕНИЕ АГРЕССИИ В ЧЕЛОВЕКЕ 95
§ 1. Проявление агрессии в межличностных отношениях 95
§ 2. Агрессия – словесное или физическое причинение лицом вреда с намерением причинить вред кому-либо 98
§ 3. Виды агрессии 99
§ 4. Фрустрационная теория агрессии 101
Краткое содержание главы VIII 106
ГЛАВА IX ЛИЧНОСТНЫЕ СВОЙСТВА, ПРОЯВЛЯЮЩИЕСЯ В ПРОЦЕССЕ МЕЖЛИЧНОСТНЫХ ОТНОШЕНИЙ 108
§1. Человек и его эгоизм 108
§ 2. Эгоцентризм 110
Краткое изложение главы IX 112
ГЛАВА X. КОММУНИКАТИВНОЕ ВЫРАЖЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ И МЕЖЛИЧНЫХ ОТНОШЕНИЙ 114
§ 1. Своеобразие межличностного взаимодействия в межличностных отношениях 114
§ 2. Межличностное общение и массовая коммуникация 116
§ 3. Структура и функции общения 118
§ 4. Социальное восприятие и его механизм 119
§ 5. Межличностное восприятие и его влияние. Коммуникация как обмен информацией 125
§ 6. Коммуникационные барьеры и их устранение 128
Краткое содержание главы X 137
ГЛАВА XI. ПСИХОЛОГИЯ ЭТНИЧЕСКИХ ГРУПП. ОСНОВЫ ЭТНОПСИХОЛОГИИ. 140
§1. Этнические группы – это категория больших социальных групп 140
§2. Этнопсихология как отрасль науки, изучающая психологию национальных групп в различных культурно-исторических средах 144
§3. Сущность предварительного этнопсихологического исследования 149
Краткое содержание главы XI 155
ГЛАВА XII. ПСИХОЛОГИЯ МАЛЫХ ГРУПП. КЛАССИФИКАЦИЯ. ЗАКОНЫ И ДИНАМИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ 157
§1. Роль малых групп в развитии личности 157
§ 2. О социальных явлениях в малых группах 157
§3. Классификация подгрупп. 159

§4. Понятие референтной группы 161
§ 5. Законы о малых группах 162
Краткое содержание главы XII 164
ГЛАВА XIII. УПРАВЛЕНЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ. ТЕОРИИ ЛИДЕРСТВА 166
§ 1. Изучение психологии управления – требование эпохи. 166
§ 2. Уточнение представлений об менеджменте в трудах среднеазиатских мыслителей 168
§ 3. Теории зарубежной психологии об менеджменте 169
§4.Стили управления 170
§ 5. Социальные аспекты педагогического менеджмента 176
§ 6. Понятие лидерства 179
Краткое содержание главы XIII 188
ГЛОССАРИЙ 189
СПИСОК ИСПОЛЬЗУЕМОЙ И РЕКОМЕНДУЕМОЙ ЛИТЕРАТУРЫ 193

TABLE OF CONTENTS

INTRODUCTION 3
CHAPTER I. FORMATION AND DEVELOPMENT OF SOCIAL PSYCHOLOGY 7
§1. History of formation of social psychological ideas. 7
§2. Relationship of social psychology with sociology and psychology 10
§3. Discussions about the subject of social psychology in Russian psychology 13
§4. .Study of the structural structure of social psychology and their character 14
§5. Integration of social psychology with other fields 20
§6. History of the development of social psycholog. 22
A brief summary of Chapter I 27
CHAPTER II. MAIN MODERN DIRECTIONS OF SOCIAL PSYCHOLOGY 29
§ 1. Social psychological research 29
§ 2. Psychoanalytical concept in social psychology 33
§3. Socio-psychological direction. Cognitive and humanistic direction 34
§4. Basic principles of humanistic psychology 34
A brief summary of Chapter II 35
CHAPTER III. METHODOLOGY OF SOCIAL PSYCHOLOGICAL RESEARCH 36

§ 1. Methodology of social research. 36
§ 2. The main requirements for social research 37
§3. Program of social psychological research 38
§4. Active methods of social psychological research 40
Summary of Chapter 48
CHAPTER IV. THE PROBLEM OF PERSONALITY IN SOCIAL PSYCHOLOGY. SOCIAL PSYCHOLOGICAL TYPOLOGY OF PERSONALITY 50
§1. The psychological essence of the concept of person, individual, individuality 50
1. The essence of the theory of the development of an individual as a person. Biogenetic, sociogenetic, biosociogenetic theories 56
2. According to Z. Freud, the image of "I" and its structure. 59
3. Super ego, influencing the "I" of the individual as values and customs in the social environment 63
4. The uniqueness and necessity of studying the unique aspects of a person in social psychology 64
A brief summary of Chapter IV 70
CHAPTER V. INDIVIDUAL PERCEPTION OF SOCIAL INFLUENCE 72
§1. The role of the social environment in personality formation 72
§2. The role of forms of social control in a person's life. 76
§3. Social norm and its absorption into the person. The concept of social sanction 77
§4. The fact that the social role is a mechanism consisting of a system of duties and responsibilities that society members expect from a person. 78
A brief summary of chapter V 79
CHAPTER VI. THE PROBLEM OF PERSONAL SOCIALIZATION 81
§1. The concept of socialization of a person.. 81
§2. E. Fromm's theory about the mechanisms of socialization of the individual 81
§3. Socializing places 82
§4. Areas of socialization. Socialization in the field of activity, communication and self-awareness. 84
§5. Stages of socialization 85
Summary of Chapter VI 86
CHAPTER VII. SOCIAL STANDARDS OF THE PERSON 87

§ 1. The concept of ustanovka: personal ustanovka. 87
§ 2. Social institutions of the person 90
§3. Three-component structure of M. Smith 91
§4. Dispositional concept of V. Vadov regarding Ustanovka and its essence 92
A brief summary of Chapter 93
CHAPTER VIII. MANIFESTATION OF AGGRESSION IN A PERSON 95
§ 1. Manifestation of aggression in interpersonal relations 95
§ 2. Aggression is verbal or physical harm by a person with the intention of harming someone. 98
§ 3. Types of aggression 99
§ 4. Frustration theory of aggression 101
Summary of Chapter VIII 106
CHAPTER IX. PERSONAL CHARACTERISTICS APPEARING IN THE PROCESS OF INTERPERSONAL RELATIONS 108
§1. The person and his egoism 108
§2. Egocentrism 110
Summary of Chapter IX 112
CHAPTER X. COMMUNICATION EXPRESSION OF SOCIAL AND INTERPERSONAL RELATIONS 114
§ 1. The uniqueness of interpersonal interaction in interpersonal relations 114
§ 2. Interpersonal communication and mass communication. 116
§ 3. The structure and function of communication 118
§ 4. Social perception and its mechanism. 119
§ 5. Interpersonal perception and its effect. Communication as an exchange of information 125
§ 6. Communication barriers and their elimination 128
A brief summary of Chapter X 137
CHAPTER XI. PSYCHOLOGY OF ETHNIC GROUPS. FUNDAMENTALS OF ETHNOPSYCHOLOGY 140
§1. Ethnic groups are a category of large social groups 140
§2. Ethnopsychology as a branch of science that studies the psychology of national groups in different cultural and historical environments 144
§3. The essence of preliminary ethnopsychological research 149
A brief summary of Chapter XI 155

CHAPTER XII. PSYCHOLOGY OF SMALL GROUPS. CLASSIFICATION. LAWS AND DYNAMIC PROCESSES 157
§1. The role of small groups in personality development 157
§2. About social phenomena in small groups 157
§3. Classification of subgroups 159
§4. Concept of reference group 161
§5. Laws regarding small groups 162
A brief summary of Chapter XII 164
CHAPTER XIII. MANAGEMENT PSYCHOLOGY. THEORIES OF LEADERSHIP 166
§ 1. Studying management psychology is a requirement of the era 166
§ 2. Clarification of ideas about management in the works of Central Asian thinker. 168
§ 3. Theories in foreign psychology about management. 169
§ 4. Management styles 170
§ 5. Social aspects of pedagogical management.. 176
§ 6. The concept of leadership and leadership, the differences between them. 179
Summary of Chapter XIII 188
GLOSSARY 189
LIST OF USED AND RECOMMENDED LITERATURE 193

-13816/83-

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI AXBOROT RESURS MARKAZI

Хурвалиева Тармиза Латиповна
Жўраева Соҳибжамол Норқобиловна

ИЖТИМОИЙ ПСИХОЛОГИЯ
ЎҚУВ ҚЎЛЛАНМА

Муҳаррир: Х. Тахиров
Техник муҳаррир: С. Меликузиева
Мусаҳҳиҳ: М. Юнусова
Саҳифаловчи: А. Зиямухамедов

Нашриёт лицензия№ 2044, 25.08.2020 й.
Бичими 60x84 1/16. “Times new roman”гарнитураси,
кегли 14. Offset босма усулида босилди.
Шартли босма табоғи 16. Адади 100 дона Буюртма № 25.

Yangi chirchiq prints МЧЖда чоп этилди.
Манзил: Тошкент вилояти, Қибрай тумани,
Фусункор кўчаси

ҚАЙДЛАР УЧУН

9 789943 916760